

temp

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

Udgives af:

Nyt Selskab for Historie

Institut for Kultur og Samfund

Afd. for Historie

Aarhus Universitet

Jens Chr. Skous Vej 5, 4

8000 Aarhus C

Tlf. +45 8716 2308

Fax: +45 8942 2047

E-mail: temphist@hum.au.dk

Redaktionelle forespørgsler, indlæg og artikler til Temp sendes til denne adresse.

Se i øvrigt hjemmesiden **www.temphist.dk** for forfatter- og skrivevejledning

Abonnement og løssalg bestilles på temp – tidsskrift for histories nethandelsside:

www.werkshop.dk/temp

Bestyrelse og redaktion:

Thorsten Borring Olesen (*formand og ansv. red.*)

Kristine Midtgaard (*omnibusred.*)

Nina J. Koefoed (*temared.*)

Bertel Nygaard (*debat og anmeldred.*)

Bo Poulsen (*debat og anmelderred.*)

Erik Strange Petersen (*kasserer*)

Per V. Klüver (*kasserer*)

Redaktionssekretær: Rosanna Farbøl

ABONNEMENT NR. 3-4 (2011-2012):

Standard: kr. 350 + porto og ekspedition (trykt + e-abon)

Studerende: kr. 200 + porto og ekspedition (trykt + e-abon)

Elektronisk abonnement (e-abon): kr. 200 + ekspedition

© 2011 Temp – tidsskrift for historie og forfatterne

Sats, tryk og indbinding: WERKs Grafiske Hus a/s

Issn: 1904-5565 Temp- tidsskrift for historie

Tidsskriftet støttes af Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation

INDHOLDSFORTEGNELSE

ARTIKLER

Nils Arne Sørensen

Post mortem over New Labour 5

Erik Christiansen

Om Goter, Kimbrer og andet godtfolk 22

Lene Elmegaard Bladt

Landevalg i dansk udviklingsbistand 1962-2010
Hvem blev valgt og hvorfor? 37

Rosanna Farbøl

Kunsten at lægge historien til rette
Anders Fogh Rasmussen og opgøret med
den danske udenrigspolitiske tradition 65

Marianne Rostgaard og Mogens Rüdiger

H.C. Hansen og handelsforhandlingerne i Moskva 1956 90

Sigga Engsbro

Dannelse og humanistisk etik i Øst og Vest ca. 900-1100
En komparativ tilgang 108

Søren Rud

Visse klasser
Samfundsorden og ledelse i 1800-tallets Grønland 130

ANMELDELSER

Sofie Lene Bak

Erindring og glemsel 158

Michael Bregnsbo

Europæisk statsdannelse 168

Hallvard Kvale Svenbalrud

Koldkrigsleksikon 174

Per Ingesman

Dansk procesrets udvikling i ældre tid 179

Carsten Selch Jensen

Korstog i middelalderen 184

Jens Wendel-hansen

Kommunalpolitik 193

Bjørn Poulsen

Norgesveldet 197

POST MORTEM OVER NEW LABOUR

■ NILS ARNE SØRENSEN

En af de morsomste bøger om moderne britisk politik er den humoristiske forfatter John O'Farrells erindringer om sit liv som græsrodsmedlem af Labour, mens de konservatives magt stod urokkelig i 1980'erne og 1990'erne. Den grundlæggende tone er selvvironisk. Det gælder også for bogens sidste sider, der handler om tiden lige efter, at Labour endelig havde vundet magten ved valget i maj 1997. Fx fastslår O'Farrell, at han som succesfuld forfatter har fastholdt ungdommens politiske glød og fortsat står for uddelingen af løbesedler for partiet – nu dog med den lille forskel, at han nu lader familiens au pair pige stå for alt det praktiske. På denne baggrund er det påfaldende, at den ironiske grundtone forlades i en kort passage om Labours store sejrsmiddag i London på valgnatten:

I would have liked to live that event ten times over. Once to listen to Tony Blair's speech to take in the words he was saying. Once to watch Cherie looking at him and applauding and laughing at the distant football-like chants of "Tony Blair, Tony Blair, Tony Blair!" Once to look at the faces of all the supporters in the crowd, young and old, former MPs and new MPs, activists and celebrities. [...] would have liked to watch the people who couldn't get into the party – crowded on every distant balcony and terrace of the South Bank, like Beatles fans waiting at Heathrow airport. And finally I would have liked to do what I actually did do another ten times over, which was to watch them all in little bits, not wanting to miss any of it and trying to take in the scale of the event, the size of our victory, and the sheer volume of happiness.¹

Jeg har fundet citatet frem for at minde om den bølge af entusiasme, der bar New Labour frem til valgsejren i 1997. Nok fravalgte de britiske vælgere John Majors nedslidte konservative regering, men de tilvalgte bestemt mindst lige så meget Tony Blair og New Labour. 13 år senere var billedet et ganske andet. Valget i maj 2010 havde ingen klar vinder, men det havde en klar taber: Labour under ledelse af Blairs efterfølger, Gordon Brown.²

¹ John O'Farrell: *Things can only get better*, s. 325.

² Jf. analyserne af valgkamp og valgresultat i Dennis Kavanagh & Philip Cowley: *The British General Election of 2010*.

Det var et nederlag, der ikke kom som nogen overraskelse. Længe før valgdagen kunne man købe bøger med sigende titler som *The End of the Party*, *Boom and Bust: The Politics and Legacy of Gordon Brown* og *Broonland: The Last Days of Gordon Brown*. De har siden fået følgeskab af en stribe bøger, hvor centrale aktører giver deres udlægning af Labours tid ved magten, eller hvor diverse eksperter fra politiske kommentatorer til samtidshistorikere giver deres bud på, hvorfor det gik så galt – eller mere nuanceret: Hvor galt det egentligt gik. Udgivelser af dagbøger og erindringer har naturligvis klare politiske dagsordner og derfor mest interesse som kilder. Mere interessante er de forskellige analytiske bud på New Labour-epoken i britisk politik og samtidshistorie. Formålet med denne artikel er med udgangspunkt i denne litteratur at tegne et billede af, hvad New Labour var.³

Man kan allerede se tre forskellige greb, når det handler om at ville forklare denne historie. Det første er en klassisk narrativ, hvis fremdrift og plot er organiseret omkring de dominerende personer. Den anden version er en klassisk analyse, der sammenligner mål og resultater: Hvor galt eller godt gik det egentligt – og som herfra søger at forklare graden af fiasko eller succes. Endelig er der en tredje version, der placerer New Labour-epoken i et længere historisk perspektiv. Mens de tre greb tydeligt er distinkte, så viser den store *instant history* litteratur om New Labour, at de også i betydeligt omfang sameksisterer. Fordi fremstillingen er personfokuseret, behøver politiske eller historiske dimensioner naturligvis ikke at blive skrevet ud.

NEW LABOUR SOM BIOGRAFI

Den personorienterede fortælling om New Labour er den dominerende.⁴ Den handler først og fremmest om Blair og Brown. Denne duo bliver ofte til en trio med inddragelse af Peter Mandelson og undertiden til en kvartet, hvor også Alastair Campbell, der bedst huskes som Blairs indflydelsesrige presserådgiver, tages med. I denne fortælling er det først samarbejdet og siden magtkampen mellem Blair og Brown, der er det afgørende. Det er en historie, der kan plottes som en tragedie af shakespeareanske dimensioner, hvor idealistiske unge langsomt forvandles til magtbegærlige, koleriske midaldrende mænd, der taber alt til sidst.

Udgangspunktet er, at Blair og Brown begge blev nyvalgt til parlamentet i 1997, der ellers var en katastrofe for Labour. Op gennem de med Labour-øjne tri-

³ For en god ordens skyld skal det anføres, at jeg for otte år siden skrev et noget mere positivt portræt af New Labour end det, som følger her. Se Nils Arne Sørensen: "New Labour".

⁴ Den personorienterede fortælling dominerer – som titlerne jo også antyder – både Labour-politikerne, Giles Radices *Trio* og de tre biografier om Blair og Brown, som en af Storbritanniens mest kendte samtidshistorikere, Anthony Seldon har skrevet med forskellige medforfattere, og som i deres helhed udgør en af de grundigste fremstillinger af Labour-regeringerne: *Blair*, *Blair Unbound* og *Brown at 10*. Men den dominerer også journalist og politisk kommentator Andrew Rawnsleys detaljerede fortælling, *The End of the Party: The Rise and Fall of New Labour*.

ste 1980'ere og tidlige 1990'ere udviklede de to et nært politisk venskab, og da John Smith efter nok et valgnederlag i 1992 overtog ledelsen af partiet, var Brown og Blair veletablerede som partiets unge, lovende løver. Brown stod klart højere i partiets hierarki end Blair, der til gengæld blev en stadig mere markant mediepolitiker, der med held vristede ejerskabet til retspolitikken fra de konservative med sit slogan: "Tough on crime, tough on the causes of crime."

Sådan lå landet, da Smith pludselig døde i 1994. Det betød, at spørgsmålet om et generationsskifte ikke længere lå flere år ude i fremtiden. Både Blair og Brown søgte valg som partiledere, men efter lange forhandlinger endte det med en form for aftale, iflg. den veletablerede politiske mytologi beseglet på restauranten Granita i Islington, hvor Brown støttede Blairs kandidatur.

Iflg. den personorienterede version af historien skabte denne aftale først grundlaget for New Labours styrke på vejen til magten og de første regeringsår og undergravede efter 2001 meget store dele af regeringsarbejdet og dermed New Labours politiske projekt. I den Brown-venlige udgave stjal den letbenede opportunist, Blair, lederposten og underløb oven i købet en aftale mellem de to om, at Blair på et tidspunkt efter valgsejr nr. 2 ville overlade premierministerposten til Brown. Derfor er det ikke overraskende, at Blair i sine erindringer gør meget ud af at fremlægge sin udlægning af forløbet. Heri indgår slet ikke noget Granita-møde, men i stedet en noget vag skildring af et langt forhandlingsforløb. Centralt i den blairske udlægning er, at Blair opfordrede Brown til at stille op til lederposten allerede i 1992, men det afslog Brown. Han havde altså forpasset sin chance, og Blair var dermed fri fra tidligere løfter, er det implicite budskab. I forhold til det fremadrettede forløb er det heller ikke overraskende, at Blair benægtter, at han lovede Brown at træde tilbage i løbet af en anden valgperiode (han skriver i stedet om "mutual interests", og at Brown "in time" ville være "an obvious person, if not *the* obvious person, to take over"). Blair er til gengæld utvetydig i sin afvisning af, at aftalen indebar et de facto "dual leadership" af først partiet, siden regeringen og landet.⁵

Vi finder sikkert aldrig ud af det præcise indhold af Blair-Brown aftalen. At Brown tolkede aftalen som om, at Blair havde lovet at overdrage ham premierministerposten ret hurtigt efter en valgsejr nr. 2, er dog klart. Det er også klart, at aftalen resulterede i noget, der var betydeligt tættere på "dual leadership", end Blair indrømmer. Det var tydeligt allerede inden valgsejren i 1997, men det blev for alvor tydeligt efter overtagelsen af regeringsmagten, hvor Brown fra første færd fremstod som en ualmindelig stærk finansminister, hvis ministerium havde afgørende indflydelse på stort set alle politikområder. Det betød naturligvis også, at hvis samarbejdet mellem Blair og Brown knagede, så kunne det høres og mærkes gennem hele det politiske system. Og det ikke bare knagede. Sammenstøde-

⁵ Blair: *A Journey*, s. 51-74.

ne mellem de to og deres udvalgte mænd og kvinder (hhv *the TBs* og *the GBs*) var hyppige og ofte brutale, hvor nære allierede blev efterladt som ofre, når vanskelige kompromisser mellem fløjene måtte indgås. Det demonstrerer de meget tætte begivenhedsrekonstruktioner, som både Rawlings og Sheldons bøger vrirler med, til fulde. Konflikterne var ikke bare talrige; de fulgte også næsten så faste mønstre, at det måske i virkeligheden ikke er tragedien, vi skal bruge som den bedste emplotment, men i stedet sæbeoperaen, hvor få, faste grundplot som bekendt gennemspilles omtrent i en uendelighed.

I den personcentrerede tolkning indlægges der ofte to sidefortællinger, som begge tangerer tragedien. Den første er om Blair, der udviklede sig fra at være en populistisk, mediefikseret politiker til holdningspolitiker, men hvor denne udvikling førte til hans politiske endeligt, først og fremmest på grund af udenrigspolitikken. Hvad der begyndte smukt med det varme forsvar for humanitær intervention på baggrund af Kosovo-krisen i 1999, endte med den dybt upopulære Irakkrig, hvor den tætte alliance med Bush og beskyldninger om at føre parlament og befolkning bag lyset, gjorde Blair forhad i store dele af Labours bagland. Den historie fortælles let i krise- og nedgangens triste toner, men den kan også fortælles som et tragisk epos, hvori der indgår både modning og mod. Det er den udlægning, som vi møder i andet bind af Anthony Seldons Blair-biografi (en udlægning, der ikke ligger så fjernt fra Blairs egen tolkning i *A Journey*).⁶

Den anden historie er om Brown som premierminister. Den går i al enkelthed ud på, at da Brown endelig fik det embede, han havde drømt om i årevis, vidste han ikke, hvad han skulle stille op med det. Han magtede ikke at puste nyt liv og nye ideer i New Labour-projektet, mistede status, da han ikke turde udskrive valg i efteråret 2007, og havde alvorlige problemer med at kommunikere i medierne, der i stigende grad fokuserede på hans temperament og fremstillede ham som en regulær bisse. Helt galt var det naturligvis, at den økonomiske politik, som hele hans renommé hvilede på, brast sammen som en boble med finanskrisen. Browns energiske reaktion på finanskrisen og hans centrale rolle i G20-forhandlingerne om indgreb over for krisen vil måske på sigt sikre ham et bedre eftermæle – det er næppe tilfældigt, at mens Blair, Campbell og Mandelson har udgivet erindringer og dagbøger, så skrev Brown en bog om finanskrisen. Bogen fik den kendte økonomiske historiker (og Keynes-biograf) Robert Skidelsky til at sammenligne Brown med Churchill og omtale finanskrisen som hans "finest hour".⁷ Men i det kortere perspektiv huskes Brown fortsat mest som manden, der havde pralet med at have overvundet de konservatives "boom and bust" økonomi og i

⁶ Seldon: *Blair Unbound*.

⁷ Brown: *Beyond the Crash*. Robert Skidelsky anmeldte bogen i *The Observer*, 12. december 2010.

stedet var endt med at have "presided over the biggest bust since the 1930s", som Rawnsley rammende sammenfatter det."⁸

NEW LABOUR SOM POLITIK

Det stærke fokus på modsætningerne mellem Blair og Brown betyder, at interessen for indholdet af New Labour som politisk projekt kommer til at glide i baggrunden – ikke mindst fordi forskellen mellem de to politisk – som David Marquand præcist har formuleret det – "were narrow as well as deep".⁹ Selv om Blair ofte fremstilles som den i politisk forstand letbenede, intuitive populist over for Brown som dybt rodfæstet i klassiske socialdemokratiske værdier, så var de efter alt at dømme enige i det meste af det politiske projekt, der handlede om først at forandre ("modernisere") partiet, så det kunne fravriste de konservative magten, og dernæst om at forandre Storbritannien. Den seje kamp om at reformere Labour kan vi lade ligge her – den skildres veloplagt, men naturligvis alt andet end upartisk i Peter Mandelsons erindringer.¹⁰ I stedet skal fokus rettes på New Labours politiske projekt, som var klart aftegnet, da partiet overtog magten. Det hvilede på tre hovedsøjler: en økonomisk, en velfærdspolitisk og en strukturpolitisk, der handlede om grundlæggende politiske reformer. Derimod spillede udenrigspolitik, der kom til at fylde meget politisk for Labour-regeringerne, stort set ingen rolle. Afsnittet om forholdet til den store omverden var placeret sidst i valgprogrammet i 1997, hvor man især kunne læse om, at partiet ville engagere landet langt mere konstruktivt i EU.¹¹

Ved valg efter valg siden 1970'erne havde de konservative malet et billede af Labour som et "tax-and-spend" parti, der ville tilbage til en økonomi med en stærk nationaliseret økonomisk sektor. Det billede havde partiet op gennem 1990'erne forsøgt at gøre op med, og med Brown i spidsen for det magtfulde finansministerium holdt Labour sine valgløfter. De lave indkomst- og selskabsskatter, som de konservative havde indført, blev fastholdt, de privatiserede virksomheder blev ikke gennationaliseret, og idealet om det frie marked blev ikke afløst af idealer om økonomisk regulering. Tværtimod pralede Brown hyppigt af, at den britiske økonomi under hans lederskab som finansminister blev præget af et reguleringsregime, som var helt "light touch".

Partiets nyliberale økonomiske politik hvilede på to forestillinger. For det første en pragmatisk politisk vurdering af, at det var den eneste vej til middelklassevælgernes hjerter – og uden støtte herfra kunne Labour ikke generobre og fastholde den politiske magt. For det andet en mere langsigtet analyse, der betragtede

⁸ Rawnsley: *The End*, s. 678.

⁹ David Marquand: *Britain since 1918*, s. 382.

¹⁰ Peter Mandelson: *The Third Man*.

¹¹ *Britain will be better with new Labour*: Labour Party Election Manifesto April 1997. To gode indgange til New Labour-projektet på tærsklen til regeringsmagten er Tony Blair: *New Britain* og Giles Radice (ed.): *What Needs to Change*.

den nyliberale økonomiske globalisering som uafvendelig. Konkurrenceevne i den globale økonomi var forudsætningen for, at Storbritannien kunne (for)blive det økonomisk rige samfund, der kunne bære det socialt mere retfærdige samfund, som var helt centralt i New Labours idealverden. Det var det, Blair mente, når han igen og igen sagde, at New Labour ville realisere gamle idealer med nye midler.

Frem til 2007 kunne finansminister Brown år efter år fremlægge finansredegørelser, der tog udgangspunkt i, at den britiske økonomi var sund og stærk. I et britisk historisk perspektiv er den ubrudte økonomiske vækst 1997-2007 markant. Den stammede fra servicesektoren, og lokomotivet var finansverdenen.

I en tale i 2006 fremhævede Brown finanssektoren som et forbillede for hele den britiske økonomi. Den satsede globalt og var innovativ og konkurrenceorienteret – og så blev den naturligvis understøttet af en klog politik præget af "light touch regulation, a competitive tax environment and flexibility."¹² Det er en tale, som Browns kritikere siden 2008 har yndet at citere, for det er i dag glasklart, at de ting, som Brown skamroste, også var hovedkilder til finanskrisen.

Men selv uden en finanskris kan man problematisere Browns økonomiske mirakel. For det første var den økonomiske vækst i vid udstrækning lånefinansieret, især via boligmarkedet, hvor priserne steg og steg fra 1995 til 2007 og skabte en boligboble, der i Storbritannien (som i Danmark) var med til at uddybe finanskrisen.¹³ For det andet kom regeringen i klemme mellem ønsket om at gennemføre kostbare reformer og modviljen mod at hæve skatterne. Resultatet blev, at staten fra 2002 kørte med underskud på budgetterne. Selv om de blev holdt under den grænse på 3% af BNP, som takket være euro-samarbejdets bestemmelser er blevet givet helt mytisk status, så betød misforholdet mellem indtægter og udgifter, at landet var klædt unødvendigt dårligt på, da krisen ramte i 2008 (Anthony Seldon har ikke uden grund maliciøst kaldt Brown for en "medvinds-keynesianer").¹⁴ For det tredje var væksten geografisk koncentreret i det sydøstlige England. Selv om der var solstrålehistorier om byer som Cardiff, Edinburgh, Manchester og Liverpool, så blev det eksisterende gab mellem et rigt og dynamisk center omkring London og en nordvestlig periferi slet ikke lukket under Labour-regeringerne.

Kritikere som politologen Simon Lee og historikeren Christopher Harvie har også peget på, at Labour behandlede den britiske industri decideret stedmoderligt. Den afindustrialisering, som Labour i opposition havde kritiseret de konservative regeringer for at fremme, fortsatte. I 1980'erne mistede Storbritannien 2

¹² Citeret efter Simon Lee: *Boom and Bust*, s. 90.

¹³ Udviklingen i den britiske boligboble og sammenhængen med finanskrisen kan man læse om i *The Storm: The World Economic Crisis and What It Means*, skrevet af den liberaldemokratiske politiker og økonom Vince Cable, der siden blev erhvervsminister i den britiske koalitionsregering fra 2010.

¹⁴ Seldon & Lodge: *Brown at 10*, s. xviii.

mio. industriarbejdspladser; i årene 1998-2009 forsvandt yderligere 1,5 mio. (andelen af arbejdsstyrken beskæftiget i industrien faldt i perioden 1978-2009 fra 29 til 10%).¹⁵ Harvie har også bidsk polemiseret mod den fremherskende opfattelse af, at al vækst er af det gode. Fx peger han på, at spilleindustrien op gennem 00'erne var kilde til en god del af Storbritanniens økonomiske vækst uden at bringe noget, der kan kaldes samfundsgoder. Han problematiserer også den forenkledte forestilling om, at servicesektorens vægt kan tages som en indikator for et samfunds udviklingsgrad. I hans optik er der ingen tvivl om, at det industridominerede Tyskland (hvor han har tilbragt en stor del af sit arbejdsliv ved universitetet i Tübingen) er et langt mere civiliseret samfund end det servicedominerende UKL (*United Kingdom of London*, som han som god skotsk nationalist kalder det).¹⁶

Thatchers konservative havde ført et korstog mod velfærdsstaten. Men uden stor opbakning: Meningsmålinger viste, at velfærdsstaten var populær langt ind i det konservative vælgerkorps.¹⁷ Derfor var forsvaret for velfærdsstaten et fast element i Labours retorik, men New Labour ville ikke uden videre føre velfærdsstaten tilbage til tiden før de konservatives nedskæringer – selv om man dog lovede at redde det nationale sundhedsvæsen (NHS), der har nærmest totemisk status i Storbritannien. New Labour argumenterede i stedet for reformer, der skulle skabe en *enabling welfare state*. Det handlede om at sikre, at briterne fik kvalifikationer til at begå sig i den fremstormende globaliserede økonomi – det er baggrunden for det berømte slogan fra 1997 om, at Labour-politik handlede om tre ting: uddannelse, uddannelse og uddannelse. Det er også baggrunden for løfter om aktiveringsprogrammer for grupper, der var blevet marginaliseret på arbejdsmarkedet. Denne aktiveringsiver hang imidlertid også sammen med partiets betoning af vigtigheden af at styrke det sociale (og nationale) fællesskab og af at bekæmpe den stærke marginalisering af en stadig voksende underklasse. Vejen tilbage til fællesskabet gik gennem uddannelsessystemet og arbejdsmarkedet.

Kort før sin afgang som premierminister udtalte Blair, at han håbede at blive husket for at have skabt "a fairer and stronger country than it was ten years ago."¹⁸ Hvis man med mere fair forstår en mere ligelig deling af samfundets velstand, er der imidlertid ingen grund til, at det skulle blive hans eftermæle. Som *Guardian*-journalisterne Polly Toynbee og David Walker har påpeget i den hidtil grundigste analyse af Labour-regeringernes politiske resultater, så steg uligheden under New Labour.¹⁹ Da partiet overtog magten, blev Gini-koefficienten målt til 0,34 – i 2008 var den steget til 0,36. Det er oplysninger, som det er svært at give

¹⁵ *Social Trends*, s. 40, 2010, table 4.8

¹⁶ Christopher Harvie: *Broonland*.

¹⁷ Ivor Crew: "Values".

¹⁸ [http://www.politics.co.uk/News/party-politics/labour/blair-claims-legacy-fairer-britain-\\$466561.htm](http://www.politics.co.uk/News/party-politics/labour/blair-claims-legacy-fairer-britain-$466561.htm) (14.10.2011)

¹⁹ Polly Toynbee & David Walker: *The Verdict*, 199. Med mindre andet fremgår, er de konkrete oplysninger i de følgende afsnit hentet herfra.

et positivt *spin* – selv om man selvfølgelig kan påpege, at uligheden voksede langt mere dramatisk under de konservative (i 1979 var Gini-koefficienten 0,25).

Graver man videre i tallene for den økonomiske fordeling, bliver billedet imidlertid mere mudret. Når Gini-koefficienten steg under Labour, skyldtes det først og fremmest, at de hyperrige blev endnu rigere, og at boligejere frem til 2008 kunne nyde (formuemæssigt) godt af hastigt stigende boligpriser. Parallelt hermed gennemførte Labour imidlertid en række indgreb, der forbedrede de økonomiske vilkår for befolkningens fattigste 20% gennem forskellige former for indkomsttilskud. Når storslåede målsætninger som udryddelse af børnefattigdom langt fra blev indfriet, så skyldtes det bl.a., at fattigdomsgrænsen (der måles relativt) flyttede "opad" i et samfund, der generelt var præget af solid økonomisk vækst. Videre kan man pege på, at Labour-regeringerne søsatte en lang række initiativer, der gennem arbejde og uddannelse skulle løfte den store britiske underklasse ud af armod og – iflg. partiets og regeringens kommunitaristiske retorik – tilbage i fællesskabet. Trods forbitret modstand fra arbejdsgiverne indførte regeringen minimumsløn i 1999. Forskellige *New Deal* programmer sigtede på at få unge, langtidsledige og handicappede i arbejde, aktivering eller uddannelse. Der blev også satset stort på en udbygning af dagplejesektoren og indført tilskudsordninger, der skulle dække op til 80% af udgifterne og dermed gøre det muligt for ufaglærte (og hyppigt enlige) småbørnsmødre at vende tilbage til arbejdsmarkedet.

I forhold til Labours social- og velfærdspolitiske dagsorden er det indsatsen på sundheds- og uddannelsesområdet, der er mest markant. Her blev der – især fra 2001 – investeret massivt. Fra 2000 til 2010 fordoblede regeringen sundhedsvæsnets budgetter (målt i faste priser); der blev ansat 89.000 flere sygeplejersker, 44.000 flere læger og bygget 100 nye hospitaler. Ventelisternes længde faldt, det samme gjorde risikoen for at dø af hjerte-kar-sygdomme, og generelt viste statistik efter statistik på sundhedsområdet, at der blev gjort store fremskridt. Det afspejlede sig også i meningsmålinger: Mens 7 ud af 10 i 2000 anså sundhedsvæsnets for det vigtigste politiske emne, var det tal faldet til 10% i 2009. Toynbee og Walker rammer helt centralt, når de påpeger, at regeringens politik "cemented the NHS even deeper into the collective sense of what being British means, even if that included never-ending complaints" (s. 66).

På uddannelsesområdet tegner der sig et lignende billede. De offentlige udgifter til uddannelse voksede med ca. 75% (igen i faste priser), antallet af lærere med 32.000, hvortil skal lægges ca. 100.000, der blev ansat i grundskolerne som undervisningsassistenter. Forfaldne skoler blev moderniseret, og mange nye skoler kom til. Mens der i høj grad blev fokuseret på grundskole (bl.a. blev der introduceret *nursery schools* for 4-årige for at klæde dem på til den "rigtige" skole), så var der også ambitioner for ungdomsuddannelser, herunder ikke mindst tekniske skoler, der fik et meget markant løft. Antallet af universitetsstuderende voksede med en tredjedel, og også denne del af uddannelsessystemet blev præget af store

investeringer i infrastrukturen. Universiteterne kom dog ikke mindst i overskrifterne pga. af den brugerbetaling, som blev indført i 1998 og siden forhøjet flere gange. Studerende protesterede selvfølgelig, men systemet blev indrettet så mindre bemidlede slap helt eller billigere, og faktisk voksede andelen af unge fra de fattigste hjem, der fik universitetsuddannelse (fra ca. 13 til 20%).

Man skulle tro, at de massive satsninger på velfærdskerneområder havde resulteret i tilfredse ansatte i sundheds- og uddannelsessektoren (der oven i købet oplevede markante lønløft), tilfredse brugere og tilfredse eksperter. Men der tegner sig i stedet et billede af, at mens disse grupper generelt medgiver, at der skete store fremskridt, så er det også en udbredt vurdering – ikke mindst hos ansatte og eksperter – at fremskridtene ikke har været overvældende. Noget af forklaringen hentes i det faktum, at investeringsbehovet efter 18 års udsultning under de konservative simpelthen var astronomisk stort. En anden forklaring, som man møder langt ind i Labours elite, er, at regeringen langt hen spildte de første år ved magten, hvor man holdt igen med nødvendige, men kostbare reformer.²⁰ Mere interessant er forklaringer, der giver regeringens politik skylden for, at fremskridtene ikke har været større. Her peger både mange af de praktikere, som Toynbee og Walker har talt med, og også videnskabelige analyser på, at Labour-regeringerne var alt for aktivistiske. Der kom konstant nye reformer og ændringer. Dette ønske om at vise handlekraft førte til et betydeligt spild i institutionerne, der konstant skulle rette ind efter nye mål og retningslinjer. Hertil kom den tætte kontrol, som centraladministrationen underlagde alle offentlige institutioner. Målet var effektivitet; midlet *New Public Management*, som man havde overtaget fra de konservative, og hvis grundkerne var opfattelsen af, at alle aktiviteter kunne opgøres i målelige størrelser. Der kunne opstilles måltal for alt og hyppige målinger/kontroller skulle sikre, at skatteyderne fik mest for pengene. De konservative havde brugt kontrollen til besparelser. Det var ikke målet efter systemskiftet, hvor den centrale kontrol til gengæld blev stadig mere finmasket. Storbritannien udviklede sig til, hvad de franske politologer Florence Faucher-King og Patrick Le Galès rammende har kaldt et *bogholderisamfund* med store samfundsmæssige konsekvenser: "[T]he proliferation of audits eroded trust in the professional ethic and the sense of public service."²¹

Den tredje søjle, de politisk-institutionelle reformer, var der, hvor New Labours profil var mest radikal. Man lovede omfattende demokratiske reformer: selvstyre i Skotland og Wales, reform af Overhuset, genetablering af selvstyre for storbyer som London og indskrivning af den europæiske menneskerettighedskonvention i britisk lov.

På dette felt leverede Labour meget tæt på alt, hvad man havde lovet – og endda mere til. Man kan kritisere reformen af Overhuset (1999) for ikke at være radi-

²⁰ Fx Blair: *A Journey*, s. 313; Rawnsley: *The End*, s. 8-10.

²¹ Florence Faucher-King & Patrick Le Galès: *The New Labour Experiment*, s. 59-61.

kal nok, men de fødte adeliges vægt i huset blev dog dramatisk reduceret. Menne-
skerettighedskonventionen blev til lov i 1998, og mere generelt arbejdede Labour
som regering for at skabe større tolerance over for minoriteter – bl.a. blev ind-
greb mod racisme stærkere, ligesom man tog store skridt i retning af ligestilling
for seksuelle minoriteter. Storlondon fik sit bystyre igen, og ”Red” Ken Livings-
tone blev – i hvert fald i nogle år – atter Londons borgmester. Skotland fik hjem-
mestyre med eget parlament og Wales et mindre omfattende selvstyre, der dog
har vist sig at udvikle appetit på mere af samme slags. Endelig lykkedes det i 1998
at standse den årelange blodige konflikt i Nordirland og genetablere et nordirsk
hjemmestyre. Dette blev baseret på magtdeling mellem de to parter, der siden
dannelsen af Nordirland i 1920 (og i virkeligheden længe før) omtrent ikke kunne
tale sammen. Løsningen inddrog også Den irske Republik i aftalen; en i sandhed
original konstruktion, der indebar en nytænkning af suverænitetsspørgsmålet.
Det er en imponerende liste, og det er iflg. David Marquand først og fremmest
takket være disse reformer, at Blair og New Labour har fortjent en plads i histo-
riebøgerne.²²

Ikke alle er lige så positive som Marquand. Faucher-King og Le Galès kritiserer
reformerne for at have skabt uholdbar asymmetri i det politiske system.²³ Selv-
styreløvene har ikke løst det, der i britisk politik kaldes *The Westlothian Question*,
og som refererer til det faktum, at mens skotske, walisiske og nordirske parla-
mentsmedlemmer har indflydelse på lokale engelske forhold, så gælder dette ikke
den modsatte vej. Det spørgsmål er om noget blevet mere påtrængende med det
skotske hjemmestyre, hvor engelske skatteydere betaler en del for sociale goder,
der er større i Skotland end i England. Labour forsøgte at imødegå noget af kri-
tikken med halvhjertede forslag om en nordengelsk forsamling, der forventeligt
løb ud i sandet.

New Labours franske kritikere påpeger også, at den finmaskede kontrol med
offentlige institutioner i realiteten har begrænset det lokale selvstyre – og at
Labour altså har fortsat den konservative politik, som man i oppositionsårene
vendte sig stærkt imod. Når Labour har talt om demokratisering og nærhed til
borgerne, er der i vid udstrækning tale om, at de opfatter borgeren som en borger-
forbruger, som man giver indflydelse gennem muligheder for at vælge mellem for-
skellige udbydere af ydelser. Skepsissen over for lighedstegnet mellem samfunds-
borger og forbruger er ualmindelig let at få øje på i analysen, men deres analyse
underbygges også af, at undersøgelser peger i retning af, at borgerne langt fra ser
denne markedsgrørelse af politik som noget positivt.

New Labours trang til kontrol og overvågning har ikke kun ramt offentlige in-
stitutioner. På retsområdet levede Labour op til løftet om at være ”tough on cri-
me”. Bevillingerne til ordensmagten voksede. Der kom mere politi på gaderne,

²² Marquand: *Britain since 1918*, s. 368-374.

²³ Faucher-King & Le Galès: *The New Labour Experiment*, s. 64-71.

flere forbrydere i fængslerne og ikke mindst mange flere overvågningskameraer – Storbritannien udviklede sig til at blive det samfund med den tætteste overvågning af borgerne i det offentlige rum. Der blev indført *anti-social behaviour orders* ("asbos"), der forbød uromagere og (potentielle) kriminelle at færdes i områder, hvor deres bølleadfærd havde skabt udbredt utryghed – helt i forlængelse af Blairs påpegning af, at tryghed i boligområder, på gader og veje var en forudsætning for at skabe fællesskaber. Mens der kom mange målrettede indgreb mod kriminalitet og "anti-social adfærd", kneb det mere med at være "tough on the causes of crime." Man satsede på (truslen om) straf som det vigtigste kriminalpræventive middel – selv om strubevis af undersøgelser viste, at fattigdom, udstødelse og misbrugsproblemer var hovedkilden til den kriminalitet, der skabte udbredt utryghed. Denne grundlæggende autoritære tilgang var endnu mere tydelig i de anti-terrorlove, som kom i en lind strøm fra 2000. Mest markant gjorde lovene op med den rodfæstede ret til, at tilbageholdte skulle stilles for en domstol inden for 48 timer. Den tidsfrist blev forlænget med først 7, så 14, så 28 dage, før regeringen i 2008 foreslog den forlænget til hele 90. Det blev for meget for en række af Labours egne parlamentsmedlemmer, og det endte med et kompromis, hvor tidsfristen blev sat til "beskedne" 42 dage. Det er ikke uden grund, at det kom til at vrimle med sammenkædninger af New Labour og Big Brother i blogosfæren.

Forfatteren og Labour-politiker Chris Mullin citerer i sine selv- og New Labour-kritiske dagbøger den konservative politiker, Enoch Powells bon mot: "All political lives end in failure."²⁴ Sådan gik det ikke bare for New Labours dominerende personligheder; sådan gik det også for projektet New Labour med det sviende valgnederlag i 2010. Det er naturligvis en dom, som projektets hovedpersoner har forsøgt at skrive sig ud af – mest markant Tony Blair, der simpelthen forklarer valgnederlaget med, at partiet i 2010 havde forladt sine New Labour-positioner: "We had become the old Labour Party."²⁵

Det er selvfølgelig ikke hos Blair, at man kan forvente at finde en nøgtern og afbalanceret vurdering af New Labours resultater, styrker og svagheder. Generelt kan man stille spørgsmålet, om det fortsat er for tidligt at forsøge at komme med

²⁴ Chris Mullin: *A View*, s. xii. Mullins var indvalgt i parlamentet for Labour 1987-2010 og havde mindre regeringsposter 1999-2005 – den periode de publicerede dagbøger dækker. I parlamentet var Mullin en markant stemme på partiets venstrefløj, men af en større britisk offentlighed er han især kendt for den filmatiserede politiske thriller, *A Very British Coup* (1982) og for at have spillet en central rolle for at få genoptaget sagen om "The Birmingham Six", der i 1975 var blevet fejlagtigt dømt for et IRA-attentat og siden – i 1991 – blev frikendt. Et gennemgående tema i dagbøgerne er Mullins konstante refleksioner over, om han ikke ville have gjort en større forskel, hvis han var blevet på *the backbenches*. I et større perspektiv er de velskrevne dagbøger særligt interessante, fordi de giver et sjældent og kritisk nærbillede af dagliglivet i magtens korridorer set fra "forløberne til magtens tinder", dvs. en underordnet ministers perspektiv. Mullin har også udgivet sine dagbøger fra New Labours formative år og fra nedgangsårene frem mod 2010: *A Walk-On Part og Decline and Fall*.

²⁵ Blair: *Journey*, 680.

sådanne vurderinger. Både fordi konsekvenserne af New Labour-regeringernes politik på en lang række områder vil have langtidseffekter, som vi fortsat højt kan gisne om, og fordi projektets lidet gloriøse afslutning naturligvis gør stærkt kritiske vurderinger til de letteste.

På den baggrund er det faktisk påfaldende, hvor afbalanceret Toynbee og Walkers overordnede vurdering er. Det er en vurdering, der tydeligvis kommer fra et i udgangspunktet Labour-venligt ståsted, og ender med at give regeringerne et sekstal på en 1-10 skala. Det er til bestået, og det skyldes, at regeringerne trods al kritik gjorde en stor indsats på de social-, sundheds- og uddannelsespolitiske områder. Efter 13 år med New Labour var der langt mindre "public squalor"; "Labour bequeathed a public realm that shone". Men det var også kun lige netop bestået. Toynbee og Walker er kritiske over for udenrigspolitikken, både i forhold til EU og den tætte alliance med Bushs USA – men påpeger med fuld ret, at der bare var tale om "British foreign policy as usual". Den substantielle kritik er, at når det gælder de grundlæggende parametre, blev det britiske samfund ikke forandret: "The country remains strongly defined by class, regional disparity, inequality, and individual and business under-achievement" – på trods af Labours hyppigt formulerede idealer om lighed og *fairness*. Forklaringen herpå finder de i manglende politisk mod, i at Labour-lederne var næsten sygeligt optaget af medieomtale og meningsmålinger, og i at de var overbeviste om, at det politisk afgørende sydlige England i bund og grund var af konservativ observans, og at "progressive policies could only be pursued by stealth and must be offset by populist Tory gestures on choice or 'reform'." Når den samlede bedømmelse kun rækker til en "lige-netop-bestået" karakter skyldes det, at New Labour ledere ikke turde føre en mere progressiv politik – trods to jordskredssejre, ti års økonomisk vækst og en historisk svag opposition helt frem til efter valget i 2005.²⁶

Man kan være uenig i vurderingens socialdemokratiske toning, men det er – i hvert fald set fra efteråret 2011 – vanskeligt at være uenig med substansen. Det er naturligvis også en vurdering, som er vigtig, hvis man skal placere New Labours Storbritannien i et lidt længere historisk perspektiv.

NEW LABOUR SOM HISTORIE

Forsøg på at placere New Labour-regeringerne historisk har hovedsageligt været præget af en interesse for at se sammenhænge mellem deres politik og de foregående konservatives. Diskussionen heraf kan man følge tilbage til New Labours formative tid, hvor kritikere af "moderniseringsprojektet" gjorde sig muntre over, at "Tony Blair, MP" (næsten) var et anagram af "Tory, Plan B". At det faktisk passede, er hovedpointen i den konservativt orienterede (men Thatcher-kritiske) journalist, Simon Jenkins', gennemskrivning af britisk politisk historie siden 1970'erne

²⁶ Toynbee & Walker: *The Verdict*, 297-304.

med den sigende titel *Thatcher and Sons*. Iflg. Jenkins var thatcherismen en dobbeltrevolution, der på den ene side bestod i en frisættelse af markedskræfterne og på den anden i en voldsom centralisering af den politiske magt omkring statsapparatet – helt på linje med politologen Andrew Gambles klassiske karakteristik af thatcherismen som ”en fri økonomi og en stærk stat.”²⁷ Iflg. Jenkins fortsatte New Labour ikke alene i samme spor, men ”its consequence was to render Thatcherism irreversible.”²⁸ En mindre velskrevet, men analytisk noget skarpere vurdering på nogenlunde samme linje finder man hos franske Faucher-King og Le Galès, der også understreger kontinuitetstrækkene fra den konservative revolution og New Labours ”New Britain”.

Man kan med god ret hævde, at den slags konklusioner ikke er så overraskende. New Labours fædre lagde ingenlunde skjul på, at de overtog helt centrale dele af det konservative projekt, først og fremmest på det økonomiske område. Men det gjorde de i hvert fald i udgangspunktet lidt på samme måde som kommunisten Deng Xiao-ping forelskede sig i markedsøkonomien, da han indså, at den kapitalistiske kat var bedst til at fange mus – altså skabe økonomisk vækst. En meget markant forskel på de konservative og New Labour er opfattelsen af, hvad vækst skulle bruges til. Iflg. Labour skulle den – i hvert fald i vid udstrækning – bruges til at rydde op i de sociale konsekvenser af thatcherismen og til at (gen)opbygge og modernisere velfærdsstaten. Dette helt centrale forhold ved New Labour-projektet har den amerikanske politolog Jonah Levy indfanget kort og koncist: New Labours mål har været ”to improve social justice in what is essentially a neoliberal economic order without disturbing the mechanisms that allow that order to function.”²⁹

Standser analysen her, overser man imidlertid helt centrale aspekter ved New Labour. Mens målet om (mere) social retfærdighed passer fint ind det klassiske socialdemokratiske værdikatalog, så klinger centralisering, kontroliver og udbredt populisme meget mere hult i den liberal-demokratiske tradition, som Labour også historisk er indskrevet i. Det er derfor selv skarpe hoveder som Faucher-King og Galès må ty til udtryk som ”hybrid” og lignende, når de forsøger at fange essensen i New Labour. Noget tilsvarende gør sig gældende hos David Marquand, som har placeret New Labour i perspektiv i en original større fremstilling af britisk demokratihistorie siden begyndelsen af 1900-tallet (men med tråde helt tilbage til midten af 1600-tallet).

Iflg. Marquand er det centrale i Storbritanniens nyere politiske historie konkurrencen, men også samspillet mellem fire politiske traditioner (eller ”fortællinger”, som han også kalder det). Den første, den whig-imperialistiske, er den traditionelle gentleman-elites selvfremsstilling som stolte bærere af lange historiske

²⁷ Andrew Gamble: *The Free Economy*.

²⁸ Simon Jenkins: *Thatcher & Sons*, s. 6.

²⁹ Jonah Levy: ”Foreword” i Faucher-King & Galès: , s. xi.

traditioner for lederskab, men vel at mærke et lederskab, der evner at styrke traditionen ved at indoptage forandringer. Den anden, den tory-nationalistiske, ser derimod forandringer som en trussel imod det, der opfattes som de britisk/engelske kerneværdier: orden, disciplin og nationalisme. Den kollektivistisk-demokratiske tradition betragter staten som et instrument til social forandring, der skal sikres ved, at statens ledelse lægges i hænderne på en meritokratisk, kompetent og rationel elite. Endelig lokaliserer Marquand en republikansk-demokratisk tradition, der i modsætning til de tre øvrige er statskritisk og i stedet ønsker at placere magten helt tæt på det lokale samfund og individerne.³⁰

En central pointe i Marquands analyse er, at både den whig-imperialistiske og den kollektivistisk-demokratiske tradition var reformorienterede, men også stærkt paternalistiske og hvilede på politiske ledergruppers store tillid til egne evner. Disse to traditioner dominerede britisk politik fra første verdenskrig og frem til 1960'erne, hvor tilliden til den etablerede politisk-administrative elite begyndte at krakelere for endeligt at bryde sammen i løbet af 1970'erne. De to traditioners hovedindsats havde været at styrke det politiske demokrati ved at fremme det sociale. Man "tæmmede kapitalismen". Men de voksende økonomiske, sociale og kulturelle problemer førte til tory-nationalismens tilbagekomst i form af Thatcher og hendes kamp mod fjender ude (Argentina, kommunismen, EF) og hjemme (IRA, fagbevægelse, "barnepigestat" og venstrefløj). I Marquands analyse var det netop dette tory-nationalistiske projekt, der betød, at den konservative revolution kom til at handle om centralisme og stærk stat.

Dette projekt gjorde Labour-regeringen op med i årene efter 1997. I modsætning til andre analyser af New Labour har Marquand fint blik for, at det "moderniserede" Labour rakte ud mod en lang række grupper og bevægelser uden for det etablerede politiske system og lyttede til de repræsentanter for den demokratisk-republikanske tradition, som i den tory-nationalistiske tradition fremstod som næsten folkefjender. Det er heller ikke så vanskeligt at se, at Labours velfærdsreformer og den meget aktivistiske stat har rødder tilbage til den kollektivistisk-demokratiske tradition (og måske er det også her, vi skal søge forklaringer på, at Labour fortsatte de konservatives hang til centralisering og kontrolkultur: Det er jo en ganske paternalistisk tilgang). Marquand får også placeret Blairs udenrigspolitik delvist inden for rammerne af whig-imperialismens tænkning, hvor den britiske imperialisme blev forsvaret med henvisninger til, at den bragte politisk frihed og civilisation til fjerne egne, samtidig med at han også påpeger, hvordan Blair gled over i en bastant "os mod dem" retorik, der ligger tory-nationalismen nær. En god del af den autoritære tendens hos New Labour kan også ses som en videreførelse af elementer fra denne tradition.

³⁰ Marquand: *Britain since 1918*, s. 41-75.

Marquands alt andet end ukritiske portræt af New Labour, Blair og Brown understreger således, at karakteristikkene på den sound-bite længde, som New Labour gjorde så meget for at fremme, slet ikke yder det sammensatte politiske projekt retfærdighed. Til gengæld er det klart, at det ikke er et skarpt billede, han tegner. Påvisningen af, at New Labour blandede elementer fra alle fire traditioner bærer vidnesbyrd om disse traditioners rodfæstethed, men forklarer ikke det grundlæggende paradoks i, at partiet – også som regeringsbærende – kæmpede for demokrati, menneskerettigheder og tolerance over for mindretal samtidig med, at dets politik havde klare autoritære træk. Det er et paradoks, der har afgørende betydning for vurderingen af New Labours indsats i det lange perspektiv. Har Labour-regeringernes udprægede hang til centralisering, kontrol og overvågning svækket det britiske demokrati yderligere, som Jenkins og Faucher-King og Le Galès argumenterer for, og som også Marquand i hvert fald på overskriftsniveau gør sig til fortæller for, når han skriver om udviklingen siden 1979 under den samlende overskrift: "Taming Democracy"? Eller er civilsamfundet og den republikansk-demokratiske tradition i virkeligheden blevet styrket, takket være New Labours reformer i slutningen af 1990'erne, der faktisk har gjort det lettere at kæmpe mod den stærke stat, som Marquand optimistisk antyder afslutningsvis i sin bog?

NEW LABOUR SOM FREMTID?

Om Marquands optimisme er berettiget, er det alt for tidligt at forsøge at give noget svar på. Til gengæld er det i det kortere perspektiv ganske let at se, at Labour haft held til at flytte tyngdepunktet i britisk politik et godt stykke væk fra Thatchers tory-nationalisme. Således var det var med en ganske anden dagsorden, de konservative gik til valg i 2010, nu stærkt påvirket af New Labour. "Blair forced us as a party to come to terms with a number of changes, from the constitution to Bank of England independence, improving the public services for everyone and advancing socially liberal ideas, which we wouldn't dream of unwinding", fortalte en anonym, men fremtrædende konservativ ("close to Cameron") samtidshistorikeren Peter Snowdon.³¹

Lige som Blair i midten af 1990'erne blev kaldt for "Tory, Plan B", er Cameron blevet kaldt en "blå Blair". Sammenligningen er lige for, men Marquand rammer præcisere, når han ser Camerons reformerede konservative som en nyorientering, der især trækker på de whig-imperialistiske og tory-nationalistiske traditioner. Til gengæld bliver det spændende at se, hvordan alliancen mellem de konservative og liberal-demokraterne kommer til at udvikle sig, for med koalitions juniorpartner er den republikansk-demokratiske tradition i hvert fald på papiret rykket meget tæt på magtens centrum.

³¹ Peter Snowdon: *Back from the Brink*, s. x.

Det kan man – igen på papiret – forvisse sig om ved at læse koalitionen regeringsgrundlag. Her fastslår Cameron og den liberal-demokratiske leder Nick Clegg, at de er enige om, at "the days of big government are over; that centralisation and top-down control have proved a failure". Regeringsgrundlaget indeholder også løfter om styrkelse af menneskerettighederne, mere lokalt selvstyre og reform af Overhuset og valgsystemet.³² Bl.a. her er indflydelsen fra den republikansk-demokratiske tradition meget tydelig, og måske kan en aldrende David Marquand om nogle år i en ny udgave af bogen om britisk demokratihistorie også tale om koalitionen "stolteste stund". Kynikere vil derimod hævde, at chancerne for, at vi ser en gentagelse af erfaringerne med koalitionsregeringer fra 1918-22 og 1930'erne, er større. Her spiste de konservative begge gange deres koalitions-partnere. De britiske vælgeres massive forkastelse af forslaget til et nyt (og ganske vist lidt indviklet) valgsystem i maj 2011, ydmygende nederlag for liberal-demokraterne ved lokalvalg og meningsmålinger, hvor partiets opslutning siden slutningen af 2010 har ligget på omkring det halve af valgresultatets 23%,³³ peger alt sammen i denne retning her i efteråret 2011.

LITTERATURLISTE

Bøger

- Blair, Tony: *New Britain. My Vision of a Young Country*, London: 4th Estate 1996.
 Blair, Tony: *A Journey*, London: Hutchinson 2010.
Britain will be better with new Labour: Labour Party Election Manifesto April 1997.
 Brown, Gordon: *Beyond the Crash: Overcoming the First Crisis of Globalisation*, London: Simon & Schuster 2010.
 Cable, Vince: *The Storm: The World Economic Crisis and What It Means*, 2. ed., London: Atlantic Books 2010.
 Faucher-King, Florence & Patrick Le Galès: *The New Labour Experiment. Change and Reform Under Blair and Brown*, Stanford University Press 2010.
 Gamble, Andrew: *The Free Economy And The Strong State: The Politics of Thatcherism*, Houndmills: Macmillan 1988.
 Harvie, Christopher: *Broonland. The Last Days of Gordon Brown*, London: Verso 2010.
 Jenkins, Simon: *Thatcher & Sons. A Revolution in Three Acts*, London: Penguin 2006.
 Kavanagh, Dennis & Philip Cowley: *The British General Election of 2010*, Houndsmills: Palgrave Macmillan 2010.
 Lee, Simon: *Boom and Bust. The Policy and Legacy of Gordon Brown*, Oxford: Oneworld 2009.
 Mandelson, Peter: *The Third Man*, paperback ed., London: HarperPress 2011.
 Marquand, David: *Britain since 1918. The Strange Career of British Democracy*, 2nd. ed., London: Phoenix 2009.
 Mullin, Chris: *A View from the Foothills. The diaries of Chris Mullin*, London: Profile Books 2009.
 Mullin, Chris: *Decline and Fall: Diaries 2005-2010*, London: Profile Books 2010.

³² H.M. Government: The Coalition: our programme for government, http://www.direct.gov.uk/prod_consum_dg/groups/dg_digitalassets/@dg/@en/documents/digitalasset/dg_187876.pdf (læst 28.10.2011).

³³ Se <http://ukpollingreport.co.uk/voting-intention> (læst 28.10.2011).

- Mullin, Chris: *A Walk-On Part: Diaries 1994-1999*, London: Profile Books 2011.
- O'Farrell, John: *Things can only get better. Eighteen miserable years in the life of a Labour supporter*, London: Doubleday 1998.
- Radice, Giles (ed.): *What Needs to Change. New Visions for Britain*, London: HarperCollins 1996.
- Radice, Giles: *Trio: Inside the Blair, Brown, Mandelson Project*, London: Tauris 2010.
- Rawlings, Anthony: *The End of the Party: The Rise and Fall of New Labour*, 2010.
- Seldon, Anthony: *Blair*, London: Simon & Schuster 2004.
- Seldon, Anthony: *Blair Unbound*, London: Simon & Schuster 2007.
- Seldon, Anthony: *Brown at 10*, London: Biteback 2010.
- Snowdon, Peter: *Back from the Brink: The Extraordinary Fall and Rise of the Conservative Party*, paperback ed., London: HarperPress 2010.
- Toynbee, Polly & David Walker: *The Verdict: Did Labour Change Britain*, London: Granta 2010
- UK Statistics Authority: *Social Trends*, vol. 40, 2010.

Artikler i antologier

- Crew, Ivor: "Values: The Crusade That Failed", i Dennis Kavanagh & Anthony Seldon (eds.): *The Thatcher Effect: A Decade of Change*, Oxford University Press 1989, s. 239-250.
- Sørensen, Nils Arne: "New Labour – det nye venstre?", i Claus Bryld og Søren Hein Rasmussen (red.): *Demokrati mellem fortid og fremtid*, København: Tiderne Skifter 2003, s. 341-357.

Websider

- <http://www.direct.gov.uk>
- <http://www.politics.co.uk/>
- <http://ukpollingreport.co.uk>

NILS ARNE SØRENSEN
LEKTOR I MODERNE EUROPÆISK HISTORIE
SYDDANSK UNIVERSITET

ABSTRACT

Allerede før New Labours fald fra magten var der fuld gang i analyserne af, hvad essensen af partiets historie som regeringsbærende var. Artiklen er en læsning af disse analyser, der lokaliserer, præsenterer og diskuterer tre dominerende fortællinger: en biografisk, en politisk og en historisk med det formål at indkredse svaret på spørgsmålet om, hvad New Labour egentligt var. En central pointe er, at ingen af disse fortællinger forklarer den grundlæggende modsætning i New Labour-projektet: at partiet som regeringsbærende var fortalere for menneskerettigheder, tolerance og demokratisering samtidig med at dets politiske praksis havde klare autoritære træk.

OM GOTER, KIMBRER OG ANDET GODTFOLK

■ ERIK CHRISTIANSEN

Med denne artikel vil jeg i første omgang vise, hvordan myten om Himmerland som kimbrernes oprindelige hjemland opstod som del af de nordeuropæiske lærdes bestræbelser i renæssance- og reformationstiden på at give deres respektive folk en fortid, der var lige så ærværdig som romernes. I anden omgang viser jeg, hvordan myten blev en del af de dansk-svenske stridigheder om de to kongedømmers ælde. Endelig følger jeg, hvordan myten efter at have mistet sin oprindelige funktion fortsætter som en dansk tradition uden at blive tilstrækkeligt underbygget af nye faglige argumenter.

Under Kirkemødet i Basel i 1431-1449 krævede den svenske delegat biskop Nicolaus Ragvaldi af Växiö (i Östergötland) retten til at indtage en af de forreste pladser, da svenskerne som de gamle goters efterfølgere var det ældste nulevende folk i Europa, således som det fremgik af Jordanes, *De origine actibusque getarum* (forkortet *Getica*). Dette bestred de spanske delegater for så vidt ikke; men de fremhævede, at goterne if. Jordanes netop havde forladt deres hjemland (*Scandza*) i nord og var endt med at drage ind i Romerriget, hvor en del af dem havde skabt Det Visigotiske Rige i Spanien, hvorfor *de* som visigoternes efterkommere burde tildeles de bedste pladser.¹

Siden det romerske nederlag ved Adrianopolis i 378 e.v.t. havde de gotiske stammer visigoterne og ostrogoterne blandt andre germanere spillet en vigtig rolle i de senantikke begivenheder som mere eller mindre selvstændige "stater". Omkr. 550 skrev Jordanes sit folks historie på latin frem til sin egen tid, herunder deres herlige bedrifter i ældre tider, således under belejringen af Troja. Der er næppe mange i dag, der vil fæstne lid til hans påstand om, at han bygger på goternes egne mundtlige traditioner. Der vil være bred enighed blandt fagfæller om hovedtesen i Arne Søby Christensens disputats fra 2002, at Jordanes – og hans forlæg Cassiodor – frit har skabt en tradition om, at goterne havde en ærværdig fortid, der viser, at de ikke var barbariske opkomlinge.

Det er helt i tråd med romersk historieskrivning, som – med Livius ord – ville sørge for "mindet om det førende folks bedrifter" (*gestarum memoriae principis*

¹ Episoden refereres flere steder. Se bl.a. Weibull: "Goternas utvandring", s. 161-163 med henvisninger.

terrarum populi. Livius, præf. 3). Livius ville dog hverken bekræfte eller afkræfte, hvad "der er overleveret som smukke digteriske legender end som ufordærvede mindesmærker om begivenheder fra tiden før og under byens grundlæggelse" (Livius, præf. 6). Man "tilgiver nu engang fortiden, at den ved at blande guders og menneskers værk sammen gør byernes oprindelse mere ærværdig" (*augustiora*. Livius, præf. 7), og netop Romerfolkets krigeriske berømmelse (*ea belli gloria est populo Romano*) gør, at folkeslagene (*gentes humanae*) må finde sig i dette folks guddommelige oprindelse med samme sindsro, som de finder sig i Riget (*imperium*). Romerfolket nedstammede jo fra Venus søn, Æneas, der var flygtet fra det brændende Troja.

Når Nordeuropas lærde folk i renæssance- og reformationstiden ville vise, at deres folks historie var lige så ærværdig som romernes, fulgte de traditionen ved at lade dem deltage i begivenhederne omkring Trojas fald uanset, om de pågældende personer eller folkeslag var omtalt af Homer eller ej. Den ærværdige oprindelse derimod søgtes ikke længere omkring byen Roms grundlæggelse, men så langt tilbage til verdens skabelse som muligt.

Ifølge Første Mosebog 9.18-19 stammer hele jordens befolkning fra Noas tre sønner; Sem, Kam og Jafet, og deres sønner, som nemlig genbefolkede verden efter syndfloden. Jafet havde syv sønner: Gomer, Magog, Madaj, Javan, Tubal, Mesjek og Tiras (Første Mosebog 10.2 og Første Krønikebog 1.5), og ifølge den senjødiske tradition, som vi finder den i De gammeltestamentlige Pseudepigrapher (Jubilæerbogen 8.25 og 9.7-12) og hos Josefus (*Jødernes historie* I, 120-129),² drog disse vest- og nordpå, hvor de blev stamfædre til Europas folkeslag. Dette verdenssyn vandt stor genklang i reformationstidens Nordeuropa, hvor det centrale var læsning af Biblen, herunder Det Gamle Testamente.

Genopdagelsen af Tacitus lille skrift *Germania* (udgivet første gang i 1472) fremkaldte et sandt mylder af konkurrerende skrifter om de germanske folks historie. Der var jo ikke ét, men flere tyske folk dengang, og hver især gjorde de krav på en oprindelse, som var ældre og derfor mere ærværdig end de andres,³ og med bogtrykkerkunstens udbredelse fik bøger og andre skrifter et større publikum end nogensinde før. Der blev udfoldet stor lærdom og fantasi med at finde samtidens folkenavne og lokaliteter omtalt hos Tacitus. Til dette føjede man fundne (eller opfundne!) antikviteter, herunder runeindskrifter. Nok så vigtigt var at forene de antikke og senantikke forfattere med den bibelske tradition; Biblens ord var hellige, og på tilsvarende vis var der ingen, der tvivlede på de antikke forfattere som autoriteter. I dette intellektuelle klima øgedes også interessen for goterne, og man begyndte at søge efter kimbrernes oprindelse.

Ifølge den senantikke lærde biskop Isidor fra Sevilla fik goterne navn efter Jafets søn Magog (*Gothi a Magog filio Japhet nominati putantur de similitudine ulti-*

² Jeg er professor emeritus Benedikt Otzen taknemmelig for information og henvisninger.

³ Se generelt Borchardt: *German Antiquity*.

mæ syllabae; "goterne menes at have navn efter Magog, Jafets søn, ud fra ligheden mellem de sidste stavelser". *Etymologi* II,89, jf. også *Goternes historie* 2), og noget tilsvarende sagde den oldkristne kirkefader Papias ifølge Rydårbogen.⁴

Dette finder vi ikke hos Saxo, der begynder sin historie med kong Dan, Humbles søn, og senere lader Frode "Fredegod" herske på Jesu fødsels tid og således være en dansk pendant til den romerske fredsfyrste Augustus (som ikke nævnes); men i indledningen til *Den danske rimkrønike* siges det, at Humble og dermed danerne nedstammer fra Jafet.

Kimbrerne/cimbrerne (*cimbri/kimbri*) kom ind i historien fra omkring 120 f.v.t., da de – mænd, kvinder og børn – sammen med bl.a. teutonerne drog hærgende ned igennem Europa og tilføjede romerne vanærende nederlag, indtil de blev besejret af den romerske konsul Marius i 101 f.v.t. på selve Po-sletten. Da de kom fra den anden side af Alperne imod Nord, anså romerne dem oprindeligt for at være gallere (keltere); men da Cæsar i sin "Gallerkrig" senere definerede Rhinen som grænsen mellem Gallien og Germanien, blev man klar over, at det måtte dreje sig om et germansk folk, der kom fra det nordlige Germanien. På det verdenskort, geografen Ptolemaios (Ptolemæus) fra Alexandria tegnede i midten af 100-tallet e.v.t., strækker en *chersonesus Cimbrica* sig nordøst ud fra det nordlige Europa. Det blev i lang tid det latinske navn for Jylland nord for Elben. Yderst på denne halvø placerede Ptolemaios kimbrerne.⁵

Ifølge den indflydelsesrige reformator Filip Melanchtons forord til Peder Palladius *Isagogé* fra 1592⁶ nedstammer kimbrerne fra kimmererne (et rytterfolk nord for Sortehavet, der i begyndelsen af 700-tallet f.v.t. blev fordrevet af skytherne) og dermed "som ordlyden viser" (*vocabuli sonus*) fra Gomer, søn af Jafet. Lighedstegnet mellem kimbrer og kimmerer har Melanchton fra de antikke kilder; men den lydige lighed med Gomer må stå for hans egen regning. Under alle omstændigheder giver han tilsyneladende udtryk for en almindelig opfattelse i tiden. Det ældste eksempel, jeg ellers har kunnet spore, er et skrift af hollænderen Goropius Becanus fra 1569. Skriftet har ikke været mig tilgængeligt, men if. Nordström⁷ hævder det, at alle Europas folkeslag nedstammer fra Gomer. Hos den engelske forfatter Camden nævnes Gomers efterkommere, kimbrerne/kimmererne, kun som de ældste beboere af Germanien, Gallien og Britannien,⁸ og hos danskeren Rasmus Glad⁹ er han stamfader til de nordiske folk: *Gothi, Dani* og *Sueci*, mens kimbrerne ifølge samme forfatter er jyderne og dermed en del af danerne.¹⁰ Tyve år senere hævder en anden dansker, Jon Jensen Kolding, at Gomer er stamfader

⁴ Jeg er ph.d.-studerende Kasper H. Andersen taknemmelig for denne henvisning.

⁵ Ptolemaios 2,11. For en rekonstruktion se bl.a. Schütte: "Ptolemaic riddle", s. 54.

⁶ Palladius: *Isagoge*, s. 3 (Forordet er dateret til 1557).

⁷ Nordström: *yverbornes ö*, s. 112.

⁸ Camden: *Britannia*, s. 6f.

⁹ Laetus: *Rerum Danicarum*, bog. I, s. 38ff.

¹⁰ Samme, bog IV, s. 133ff.

til såvel goterne som kimbrerne,¹¹ og at Goterland har tilnavnet Jylland, der oprindeligt blev kaldt Den kimbriske Halvø;¹² men at kong Dan senere besluttede, at hans efterkommere skulle kaldes daner, ikke goter, og at landet skulle hedde Dan-mark, ikke Goter-land.¹³ En ganske afvigende version findes hos den islandske forfatter Arngrímur Jónsson: Kimbrer er det samme som kæmper, der er det samme som jætter, der atter er det samme som jyder.¹⁴

Den danske delegat på Kirkemødet i Basel, biskop Ulrik af Århus, har næppe taget afstand fra sin svenske kollega; men herefter fulgte unionsopløsningen og unionskrigene, hvor navnlig Det Stockholmske Blodbad i 1520 efterlod et bittert had i svenske kredse imod al dansk, der kom stærkt til udtryk i de skrifter, de landflygtige prælater brødrene Johannes og Olaus Magnus udgav i Rom i 1554-55. Formålet var ganske vist ikke mindst at få svenskerne til atter at vende sig til den katolske tro; men i danske kredse hæftede man mere ved deres negative skildringer af alt dansk, og især de danske konger som troløse og æreløse. Disse "uhyrlige" beskyldninger og "grundløse" fremstillinger blev dog pure afvist i 1560 af den danske "ridder" Petrus Parvus Rosefontanus ("Peter Lille fra Roskilde"). Det fremgår af selve skriftet, at bag det står Frederik den Andens kansler, Johan Friis til Hesselager, og der er generel enighed i dag om, at den egentlige forfatter er Hans Svanning.¹⁵

Hermed var startet en langvarig svensk-dansk historiestrid,¹⁶ og hvor alvorligt denne blev taget, kan om ikke andet ses af, at Danmark og Sverige i Stettinerfreden i 1570 efter Syvårskrigen forpligtede sig til at undgå udgivelse af smædeskrifter imod den anden,¹⁷ og hvilke alvorlige konsekvenser dette kunne få, fremgår af sagen imod Jon Jensen Kolding:¹⁸ I sin Danmarksbeskrivelse fra 1594 havde han bl.a. givet et meget negativt billede af den svenske kong Erik den Fjortende. Efter en svensk demarche i København måtte den danske "regering" indstævne ham for retten. Der blev nedlagt påstand om livsstraf; men da han var magister, skulle han dømmes af Universitetets konsistorium, der nøjedes med at frakende ham sit embede for et år.

Trods denne dom, og selvom Stettinerfredens bestemmelse om smædeskrifter blev gentaget i de følgende – mange – fredstraktater, fortsatte striden. I 1612 udsendte en svensker under navn "Janus Minor" en *Retorsio* med en hånlige afvis-

¹¹ Kolding: *Danmarksbeskrivelse*, s. 22

¹² Samme, s. 56.

¹³ Samme, s. 32.

¹⁴ Jónsson: *Crymogæa*, s. 123. Jeg er lektor Agnes Arnórsdóttir taknemmelig for oversættelse.

¹⁵ Minna Skafté Jensen: "renæssancelitteratur", s. 104. Mere indgående se Ilsø: "Refutatio".

¹⁶ For nyligt behandlet af Uffe Østergård: "nation-branding", s. 170ff.

¹⁷ Skovgaard-Petersen: "Margaretica", s. 210 med henvisning note 5. Den pågældende paragraf er gengivet i sin helhed af Allan Lund i Kolding: *Danmarksbeskrivelse*, s. 120

¹⁸ Se Allan Lund i Kolding: *Danmarksbeskrivelse*, s. 119ff.

ning af de "fejlagtige fremstillinger" og "forbryderiske beskyldninger", som "Spinefontanus" (Tornekilde - ! -) havde fremsat i sin *Refutatio* fra 1560.

Striden drejede sig naturligt nok om nyere begivenheder, hvor især kong Hans og Christian den Anden var i ilden; men dertil kom de to folks "ærværdige oprindelse" og ældste historie. Svenskerne har ingen Saxo; men i 1514 havde Christiern Pedersen fået *Gesta Danorum* trykt og udgivet i Paris. Dermed var Danmarks ældre historie blevet kendt blandt Europas lærde. Det svenske svar var trefoldigt. Ifølge Jordanes (III, 23) havde *Dani*, af samme slægt som *Suetidi*, fordrevet herulerne fra *Scandza*. Danskerne måtte altså være goter/svenskere, og Dans far, Humble, var en gotisk/svensk konge. Dernæst påpegede man det ensidige i Saxos fremstilling (hvad sandt at sige ikke er særligt svært), og endelig gav man en svensk version af de følgende begivenheder.

Nu stod Danmarks ære på spil, og man måtte finde en kongelig historiograf, der kunne skrive en samlet Danmarkshistorie fra oprindelsen til nutiden.¹⁹ Den første, der forsøgte sig på opgaven, var Hans Svanning; men hans manuskript endte i Universitetets arkiv. Hvorfor ved vi ikke. Var det for skrap? Under alle omstændigheder gik det op i luer under Københavns brand i 1728. Opgaven blev overtaget af Anders Sørensen Vedel. Ham skylder vi den første oversættelse af Saxo til dansk; men af Danmarkshistorien nåede han kun et lille skrift fra 1584, der efter en lang tirade om opgavens vanskeligheder beretter, at blandt Japhets efterkommere drog "Gomerii seu Cimbri"²⁰ imod nord, hvor deres efterkommere, det danske og gotiske folk, med tiden dannede de tre riger Danmark, Sverige og Norge. Heller ikke efterfølgeren, Niels Krag, blev færdig; men så blev Claus Christoffersen Lyschander, præsten i det navnkundige Herfølge sogn på Stevn, udnævnt til kongelig historiograf i 1616.²¹ Han havde gjort sig kendt ved en række digte, på dansk og latin, bl.a. om Kalmarkrigen,²² og nu fik han i kommissorium at skrive en Danmarkshistorie på latin. Også for ham blev arbejdet uoverkommeligt, men han fik tilladelse til at beholde sit embede imod at skrive en Danmarkskrønike på dansk. Heller ikke den nåede han at færdiggøre inden sin død 1623/24; men i 1622 udkom *Synopsis Historiarum Danicarum: en kort Summa offuer den Danske Historia fra Verdens Begyndelse til Neruerendis oc nu Regerendis Stormectige Førstis Herr Christian den Fierdis Danmarckis, Norgis, Vendis oc Gottis &c. Konnings tid oc Regimente* med undertitlen *Danske Kongers Slectebog* i 750 foliosider.

Her førte Lyschander Christian den Fjerdes stamtavle tilbage til Adam i Paradisets have, og i tredje bog beretter han, hvorledes Jafets søn (Noahs sønne-

¹⁹ Om dette generelt se Rørdam: *Historieskrivningen*. For en nyere fremstilling se Damsholt: "magtstat". Om Svanning se nærmere Ilsøe: "Refutatio", om Anders Sørensen Vedel se Wegener: *Vedel*.

²⁰ Vedel: *Oratio*, s. 14.

²¹ Om Lyschander se Rørdam: *Lyschander*. For en nyere fremstilling se Flemming Lundgreen-Nielsen, *Arkiv for Dansk Litteratur*. <http://www.adl.dk>.

²² Lyschander: *Digtning*.

søn) Gomer og hans efterkommere, "Cimbri", drog mod nord. På vejen op langs Jylland byggede de et hus til deres fiskeredskaber og årer, et "Aarers Huss, hvor nu er Aarhus og Aarhus Stift". Herefter slog de sig ned i "Himmers Syssel" år 1850 efter Verdens Skabelse og 193 år efter Syndfloden. Da kong Dan og danerne nedstammer fra disse, og da goternes oprindelse først følger i fjerde bog, kan enhver jo se, at danerne/danskerne har en mere ærværdig fortid end goterne/svenskerne. Det har vi Guds ord for (Biblen!), og som om det ikke skulle være nok, gengiver Lyschander en side stor runeindskrift, hvis første ord tydeligt er "Japhet", og som oversættes til dansk. Dertil følger han et sammensurium af oplysninger hentet dels fra romerske skribenter som Plinius, Tacitus og Ptolemaios fra Alexandria, dels fra senere skrifter og desuden sproglige argumenter i form af lydlige sammenfald, hvorimellem vigtigst *Cimbri* og Himmers Syssel. Christian den Fjerde må have været begejstret, men næppe Gustav Adolf!

Lyschanders tredje bog udkom på latin i 1740,²³ inklusive en tro oversættelse af den påståede runeindskrift. Den næste historiograf blev hollænderen Pontanus, hvis værk udkom i 1631.²⁴ Her genfinder²⁵ vi ikke alene Arngrimur Jónssons lighedstegn imellem kimbrer, kæmper, jætter og jyder med den tilføjelse, at det var jyderne, der gav den "cimbriske halvø" dets senere navn Jylland, men også Lyschanders påstand om, at det nuværende navn "Himmersyssel" viser, at det var her, at kimbrerne slog sig ned.²⁶ Han tilføjer,²⁷ at ostrogoterne (forstået som *østgoterne*) oprindeligt boede ved den senere svenske østersøkyst, mens visigoterne (forstået som *vestgoterne*) oprindeligt er danskerne, der boede i Skåne (vi er før Roskildefreden), og at danernes kongedømme er det ældste (som det fremgår af Saxo!).²⁸

Pontanus fremstilling er ret springende, hans argumentation ofte kringlet og hans latin ikke videre elegant; men han var den første, der fuldførte sin opgave som historiograf, og hans bog blev tilsyneladende længe anset for at være Danmarks officielle opfattelse. Efterfølgerne, Arild Huitfeldt og Johannes Meursius, er betydeligt mere forsigtige, i al fald hvad angår den allerældste historie. Huitfeldt skriver om kong Dan: "Aff hannem skal Riget hafft sit Naffn oc Begyndelse"²⁹ og nævner herefter forskellige opfattelser uden at tage stilling, mens Meursius siger,³⁰ at det ikke er muligt at have noget virkeligt kendskab til disse ting, som hører under sakralhistorien og religionen. Hos to "private" danske forfattere får vi bedre besked. Den gotlandske præst Strelow fortæller, at Gotland fik sit navn ef-

²³ Lyschander: "origines".

²⁴ Pontanus: *historia*.

²⁵ Samme, I, s. 55-57.

²⁶ Samme, *Chorographia*, s. 649.

²⁷ *Chorographia*, s. 686.

²⁸ *Chorographia*, s. 765.

²⁹ Huitfeldt: *Krønnicke*, s. 1.

³⁰ Meursius: *Historia Danica*, s. 1134-35.

ter Guthi, som var "den sjette Høffding oc Dommer hos Cimbrerne eller Jutterne"³¹ og gav sit navn til "gutherne", som var hans landsmænd og efterkommere. Hans søn kom år 2264 efter Verdens Skabelse til Gotland og herskede snart ikke alene over denne ø, men også Sjælland, Småland og Skåne.³² Da tyskerne senere erfarede, at gutherne havde forladt Gotland, søgte de at bemægtige sig øen; men Humble fik hjælp af Dan og sine to andre sønner, og det var også Dan, der hjalp cimbrerne imod sakserne, hvorefter han "samlede øer og lande til et kongerige, kaldet Dans-Marck anno mundi 2910, dvs. på kong Davids tid."³³ I sit skrift om kimbrernes og goternes oprindelse fra 1695, dedikeret til kansler Niels Kaas, slår Nicolaj Petreius fast, at kimbrerne har deres navn fra Gomer, som i år 1579 efter Verdens Skabelse med sine sønner slog sig ned i *Dania*,³⁴ og at det er falsk tale kun at ville identificere dem med jyderne; Juti er nemlig de samme som Guthi, der først mange år senere slog sig ned på Gotland; og svenskeren Johannes Magnus berømte fremstilling (fra 1554) strider således imod sandheden.³⁵

Svejtseren Mallet, som var huslærer for kronprins Christian (senere Christian den Syvende), opsummerer i det rids af Danmarkshistorien, han skrev for sin kongelige elev, de tre eksisterende hypoteser om Danmarks oprindelse:³⁶ 1. Saxos skildring af Kong Dan (fulgt af langt de fleste historikere i tidens løb); 2. Noahs sønnesøn Gomer grundlægger kimbrernes kongedømme, siden kaldet Danmark. (Denne hypotese, fremført af Petreius og "après (*sic!*) lui" Lyschander, bygger på "pretendus monuments", som er fundet på Gotland, men som alle er falske og uden interesse); 3. Odin udvandrer fra det skytiske Asien, grundlægger Danmark, Sverige og Norge og bliver senere gud. Han efterfølges i Danmark af Skjold, den ene af hans sønner. (Denne hypotese skyldes islændingen Torfæus og kaldes derfor den islandske). På samme tid indgår det i Salys overvejelser om rytterstatuen på Amalienborg Slotsplads at lade Frederik den Femte fremstille som en kimbrisk høvding.³⁷ (Det blev, som bekendt, ikke til noget ...).

Den samtidige officielle svenske historieskrivning lagde ofte luft til Johannes Magnus mest outrerede bemærkninger og lægger mindre vægt på traditionen om Jafet og hans sønner; men som historiograf begynder Pufendorff sin fremstilling med at slå fast, at "Schweden das älteste Königreich in Europa sey, ist bey allen ausser Zweifel",³⁸ og hans efterfølger, Messenius,³⁹ er på linie hermed. Størst international opmærksomhed vakte imidlertid Olof Rudbecks *Atlantica*, der udkom

³¹ Strelow: *Cronica*, s.1.

³² Samme, s. 6. Vi er før Brømsebro-freden!

³³ Samme s. 106 og 112.

³⁴ Petreius: *origines*, I.

³⁵ Petreius: *origines*, II.

³⁶ Mallet: *Abregé*, s. 2-4.

³⁷ Kryger: "monument", s. 163-164.

³⁸ Pufendorff: *Einleitung*, s. 1.

³⁹ Messenius: *Scondia*.

i 1675-98 på svensk med oversættelse til latin i fire tykke tekstbind og et folio-bind med plancher.⁴⁰

Ifølge Rudbeck er den græske filosof Platons *Atlantis* ikke en myte, men lå i Gammla Uppsala. Han har ved selvsyn konstateret, at de levn fra fortiden, der findes her – gravhøje og ruiner af en formodet oldtidshelligdom – svarer nøje til Platons skildring af den sagnomspundne ø, og ved at stikke sin stok ned i jordlagene, har han ydermere konstateret, at de kan dateres til år 200 efter Syndfloden. Efter denne og efter den babylonske forvirring drog det skythiske folk nordpå til Sverige, lokket af de fisk, der selv efter Syndfloden stadig var i de svenske søer og floder, og af det nordiske klima, der fremmer sundhed, styrke og frugtsommelighed. Når de gamle grækere kaldte nordboerne for "hyperboræer" er det således en misforstået oversættelse af "yfwerborne", som betyder højvelbårne eller ypperste, ligesom skyther er det svenske "skyttar", og "Skythien" er Sverige, hvorfra kulturen strålede sydpå i den følgende tid, dels fordi grækerne ofte rejste til Norden for at beundre dens herligheder, dels fordi truende overbefolkning ofte tvang grupper af den til at drage mod syd på plyndrings- og erobringstog, som bl.a. Jordanes havde berettet. Rudbeck var overbevist om, at grækerne og romerne havde deres guder fra det gamle Nord. Det viser deres navne: Jupiter er ingen anden end Jo-fur, Jo-malæ eller Jo-pitter, som også kaldes Thor eller Tyss, og et kendskab til de oldnordiske sagn viser, at grækerne har overtaget disse legender, hvor meget end de ofte har misforstået eller forkvaklet. "Herkules" kommer således af "Her" og "Kulle" lig med "Herkul" og "Herkol", dvs. "anfører for en krigshær", senere "hertug". I græsk mytologi hedder hans skib "Scipho", uden at grækerne har forstået, at det simpelthen betyder "skib" ("skepp" på svensk). Der skal heller ikke meget kendskab til de gamle svenske landskabslove for at se, at de ligger bag den athenske statsmand Solons lovgivning. Også det græske alfabet kommer fra Norden. Iflg. grækerne selv havde det oprindeligt kun 16 tegn, præcis det antal, runealfabetet har! – og runealfabetet er det ældste. Ydermere viser det sig, at adskillige bynavne i Lilleasien og Thrakien har svensk oprindelse; således kommer Pergamon af svensk "bärg" (jf. Bergen), ligesom Sigdunum kommer af Sigtuna etc. Rudbeck⁴¹ var mediciner af fag. Han var således med til at opdage lymfekirtlerne sammen med danskeren Thomas Bartholin. Hans fremstilling er nøgtern som i en anatomisk afhandling, og denne stil parret med hans store lærdom og kendskab til den nordiske mytologi gav hans værk stort ry i samtiden. De indvendinger, der kom til første bind, blev imødekommet i de følgende. Således blev indvendingen om, at Atlantis iflg. Platon blev ødelagt af en naturkatastrofe, besvaret med, at det blot var metamorforisk ment.

⁴⁰ Rudbeck: *ATLANT*.

⁴¹ Om Rudbeck og hans samtid se Eriksson: *Atlantic vision*.

Nu tog Holberg imidlertid fat med sin satiriske pen. I epistel 193⁴² hudfletter han Rudbeck for ikke at være gået langt nok. Ved brug af hans metoder kan man nemlig finde, "at de fleeste mærkværdige Ting, som findes anførte udi Græske og Romerske Historier, ere skeede her i Norden, efterdi Stædernes og Personernes Navne ere ikke andet end fordrejede Danske, Norske og Svenske Ord". Selvom Rudbeck "gaar lidt for vidt", når han gør Adam til den første ærkebiskop i Uppsala, vil Holberg "alleene af Modestie" holde sig til tiden efter Syndfloden; men dér har han sandelig også fundet meget. Først og fremmest kan han "bevise, at den Trojanske Krig er ført udi Norge". Troja er nemlig det samme som Trandia eller Trondhjem. Trojlus er "ikke andet end" Troels eller Truels, Paris er Per Iversen, Hector Henrik Thorsen, Palamedes Palle Mikkelsen, Agamemnon Aage Mogenssen, Olysses Ole Lykke, Achilles Acho Hellesen, Ajak Anders Jacobsen, Helene Ellen, og – som navnet siger – er Næstved anlagt af Nestor. Det, der skete, var, at en

Konge-Dotter af Hedemarken ved Navn Ellen blev bortsnapet af en Trundhiems Jarl Per Iversen, hvorudover alle Syndenfieldske Næsse-Konger forbandt sig sammen mod samme Jarls Fader, som da regierede udi Trundhiem, og kaldtes Prebend Amundsen, hvilket navn Grækerne siden have fordrejet til Priamus.

Efter to års belejring ("de løgnagtige Græker sige ti Aar") blev byen omsider indtaget og ødelagt for siden at blive gengrundlagt som Nidraas.

Efter denne ironiske svada burde det være forbi med alle disse fantasier og sproglige udlægninger. Det var det imidlertid ikke...

I Sverige levede gotermyten videre.⁴³ Den kom under skarp kritik fra historikerbrødrene Weibull,⁴⁴ men blev især energisk forsvaret af J. Svennung.⁴⁵ I 1970 blev der afholdt et gotersymposium på Statens Historiska Museum i Stockholm. Her indledte historikerne Lindroth⁴⁶ og Lönnroth⁴⁷ med at slå fast, at der ikke findes tilstrækkelige belæg – hverken historiske, arkæologiske eller filologiske – for, at antikkens gotere var udvandret fra Götaland, endsige Gotland; men det gjorde ikke noget indtryk på de øvrige deltagere at dømme efter Svennungs indlæg⁴⁸ og den efterfølgende diskussion.⁴⁹

Holberg selv afviser Lyschanders påståede runeindskrift som en tydelig forfalskning⁵⁰ og beskæftiger sig ikke med hverken kimbrerne eller goterne førend

⁴² Her efter Holberg: *Epistler* III, s. 31-40.

⁴³ Weibull: "uppkomst", s. 301-310.

⁴⁴ Weibull, Lauritz: "Upptakten og utvandring," Weibull, Curt: "utvandring".

⁴⁵ Ikke mindst i Svennung: *Jordanes und Scandia*.

⁴⁶ Lindroth: "Gotizismus".

⁴⁷ Lönnroth: "Goten".

⁴⁸ Svennung: "Stammsage".

⁴⁹ Hagberg: *STUDIA GOTICA*, s. 63-71.

⁵⁰ Holberg: *Historie*, s. 41-42.

deres angreb på Romerriget, idet han dog tilføjer, at det danske ord "Kiæmper" rimeligvis er kommet af "Cimbrer".⁵¹ I sin danmarkshistorie fra 1740-41 vender Pontoppidan imidlertid ikke alene tilbage til den tidligere udlægning af Cimbrer fra "Kemper",⁵² men hævder også, at goter, daner og jyder er det samme folk, idet *Dani* boede i Sønderjylland og Nørrejylland, hvor goterne har givet navn til Guddenå ("Gudden Aa, id est Gothorum flumen").⁵³ I sit *Atlas* tyve år senere føjer han til, at det ud fra et geografisk synspunkt er ulogisk, når Rudbeck hævder, at de nordiske forfædre fra syd først kom til Sverige, men at spørgsmålet om folkenes indvandring ikke er hans "Hovedsag, og den Roes, som adskillige Nationer for-dum søgte deri, at den eene ville være ældre, eller have sit Fædreland tidligere be-boet, end den anden, synes i vore Dage at være kommen af Moden, ligesom den i sig selv er gandske forgængelig."⁵⁴

Ikke desto mindre begynder P.F. Suhm⁵⁵ med at slå fast, at alle nordeuropæiske folk stammer fra Jafet og hans sønner. Deraf følger, at Gomer er stamfader til kimbrerne, der kom til Jylland ("Himmer-Syssel") år 1850 efter Verdens Skabelse, dvs. år 193 efter Syndfloden. Uden at nævne Lyschander erklærer Suhm i sit ottende kapitel "Om Cimbrerne", at deres navn synes "temmelig tydeligt at ligge i Himmer Syssel" (men også i "Gibber og Gibbersund").⁵⁶ I C.F. Allens *Haandbog i Fædrelandets Historie* er der intet om denne påståede forhistorie; men godt 50 år senere skriver Steenstrup i *Danmarks Riges Historie* følgende: "Der kan vist ikke være tvivl om, at Kimbrerne kom fra den jydsk Halvø. Man har ment i den gamle Betegnelse Himbersyssel (Himmerland) [...] at finde et Minde om det gamle Kimbrerfolk."⁵⁷

Kimbrermyten har nu mistet sin bibelske baggrund og bruges ikke længere som argument for Danmarks ærværdige oprindelse og ældste forhistorie, men er blevet en tradition – måske snarere en kliché, der bygger på et påstået sprogligt sammenfald mellem kimbrer (*cimbri/cimbroi*) og Himmerland ("Himbersyssel"), selvom Rudbeck med rette havde påpeget, at man lige så godt kan argumentere ud fra det sproglige sammenfald med steder i Sverige som Simbernäs og Kimbernäs!⁵⁸

Denne danske tradition levede videre. I sit indflydelsesrige værk *Danmarks Oldtid* skriver Johannes Brøndsted dog således: "Det maa nu straks erkendes, at noget bindende bevis for, at Kimbrerne var Himmerlænder (og Teutonerne er Tyboere), er ikke ført",⁵⁹ mens La Cour i standardvæket *Schultz Danmarkshistorie*

⁵¹ Samme, s. 14.

⁵² Pontoppidanus: *Gesta* III, s. 15.

⁵³ Samme, I, 87; jf. også IV, s. 5.

⁵⁴ Pontoppidan: *Atlas* I, s. 13-14.

⁵⁵ Suhm: *Oprindelse*, IV Cap., s. 113-124.

⁵⁶ Samme, s. 209.

⁵⁷ Steenstrup: *Historie*, s. 66.

⁵⁸ Rudbeck: *ATLANTI*, s. 330.

⁵⁹ Brøndsted: *Oldtid* III, s. 66.

mere direkte erklærer: "Der er stærke Grunde, som taler for, at Cimbrenne til en begyndelse har haft hjemme i Himmerland".⁶⁰

Der kan være trin i udviklingen af denne tradition, jeg har overset. Det er lettere at se udtryk for eller eksempler på den i 1900-tallet. Litterært har vi Johannes V. Jensens roman *Cimbrernes Tog* fra 1922 og Ebbe Kløvedal Reichs *Fæ og frænde* fra 1977, med den store forskel, at sidstnævnte er voldsomt romerfjendtlig, hvad Johannes V. ikke var. Monumentalt og lokalt har vi indvielsen i 1924 af Kimbrerstenen i Rebild Bakker med indskriften: "Kimbrerne drog ud fra disse Egne 120 Aar før Christi Fødsel", afsløringen i 1935 af Rævemosestenen på det sted, hvor Gundestrupkedlen blev fundet i 1891, ledsaget af ord om Kimbrertoget ved Københavnpræsten Fibiger, og indvielsen i 1937 af Kimbrertyren i Aalborg med indmuret exposé, skrevet af Johannes Brøndsted og vers af Johannes V. Jensen, indhugget i soklen.⁶¹

I utallige avisartikler samt tidsskriftsartikler og bøger på dansk og på engelsk ivrede Gudmund Schütte kraftigt og alsidigt for traditionen, ofte i heftig polemik imod samtidige tyske teorier. Han nærede ingen tvivl om, at Ptolemaios beskrivelse af Jylland byggede på en kortlægning under en romersk flådeekspedition imod nord i år 5 e.v.t.,⁶² men navnlig søgte han med stor lærdom og spidsfindighed at klarlægge den sproglige sammenhæng imellem "cimbrier" og "Himmerland". Uanset holdbarheden heri er det imidlertid ikke noget tvingende argument. Han havde dog også fem andre argumenter, som han opsummerede i 1951:⁶³ 1. Borremose-fæstningen ved Aars, 2. Gundestrupkedlen med 3. dens fremstilling af tyren, kimbrernes nationale guddom, 4. stednavnet Thyregod, der indikerer en tyre-helligdom og 5. Himmerlandstyren i de lokale folkefortællinger. Han tilføjede en forundring over, at Lauritz Weibull aldrig havde taget stilling til disse fem argumenter; men der er mere grund til at undre sig over, at Schütte kan have anset disse argumenter for afgørende!

Efter fundet af Gundestrupkedlen (i Himmerland) har den ofte været brugt som argument. Ifølge den græske forfatter Strabon (VII, 2,3) havde kimbrerne en stor bronzekegel, hvori de ofrede blodet fra deres tilfangetagne fjender, og ifølge Plutarch (*Marius* 23) aflagde de ed til en medbragt kobbertyr. På en af Gundestrupkedlens sider ses en sådan mulig offerscene, og i bunden ses en stor tyr, ergo, har man hævdet, må denne kegel være kimbrernes offerkegel, selvom denne ifølge Plutarch blev romersk bytte, og selvom Gundestrupkedlen er af sølv og formentlig stammer fra det nordlige Balkan.⁶⁴ Netop pga. denne oprindelse har arkæologerne Flemming Kaul og Jens Martens imidlertid søgt at spore en handels-

⁶⁰ Aage Friis m.fl.: *Danmarkshistorie* I, s. 348.

⁶¹ Bråten: *Kimbrerne*, s. 105-112.

⁶² Schütte: *Ptolemaic map*, s. 285ff., jf. *Res Gestae* V, s. 26 og Vellejus Paterculus II, s. 106.

⁶³ Schütte: *Ptolemaic map*, s. 70.

⁶⁴ Kaul: "Gundestrup Cauldron".

rute, som kimbrerne kan have fulgt fra deres hjemsted i Himmerland på deres vej sydpå.⁶⁵ Mere fantasifuldt kan det vist ikke blive!

I 2006 skriver Jørgen Jensen i sin monumentale bog om Danmarks oldtid følgende: "... man har af de skrevne kilder villet slutte, at kimbrerne kom fra Himmerland [...] Det er dog ganske usikkert."⁶⁶

Det er mere end usikkert. Følger vi de antikke kilder (hvad jeg agter at vende tilbage til i anden sammenhæng), er der grund til at formode, at kimbrerne – eller rettere sagt kimbrernes oprindelige kerne – kom fra den halvø, som fik navnet *Cimbrica* og meget vel kan være Jylland; men det er omstridt hvornår og på hvilket grundlag, de er blevet placeret på Den Jyske Halvø's nordligste del. Bortset herfra er der ikke ét eneste afgørende argument for, at kimbrernes oprindelsesland er Himmerland.

Det er ikke nyt, at myter fortæller mere om den tid, hvor de opstår og lever, end om den tid, de foregiver at handle om; men det har været interessant at se, hvor sejlivet kimbrermyten har været efter at have mistet sin oprindelige funktion.

Som oldtidshistoriker⁶⁷ er det heller ikke nyt for mig, at man har søgt at begrunde et folks magt og væld med en ærværdig oprindelse og ældgammel fortid; men det har været interessant at se, hvordan danske og svenske lærde, der gør det samme i 1500- og 1600-tallet, ofte senere bliver betegnet som "nationale" historieskrivere. Er de nationale? Og hvorfor er de det?

LITTERATURLISTE

Listen omfatter ikke alt, hvad jeg har læst om emnet, endsige da, hvad der i tidens løb er skrevet om det. Der er en del titler, der ikke har været mig tilgængelige; men bortset fra det holder jeg mig her til litteratur, der dokumenterer eller eksemplificerer min fremstilling, og jeg er overbevist om, at valget er repræsentativt. Jeg er bibliotekar Bo Mønsted taknemmelig for velvillig bistand, især med at spore ældre litteratur, hvor det dog sjældent har været muligt at spore navn på et evt. forlag.

⁶⁵ Kaul og Martens: "Gundestrup".

⁶⁶ Jensen: *Oldtid*, s. 104.

⁶⁷ Jeg er min kone, cand.mag. Dorith Madsen taknemmelig for diskussioner af og kommentarer til arbejdet. Jeg skylder også redaktionen og mine "peer-reviewers" tak for gode kommentarer til og kritik af artiklens oprindelige udgave, som grundlæggende har forbedret den her foreliggende version.

Bøger

- Borchardt, Frank: *German antiquity in renaissance myth*. Baltimore and London: Johns Hopkins Press 1971.
- Brøndsted, Johannes: *Danmarks Oldtid*. København: Gyldendal 1940.
- Bråten, Jens: *Kimbrerne – historie, teorier og myter om Himmerlands kimbrere*. Aars: Jens Bråstens Forlag 1988.
- Camden: *Britannia sive florentissimorum regnorum Angliæ, Scotiæ, Hiberniæ, et insularum adiacentium ex intima antiquitate corographica descriptio ... G. Camdeno author. (1590)*. Ny, revideret og forøget udgave. London 1590/1607.
- Christensen, Arne Søby: *Cassiodorus Jordanes and the History of the Goths. Studies in a Migration Myth*. København: Museum Tusculanum 2002.
- Eriksson, Gunnar: *The Atlantic Vision* (Uppsala studies in history of science 19). Canton, MA: Science History Publications 1994.
- Friis, Aage m.fl.: *Schultz Danmarkshistorie*. Vort Folks Historie gennem Tiderne skevet af danske historikere. København: J.H. Schultz Forlag 1941.
- Goepius, Ioannes Becanus: *Origines Antwerpianæ*. Antwerpen 1569.
- Hagberg, Ulf Erik (red.): *STUDIA GOTICA. Die eisenzeitlichen Verbindungen zwischen Schweden und Südosteuropa*. Vorträge beim Gotensymposium im Statens Historiska Museum Stockholm Stockholm: Almqvist & Wiksell 1970.
- Holberg, Ludvig: *Dannemarks Riges Historie*. Anden Edition, Kjøbenhaffn 1753.
- Holberg, Ludvig: *Ludvig Holbergs Epistler*. Udgivet med oplysende Anmærkninger af Chr. Bruun. Tredje Bind. Kjøbenhavn 1871.
- Huitfeldt, Arild: *Danmarckis Rigis Krønnicke*. Kiøbenhaffn 1652.
- Jensen, Jørgen: *Danmarks oldtid. Ældre Jernalder 500 f. Kr. – 400 e.Kr.* København: Gyldendal 2006.
- Jónsson, Arngrímur: *Crymogæa*. Reykjavík (1609) 1985.
- Kolding, Jon Jensen: *En ny Danmarksbeskrivelse (Daniæ descriptio nova ... a Iona Koldingensi, Frankfurt 1594)*. Oversat og kommenteret af Allan A. Lund. Århus: Wormianum (1594) 1980.
- Laetus, C. Erasmus Michaelius: *Rerum Danicarum libri undecim*. Frankfurt 1574/83, s. 57-62.
- Lyschander: *C.C. Lyschanders Digting. 1579-1623*. Udgivet af Flemming Lundgreen-Nielsen og Erik Petersen. I-II. København: Reitzels Forlag 1989.
- Lyschander: "Claudii Christophori Lyschandri historiographi regii Danici origines et antiquitates CIMBRICAE, in quibus agitur de Japheto, ejus liberis et posteris, horumque regionibus et regnis quæ occupantes possederunt, una cum populo et propagine, quam constituerunt et reliquerunt: in primis de Gomeri, atque hujus potente ac numerosa sobole CIMMERIIS, CIMBRIS et VITTIS, sev DANICIS JUTIS, illorumque prima origine atque introito in has ipsas regiones eorumque maioribus, præfectis, iudicibus, stirpe, familiis et rebus præclare gestis a diluvio ad regis usque Dan et danorum regni initum." i: Ernest, Joach de Westphalen, *Monumenta inedita rerum germanicarum præcipue Cimbricarum et Megapolensium*. Vol. II, Lipsiæ 1740, s. 692-712.
- Magnus, Johannes: *De omnibus Gothorum Sveonumque regibus historia*. Rom 1554.
- Magnus, Olaus: *Historia de gentibus septentrionalis*. Rom 1555.
- Mallet: *Abregé de l'Histoire de Dannemarc, a l'usage de monseigneur le prince royal. 1. partie*. Copenhagen 1760.
- Messenius, Joannis: *Scondia illustrata, seu chronologia de rebus Scondiæ, hoc est, Sueciæ, Daniæ, Norvegiæ, Atque una Islandiæ, Gronlandiæque, tam Ecclesiasticis quam Politicis, a mundi cataclysmo, usque annum Christi MDCXII, gestis*. Primum edita, et observationibus aucta à Johanne Peringsköld. Stockholmii. Volumen secundum vel Tomus XI. In quo analectorum Scondicorum Liber Primus – sive *Apologia Historiæ Svecanæ, Magnam partem Historiæ Ethnicæ Regnorum Borealium complectens: Quam Ab Orbis, et Anno Mundi 1656, ad Salutis Humanæ DCCCC ... red.*. Johan Peringsköld, Stockholm 1700-1703.
- Meursius: *Joannis Meursi Historica Danica cuius sex Libri postremi nunc primum in Lucem produnt omnia ... Florentinae* 1746.

- Minor, Suenensis Janus: *Retorsio Impustarum, quibus inclytam Svecorum Gothorumque Nationem, Petrus Parvus Rosefontanus Eques Danus, solâ calumniandi ductus libidine impudent-er admodum infectatur; quam insontis Patriæ et mendacissimis sycophantæ calumniis vindicandæ gratia fideliter elaboravit* 1612.
- Nordström, Johan: *De yverbornes ö. Sextonhundratsstudier*. Stockholm: Bonniers 1934.
- Palladius, Peder: *Isagoge ad libros Propheticos et Apostolicos Scripta a Petro Palladio*. London 1592.
- Petereus, M. Nicolaus: *Cimbrorum et Gothorum origines, migrationes, bella, atque coloniae Libris Duobus*. Lipsiæ 1695.
- Pontanus: *Rerum Danicarum historia libris X ... authore Ioh. Isaico Pontano regio historiographo accedit chronographica regni Daniæ...* Amstelodami 1631.
- Pontoppidan, Erich: *Den Danske Atlas eller Konge-Riget Dannemark ...* Forestillet ved en udførlig Landsbeskrivelse ... I og IV, Kjøbenhavn 1763- 1768.
- Pontoppidanus, Ericus: *Gesta et Vestigia Danorum extra Daniam*, I-III. Lipsiæ et Hafniæ 1740-1741.
- Pufendorff, Samuel von: *Continuirte Einleitung zu der Historie der vornehmsten Reiche und Staaten von Europa, worinnen Königreichs Schweden Geschichte und dessen mit auswärtigen Kriegen geführte Kriege in sonderheit beschrieben werden*. Zum drittenmal gedruckt und mit einem Anhang vermehrt ... Franckfurt am Main 1693.
- Rosefontanus, Petrus Parvus, *Refutatio calumniarum cuiusdam Ioannis Magni Gothi Upsalensis, quibus in historia sua ac famosa oratione Danicam gentem incesit* 1560.
- Rudbeck, Olf: *ATLANT eller MANHEIM*. (Her i udgave af Axel Nelson, Uppsala och Stockholm: Almqvist & Wiksell (1675-98) 1937-39.
- Rørdam, Holger Fr.: *Historieskrivningen og Historieskriverne I Danmark og Norge siden Reformationen*. I. Tidsrummet fra Reformationen indtil Anders Vedel. København: Vilhelm Tryde 1867.
- Rørdam, Holger Fr.: *Klaus Christoffersen Lyskanders Levned, samt hans Bog om Danske Skribenter*. Kjøbenhavn 1868.
- Schütte, Gudmund: *The Ptolemaic map of Denmark*. (Trykkested og forlag uoplyst) 1951.
- Steenstrup, Johs. m.fl.: *Danmarks Riges Historie*. Bind 1, København 1897-98.
- Strelow, Hans Nielssön: *Cronica Guthilandonis/Den Guthilandske Cronica*. København 1633.
- Suhm, Peter Friderich: *Om de Nordiske Folks ældste Oprindelse*, København 1770.
- Svennung, J.: *Jordanes and Scandia*. Kritisch-exegetische Studien. (Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala 44: 2 A). Stockholm: Almqvist & Wiksell 1967.
- Vedel, Anders Sørensen: *Oratio de origine appellationis Regni Danicæ scripta ab Andrea Velleio Historiographo Danico*. Genoptrykt København (1584) 1705.
- Wegener, C.F.: *Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel* 1846.

Tidsskriftsartikler

- Ilsøe, Harald: "Omkring Hans Svanings Refutatio og Chronicon Ioannis", *Historisk Tidsskrift* 12.række, VI, 1972, s. 21-58.
- Kaul, Flemming: "The Gundestrup Cauldron reconsidered", *Acta Archaeologica* 66, 1995, s. 1-38.
- Kaul, Flemming & Jes Martens: "Southeast European Influences in the Early Iron Age of Southern Scandinavia. Gundestrup and the Cimbri", *Acta Archaeologica* 66, 1995, s. 111-161.
- Schütte, Gudmund: "A Ptolemaic Riddle Solved", *Classica et Mediaevalia* 13, 1952, s. 236-284.
- Skovgaard-Petersen, Karen: "Margaretica. Et bidrag til den dansk-svenske pennefejde i det 16. århundrede", *Historisk Tidsskrift* 87, 1987, s. 209-237.
- Weibull, Curt: "Goternas utvandring från Sverige", *Scandia* 23, 1955-57, s. 161-186.
- Weibull, Lauritz: "Om det svenska och det danska rikets uppkomst", *Historisk tidskrift för Skåneland* 7, 1917-1921, s. 301-360.
- Weibull, Lauritz: "Upptäckten av den skandinaviska Norden", *Scandia* 7, 1934, s. 80-143.
- Weibull, Lauritz: "En forntida utvandring från Gotland", *Scandia* 15, 1943, s. 267-276.
- Østergaard, Uffe: "Historieskrivning og nation-branding – har vi ikke altid gjort det", *Den jyske Historiker* 126, 2010, s. 162-193.

Artikler i antologier

Damsholt Torben: "Den nationale magtstat 1560-1760", i Mørch, Søren (red.): *Danmarks historie*. Bind 10. Historiens historie. København: Gyldendal 1992.

Jensen, Minna Skafte: "Dansk renæssancelitteratur" i Bach-Nielsen, Carsten m.fl.: *Danmark og renæssancen 1500-1650*. København: Gads Forlag 2006.

Kryger, Karin: "Det nationale monument. Enevældig magtdemonstration – borgerlig ,solidaritet", *Forblommet antik. Klassicismen i dansk arkitektur og havekunst*. Studier tilegnede Hakon Lund 18. oktober 1988. København: Arkitektens Forlag 1988, s. 157-181.

Lindroth, S.: "Der Gotizismus und seine Bedeutung in der schwedischen Wissenschaft" i Hagberg, Ulf Erik (red.), *STUDIA GOTICA. Die eisenzeitlichen Verbindungen zwischen Schweden und Südosteuropa*. Vorträge beim Gotensymposium im Statens Historiska Museum Stockholm 1970. Stockholm: Almqvist & Wiksell 1972.

Lönnroth, E.: "Die Goten in der modernen kritischen Geschichtsauffassung" i samme, 1972, s. 57-62.

Svennung J.: "Jordanes und die gotische Stammsage" i samme, 1972, s. 20-56.

ERIK CHRISTIANSEN

DR.PHIL. OG DOCENT EMERITUS I OLDTIDENS HISTORIE

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND

AARHUS UNIVERSITET.

ABSTRACT

Forf. viser først, hvordan myten om, at kimbrerne stammer fra Himmerland, opstod under den dansk-svenske strid i 1500- og 1600-tallet om, hvilket kongerige der var Nordens ældste og mest ærværdige. Herefter følger han, hvordan myten efter at have mistet sin oprindelige funktion bliver en sejglivet tradition, der bygger på et påstået sprogligt sammenfald imellem kimbrer (*cimbri/kimbroi*) og Himmerland ("Himbersyssel"). Han slutter med den konklusion, at det ikke er noget afgørende argument for, at kimbrernes oprindelsesland er Himmerland.

LANDEVALG I DANSK UDVIKLINGSBISTAND 1962-2010

HVEM BLEV VALGT OG HVORFOR?¹

■ LENE ELMEGAARD BLADT

INDLEDNING

Dansk bistand til verdens udviklingslande tog sin spæde begyndelse i 1950'erne, og i 1962 trådte den første udviklingspolitiske lov i kraft, hvorved Danmarks første bilaterale bistandsprogram blev lanceret.² Dermed skulle der blandt andet tages stilling til, hvilke lande der skulle vælges som hovedmodtagere af de danske bistandsmidler. En stor del af den bilaterale bistand blev tilstræbt koncentreret på et skiftende antal primære modtagerlande; i 1960'erne blev disse lande benævnt prioritetslande, i 1970'erne og 1980'erne hovedmodtagerlande og fra 1989-2010 programsamarbejdslande.

Karakteristisk for landevalgstemaet i den danske udviklingsbistand er, at det hidtil ikke har været systematisk behandlet i forskningslitteraturen. Der findes således ikke en samlet analyse af de danske landevalg i publiceret form. Denne artikel har derfor til hensigt dels at give et overblik over, hvilke lande³ Danmark har valgt og fravalgt at give udviklingsbistand i perioden fra 1962 til 2010 samt at gennemføre en analyse af efter hvilke kriterier, bistandsmidlerne er blevet fordelt. Derudover diskuteres prioriteringen af og udviklingen i vægtningen af disse kriterier, og hvordan landevalgene har afspejlet den danske udviklingspolitikks generelle kendetegn.⁴

¹ Denne artikel er skrevet på baggrund af et speciale af samme titel og forfatter, indleveret ved Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet, marts 2010.

² Kaur-Pedersen: *Spiren*, s. 29-30.

³ Kun de indledningsvis omtalte primære modtagere af den danske bistand vil blive medtaget. Dermed vil lande, der støttes med statslån og lignende mere kortsigtede bistandsformer kun i mindre grad blive berørt.

⁴ Begrebet "landevalg" er, om end hyppigt anvendt inden for udviklingspolitiske kredse, et specielt, lidt indforstået ord, der besidder en diskursiv kvalitet. Begrebet er værdiladet forstået på den måde, at det kan ses som det rige donorlands ret til at kunne vælge og vrage mellem mulige modtagerlande i bestræbelserne på at udføre godgørende handlinger. Derudover repræsenterer landevalgsbegrebet en form for prestige i den engagerede opinion og inden for NGO'erne, hvor man tilhører det fine selskab, hvis man kan tale med om "landevalget".

Selvom landevalgstemaet som nævnt ikke har været systematisk behandlet i bistandslitteraturen hidtil, er kriterierne for landevalgene visse steder behandlet. På den baggrund kan følgende hypotese opstilles:

Landevalgene i dansk udviklingspolitik er gennem tiden ifølge den hidtidige litteratur⁵ blevet foretaget ud fra følgende kriterier:

1. Modtagerlandets økonomiske situation – fattigdomsniveau
2. Sprog
3. Erhvervsinteresser
4. Sikkerhedspolitiske overvejelser
5. Udenrigspolitiske overvejelser⁶
6. Demokrati og menneskerettigheder
7. Andre faktorer
 - eksempelvis historiske forhold og aktører med særlig tilknytning

Denne hypotese vil danne udgangspunkt for og blive efterprøvet i artiklens analyseafsnit.

OVERORDNEDE KARAKTERISTIKA I DANSK UDVIKLINGSPOLITIK

Dansk udviklingspolitik var i 1950'erne karakteriseret ved hovedsageligt at være multilateralt baseret, hvilket betød, at bistandsmidlerne stort set udelukkende blev kanaliseret gennem internationale organisationer såsom FN. I 1962 fik Danmark som nævnt sin første udviklingspolitiske lovgivning, hvorved landets første bilaterale bistandsprogram blev lanceret. Som konsekvens blev bistand nu også givet direkte fra Danmark til modtagerlandene.⁷

Den beslutningsmæssige og administrative struktur i den danske udviklingspolitik blev i hovedtrækkene fastlagt med 1962-loven, og de centrale elementer er fastholdt frem til i dag.⁸ Ansvar for udformningen og udførelsen af udviklingspolitikken blev placeret i Udenrigsministeriet i det såkaldte TA-sekretariat.⁹ Derudover blev et par eksterne råd oprettet med det formål at yde rådgiv-

⁵ Eks. Borring Olesen: *Stabilitet*; Pedersen: *Støbeskeen*; Degnbol-Martinussen og Engberg-Pedersen: *Udvikling eller afvikling*.

⁶ Sikkerhedspolitiske og udenrigspolitiske overvejelser kan på sin vis samtænkes, men i dette tilfælde menes der med sikkerhedspolitiske overvejelser indvirkningen fra Den kolde krig før 1989 og senere sammenkoblingen mellem udviklingsbistand og kampen mod terrorisme. De udenrigspolitiske overvejelser repræsenterer mere brede overvejelser, såsom at skabe politiske kontakter og indflydelse i lande, hvor Danmark ikke i forvejen havde noget netværk af betydning. En faktor som klima/miljø kunne også være medtaget i hypotesen, men er fravalgt, da dette kriterium er stort set fraværende i både litteratur og kildemateriale.

⁷ Kaur-Pedersen: *Spiren*, s. 27-30 og Pedersen: *Støbeskeen*, s. 119.

⁸ Pedersen: *Støbeskeen*, s. 119.

⁹ TA for Technical Assistance. Ibid., s. 120-121.

ning i forbindelse med udviklingspolitikken. Det vigtigste af disse var Styrelsen for Teknisk Samarbejde med Udviklingslandene, der bestod af repræsentanter fra forskellige interessegrupper såsom NGO'er, det danske erhvervsliv og forskningsverdenen. Styrelsen mødtes månedligt for at vurdere bistandsprogrammer, politiske beslutninger og landefordelingen af bistanden, før disse blev godkendt af ministeren eller Folketinget. Selvom Styrelsen kun havde en rådgivende funktion, blev dens synspunkter taget seriøst af både Folketinget og regeringen, hvilket gav den en de facto betydelig indflydelse.

I 1971 blev loven fra 1962 revideret, og der blev nu for første gang indskrevet et overordnet mål med den danske bistandspolitik, ligesom TA-sekretariatet skiftede navn til Danida – Danish Development Agency – og blev ophøjet til en selvstændig afdeling i udenrigsministeriet.¹⁰

I 1960'erne havde opfattelsen – både internationalt og i Danmark – været, at økonomisk vækst i udviklingslandene var måden, hvorpå der kunne opnås modernisering og fremskridt. Denne tankegang blev der fortsat arbejdet ud fra i 1970'erne, hvor der fra midten af årtiet også kom fokus på selve befolkningen og dennes elementære behov for adgang til blandt andet rent drikkevand og husly. Med denne strategi gjorde fattigdomsorienteringen dermed for alvor sit indtog i udviklingspolitikken.¹¹

I løbet af 1980'erne skete der et skifte i den danske udviklingspolitik fra relativt ensidigt at fokusere på bistandens volumen til også at indebære et kvalitativt aspekt, hvor der kom nyt og øget fokus på områder som kvinder, miljø og menneskerettigheder i den danske udviklingspolitik.¹²

I 1988 lancerede Danida en ny handlingsplan, der betød en række ændringer, blandt andet i forhold til landefordelingen.¹³ I løbet af 1990'erne skete der en øget politisering af bistanden, hvor der over for modtagerlandet i højere grad blev stillet krav om politiske og økonomiske reformer, demokrati og respekt for menneskerettighederne.¹⁴

Regeringsskiftet i 2001, hvor den nye VK-regering kom til magten, fik afgørende indflydelse på den danske udviklingspolitik, hvor resultatet i første omgang blev nedskæringer i bistandsbevillingerne, hvor både den bilaterale og især den multilaterale bistand blev beskåret.¹⁵ Fattigdomsbekæmpelsen blev dog fastholdt som det overordnede mål, men nye temaer som sikkerhed og kampen mod

¹⁰ Pedersen: *Støbeskeen*, s. 120. I 1991 blev Danida nedlagt som selvstændig afdeling og betegner nu de udviklingspolitiske aktiviteter i ministeriet, hvorfor navnet Danida i dag dækker over Danish Development Assistance.

¹¹ Pedersen: *Støbeskeen*, s. 171 og 256 og Borring Olesen: *Stabilitet*, s. 282-283.

¹² Borring Olesen: *Stabilitet*, s. 298.

¹³ Ibid., s. 358.

¹⁴ Bach: *Foregangslandet*, s. 393-396.

¹⁵ Danida 2001 og 2002, begge s. 1.

terrorisme kom til. Bistandsnedskæringerne fortsatte dog ikke, og økonomisk vækst i midten af årtiet betød øgede bevillinger.¹⁶

LANDEVALG – KRONOLOGISK OVERSIGT

De første år efter lanceringen af det bilaterale bistandsprogram blev de danske bistandsmidler fordelt på en lang række lande på alle tre udviklingskontinenter – Latinamerika, Afrika og Asien. I midten af 1960'erne blev i alt ni prioritetslande i Afrika og Asien imidlertid udpeget.¹⁷ Fra midten af 1970'erne blev de ni prioritetslande afløst af fire hovedsamarbejdslande: Tanzania, Kenya, Indien og Bangladesh. Fokus på disse blev holdt frem til 1988, hvor der med lanceringen af Danidas handlingsplan skete store ændringer i antallet og sammensætningen af de primære modtagerlande. Med udgangen af 1989 forsvandt begrebet 'hovedsamarbejdslande' og erstattedes med 'programsamarbejdslande'. I første omgang blev 12 lande udvalgt, mens der de efterfølgende år blev valgt yderligere 10. Der skete dog også fravalg af enkelte lande, hvorfor antallet af programsamarbejdslande i 2010 var 15.¹⁸

I oversigtsform ser Danmarks valg af modtagerlande i perioden fra 1960'erne-2010 således ud som i tabel 1 på næste side.¹⁹

Som det fremgår af oversigten, var den regionale fordeling blandt de primære modtagerlande skæv, idet størstedelen af landene var koncentreret i Østafrika og Sydøstasien, mens latinamerikanske lande først kom med i forbindelse med programsamarbejdslandene efter 1989. Dette afspejler det 60-30-10-fordelingsprincip, der udviklede sig efterhånden, hvor 60 % af den bilaterale bistand skulle gå til Afrika, 30 % til Asien og 10 % til Latinamerika.²⁰

PRIORITETSLANDE 1962-1971

De første år efter lanceringen af det bilaterale bistandsprogram i 1962 blev der ikke udvalgt specifikke lande, som bistandsmidlerne skulle koncentreres mod. Faktisk betragtede Styrelsen direkte perioden 1962-1965 som en forsøgsperiode, hvilket betød, at bistandsaktiviteterne såvel geografisk som typemæssigt blev spredt over et stort område. Derfor blev en række projekter iværksat ud fra generelle og enkle kriterier for at skabe et bredt erfaringsgrundlag frem for detal-

¹⁶ Bach: *Foregangslandet*, s. 420-422.

¹⁷ Styrelsen 1965-1968, s. 13 og Styrelsen 1968-1971, s. 15.

¹⁸ Styrelsen 1965-1968, s. 13; Styrelsen 1968-1971, s. 15; Danida 2006, s. 96; Grøndahl: *Mission*, s. 35 og Bach: *Foregangslandet*, s. 431. I foråret 2010 blev en ny udviklingspolitisk strategi lanceret, hvor en række partnerlande afløste de hidtidige programsamarbejdslande. (Danida 2011).

¹⁹ I denne artikel behandles som nævnt kun de primære modtagerlande, og tabel 1 viser derfor kun disse lande. Mellem 1963 og 1998 modtog over 60 lande forskellige former for dansk bistand. (Lancaster: *Foreign aid*, s. 193-194).

²⁰ Pedersen: *Støbeskeen*, s. 163 og Bach: *Foregangslandet*, s. 436.

Tabel 1

Prioritetslande	Hoved-samarbejdslande	Program-samarbejdslande
1960'erne	1970'erne – 1989	1989-2010
Afrika	Afrika	Afrika
Kenya	Kenya	Egypten (1989-2009)
Malawi	Tanzania	Ghana (1989)
Tanzania		Kenya (1989)
Uganda	Asien	Mozambique (1989)
Zambia	Bangladesh	Tanzania (1989)
Ghana (1968)	Indien	Uganda (1989)
		Zimbabwe (1989-2002)
Asien		Benin (1992)
Indien		Zambia (1992)
Pakistan		Burkina Faso (1993)
Thailand		Eritrea (1993-2002)
		Etiopien (1994-1995)
		Niger (1994-2000)
		Malawi (1995-2002)
		Mali (2006)
		Asien
		Bangladesh (1989)
		Bhutan (1989)
		Indien (1989-2000)
		Nepal (1989)
		Thailand (1989-1994)
		Vietnam (1993)
		Latinamerika
		Nicaragua (1993)
		Bolivia (1994)

jerede og præcise kriterier, og Styrelsen ønskede dermed ikke i første omgang at foretage en geografisk koncentration af den danske bistandsindsats. Ved udgangen af denne treårsperiode var der dermed iværksat og planlagt projekter i en lang række lande på alle tre udviklingskontinenter.²¹

Imidlertid blev det i Styrelsen efterfølgende konkluderet, at projektbistanden fremover burde koncentreres på et mindre antal udviklingslande.²² Det førte til, at det i 1965 besluttedes at koncentrere projektbistanden om de såkaldte prioritetslande Kenya, Tanzania, Uganda, Malawi og Zambia i Afrika og Indien, Pakistan og Thailand i Asien.²³ Endvidere hed det, at nye projekter kun skulle påbegyndes i disse lande.²⁴

Antallet af prioritetslande var således i første omgang 8, men i Styrelsen diskuteredes det i 1968 at inddrage nye lande i prioritetslandekredsen. Nogen grundig drøftelse af emnet var der ikke tale om, men resultatet blev, at Ghana samme år blev udpeget som det niende – og sidste – prioritetsland.²⁵

På trods af Styrelsens erklæring om, at nye projekter kun skulle igangsættes i prioritetslandene, hed det i 1968, at koncentrationsbestræbelserne ikke skulle forhindre, at man kunne iværksætte projekter i ikke-prioritetslande, og således var der samtidig med koncentrationsbestræbelserne stadig tale om en relativt stor spredning af projektbistanden.²⁶ Dette understøttes også af den bevillingsmæssige fordeling, idet kun knap en tredjedel af projektbistanden de første år gik til prioritetslandene, og selvom denne andel var steget til to tredjedele i 1970/1971, afspejler det, at koncentrationsbestræbelserne ikke blev fulgt konsekvent.²⁷

På den baggrund er det ikke så underligt, at den hidtidige praksis blev mødt med kritik af det revisionsudvalg, der blev nedsat i 1970 i forbindelse med revisionen af 1962-loven. I dets betænkning fremgik det således, at "der faktisk er en betydelig større spredning på lande i den danske bistand, end man kunne vente under hensyn til, at der arbejdes med prioritetslande." Udvalget anbefalede derfor en fortsat koncentration af indsatsen på nogle få lande, men samtidig, at der burde være en vis fleksibilitet i valget af lande, hvorfor kredsen af lande, man samarbejdede særligt med, således ikke behøvede at være den samme hele tiden. Derudover konstaterede udvalget, at betegnelsen 'prioritetslande' ikke havde vist sig at være dækkende, idet nogle prioritetslande, såsom Ghana og Thailand, kun

²¹ Styrelsen 1962-1965, s. 6 og 18.

²² Ibid., s. 22 og 60.

²³ Betænkning 1970, s. 70.

²⁴ "Koncentration af bistandsvirksomheden", notits til Styrelsesmøde 16/12-1966, UM 45-72, 104.DAN.2-1, pk. 16

²⁵ Styrelsesmøde 01/11-1968, UM 45-72, 104.DAN.2-1, pk. 20.

²⁶ Styrelsen 1965-1968, s. 13-14 og "Koncentration af bistandsvirksomheden", notits til Styrelsesmøde 16/12-1966, UM 45-72, 104.DAN.2-1, pk. 16.

²⁷ Bladt: *Landevalg*, s. 19.

havde modtaget bistand i ringe omfang, mens nogle ikke-prioritetslande havde modtaget betydelige midler. På den baggrund anbefalede udvalget at gå bort fra begrebet 'prioritetslande', idet denne form for proklamation af visse udviklingslande let ville kunne medføre misforståelser eller forpligte Danmark til et måske uønsket engagement og gøre det vanskeligt at ophøre med at være bidragsyder til nogle lande.²⁸

I Styrelsen var der da også generel støtte til udvalgets betragtninger om både en koncentration af bistanden, men samtidig at bevare muligheden for en vis fleksibilitet i rækken af primære modtagerlande, og man ville derfor gå bort fra fremover at udpege visse lande som prioritetslande.²⁹ I slutningen af 1970 fandt der da også drøftelser sted om en fravælgelse af nogle af prioritetslandene, og i den forbindelse blev specielt Thailand, Zambia og Pakistan diskuteret blandt andet som følge af relativt høje gennemsnitsindkomster pr. indbygger.³⁰ Brugen af begrebet prioritetslande ophørte i 1971 – samme år som revisionen af 1962-loven blev vedtaget.

Efter udvælgelsen af de i alt ni prioritetslande skete der ingen udskiftninger blandt disse. Det blev dog drøftet, om der skulle ydes bistand til en række andre lande i samme periode. Eksempelvis blev det allerede i 1962-1963 i Styrelsen diskuteret, om der skulle ydes projektbistand til lande som Colombia, Ecuador og Peru i Latinamerika under henvisning til behovet for bistand i de enkelte lande samt mulighederne for det danske erhvervsliv.³¹

Da Ghana i 1968 blev valgt som niende prioritetsland, var også Nigeria blevet drøftet som mulighed på et styrelsesmøde samme år. Det fremgår ikke, hvorfor Nigeria i den forbindelse blev fravalgt, men en nærliggende forklaring kunne være Biafra-krigen i den østlige del af landet, der varede fra 1967-1970.³²

Bemærkelsesværdigt er det desuden, at selvom lande som Iran og Congo modtog betydelige bistandsmidler, blev det ikke drøftet at udpege landene som prioritetslande. En nærliggende forklaring i forhold til Congo kan være, at forvaltnings sproget i landet var fransk, hvilket stod i modsætning til prioritetslandene, der alle havde engelsk som administrationssprog.³³

Med hensyn til de deciderede kriterier for, hvorfor hvert enkelt land blev udvalgt som prioritetsland, er det mest iøjnefaldende, hvor få oplysninger, der fremkommer om dette i det tilgængelige kildemateriale. Hverken i Styrelsen eller i 1960'ernes folketingsdebatter kan der spores nogen dybere drøftelser af udvæl-

²⁸ Betænkning, s. 62 og 70 og Pedersen: *Bilateral aid*, s. 193.

²⁹ Styrelsen 1968-1971, s. 11.

³⁰ Styrelsesmøde, 30/10-1970 og 18/12-1970, UM 45-72, 104.DAN.2-1, pk. 25.

³¹ Bl.a. "Teknisk bistand til Syd-Amerika. Spørgsmålet om udvalgte områder", dokument til Styrelsesmøde 16/11-1962 og Styrelsesmøde 16/11-1962 og "Teknisk bistand til Colombia", notits til Styrelsesmøde 1/2-1963, UM 45-72, 104.DAN.2-1, pk. 3.

³² Pedersen: *Støbeskeen*, s. 145-146.

³³ *Ibid.*, s. 225.

gelsen af de enkelte lande. En række kriterier nævnes dog, men som oftest på et mere overordnet plan, hvilket Styrelsens beretning for 1965-1968 er et eksempel på. Her fremgår det, at prioritetslandene blev valgt ud fra kriterier om, at de for det første skulle have et betydeligt behov for den type bistand, som det ville være muligt for Danmark at bidrage med, ligesom deres administrative forhold og officielle sprog skulle muliggøre et ukompliceret samarbejde.³⁴ Her blev der altså lagt vægt på modtagerlandets behov, Danmarks muligheder – og sprog. Netop sidstnævnte må siges at have været en væsentlig årsag til, at der blandt prioritetslandene ikke var fransk- og specielt spansk-talende lande. Det kom til at betyde, at hele Latinamerika og store dele af Afrika blev fravalgt som relevant område for udvælgelsen af prioritetslande.

Fra det bilaterale bistandsprograms start blev det desuden konstateret, at bistandens fordeling specielt i de første år formodentlig ville blive påvirket af de kontakter, der i forvejen eksisterede i visse udviklingslande gennem samhandel, danske emigranter og private organisationer, eksempelvis Ydre Mission og Mellemfolkeligt Samvirke.³⁵ Som eksempler nævntes projekter i Thailand og Indien – og begge lande var da også senere blandt prioritetslandene.

Et decideret fattigdomskriterium fremkommer ikke eksplicit i drøftelserne, men der var i forbindelse med prioritetslandene overvejelser om, hvorvidt der skulle ydes bistand eller ej i forhold til landets indkomst pr. indbygger.

I det hele taget tyder det på, at det mest var i forbindelse med fravalg snarere end tilvalg af de enkelte lande, at de specifikke kriterier kom i fokus. Og ved udvælgelsen af lande var det snarere mere overordnede overvejelser, der blev gjort, frem for specifikke diskussioner af kriterierne for at udvalge de enkelte lande. Da man i Udenrigsministeriet i midten af 1970'erne så tilbage på landevalgsprocessen i perioden efter det bilaterale bistandsprograms ikrafttræden, lød det da også, at "der ikke kan siges at have eksisteret faste kriterier for udvælgelsen i den første tid af den danske U-landsbistand" og endvidere, at "udvælgelsen af både samarbejdslande og projekter skete på en ad hoc basis og i høj grad var resultatet af enkeltpersoners indsats eller tilfældigheder." Enkelte kriterier nævntes dog efterfølgende, blandt andet fremhævedes de forretningsmæssige forbindelser til Thailand og Iran, af hvilke førstnævnte altså var inkluderet i prioritetslandekredsen.³⁶

Med henvisning til den indledningsvist opstillede hypotese er det derfor kriterierne nummer 1, fattigdomsniveauet, 2, sprog, og 7, andre faktorer, der synes at have været dominerende i denne periode, mens også nummer 3, erhvervshensyn, synes at have spillet en rolle i udvælgelsen af enkelte af landene.

³⁴ Styrelsen 1965-1968, s. 15.

³⁵ "Principielle retningslinjer for hjælpens fordeling", notat, 21/9-1962, UM 45-72, 104.DAN.2-1, pk. 1.

³⁶ "Kriterier for ydelse af dansk faglig projektbistand", notits, UM 73-88, 104.A.1, pk. 3.

Som tidligere nævnt rejste lovrevisionsudvalget tvivl om berettigelsen af prioritetslandene, idet de ikke syntes at afspejle den faktiske fordeling af bistandsmidlerne. Meget tyder da også på, at selvom udpegelsen af prioritetslandene viser en form for systematisering af indsatsen, så projekter ikke udvalgte uden mål og med, havde denne udvælgelse reelt ikke den store betydning. Ud over, at der fortsat blev påbegyndt projekter i andre lande, ser det også ud til, at der ikke har været den store bevidsthed om, at der var udpeget nogle lande, der skulle gives særlig prioritet. Enkelte steder nævntes prioritetslandene,³⁷ men i forhold til hvor mange projekter der generelt blev diskuteret, indgik landenes status som prioritetslande ikke som et overbrugt argument for at iværksætte projekter i denne tidlige fase.³⁸

Dermed tyder meget altså på, at der ved udpegelsen af de ni prioritetslande snarere var tale om en stadfæstelse af hidtidig praksis, hvor man som prioritetslande først og fremmest udpegede de lande, der i årene forinden havde været blandt de største modtagere af de danske bistandsmidler, frem for en velovervejede beslutning om at støtte disse lande i højere grad end øvrige.³⁹ Der kan derfor sættes spørgsmålstegn ved prioritetslandenes faktiske funktion – med andre ord den reelle prioritering af prioritetslandene.

HOVEDSAMARBEJDSLÁNDE 1971-1989

I 1971 trådte den nye lov om Danmarks internationale udviklingssamarbejde i kraft, og med den ophørte brugen af prioritetslande. Den nye lov nævnte intet konkret om den fremtidige geografiske fordeling af projektbistanden, men, som det er fremgået, anbefalede lovrevisionsudvalget, at 1960'ernes koncentrationsbestræbelser blev fortsat og eventuelt forstærket. Samtidig lagde udvalget dog også op til en vis fleksibilitet i landevalget, og kredsen af primære modtagerlande behøvede derfor ikke at være den samme.⁴⁰

I Styrelsen var der grundlæggende enighed om revisionsudvalgets anbefalinger, og også her lagde man vægt på, at fleksibilitet i landevalget var det mest hensigtsmæssige. I Folketinget var der ligeledes bred opbakning til disse anbefalinger, uden at det dog konkret blev debatteret, hvilke lande der skulle udvælges som led i de fortsatte koncentrationsbestræbelser.⁴¹ Med disse udmeldinger var der dermed tale om en form for pose- og sæk-tankegang, hvor der trods koncentrationsbestræbelserne blev lagt op til, at man ikke skulle lægge sig fast på en fast kreds af primære modtagerlande.

³⁷ Eks. "Koncentration af bistandsvirksomheden", notits til Styrelsesmøde 16/12-1966, UM 45-72, 104.DAN.2-1, pk. 16.

³⁸ Bl.a. Styrelsesmøde 8/5-1970, UM 45-72, 104.DAN.2-1, pk. 24.

³⁹ Lignende betragtninger i Brunbech: *Dansk udviklingspolitik*, s. 340.

⁴⁰ Betænkning 1970, s. 62.

⁴¹ FT 1970-1971, Tillæg A, sp. 1936 og FF 1970-1971, sp. 1751 og 2979ff.

Dette kom imidlertid ikke til at holde stik. Tidligt i processen blev der indledt forhandlinger og uformelle aftaler med efterhånden særligt fire lande. Allerede i 1971 blev der taget kontakt til myndighederne i Kenya og Tanzania med tilbud om en årlig beløbsramme for de kommende fem års projektbistand, og i 1973 blev der iværksat lignende forhandlinger med Indien. Derudover var der indledt et samarbejde med Bangladesh, der forventedes at føre til en betydelig dansk bistandsindsats i landet fremover.⁴²

I Udenrigsudvalget blev Bangladesh også nævnt som en mulighed i forbindelse med de femårige beløbsrammer, men både i Styrelsen og fra Danidas side ville man ikke etablere et så langsigtet samarbejde på grund af forholdene i landets administration.⁴³ At Bangladesh således ikke var blandt hovedsamarbejdslandene i første omgang understreges desuden fra mere officielt hold af en publiceret pjece fra Danida fra 1974, hvor Kenya, Tanzania og Indien fremhævedes som de tre lande, projektbistanden var koncentreret om.⁴⁴

Det kan ikke siges med sikkerhed, hvornår de etablerede samarbejdsaftaler med de fire lande officielt blev formaliseret. I Danidas årsberetninger var det først fra 1977, de fire lande decideret blev betegnet 'hovedsamarbejdslande', hvor denne betegnelse blev fastholdt frem til 1987, fra 1986 dog som 'hovedmodtagerlande'.⁴⁵ I Styrelsen anvendtes imidlertid allerede i et dokument fra 1974 betegnelsen 'hovedsamarbejdslande', og hvad angår de enkelte lande fremgik det, at Tanzania var det første land, med hvilket der blev indgået aftale om et 'flerårigt samarbejde', mens der på det tidspunkt var aftaler på vej med Kenya og Indien.⁴⁶ I Folketinget blev Indien, Kenya og Tanzania omtalt som hovedsamarbejdslande i oktober 1975 i forbindelse med et forslag til en ændring af 1971-loven, mens Bangladesh ikke nævntes i den sammenhæng.⁴⁷

Således er det ikke umiddelbart muligt at give et præcist svar på, hvornår de fire hovedsamarbejdslande formelt blev udpeget, om end det tyder på, at Tanzania, Kenya og Indien i hvert fald fra 1974 blev opfattet som hovedsamarbejdslande, mens Bangladesh må formodes at være formelt inkluderet et eller to år senere. Under alle omstændigheder lagde man sig tidligt fast på, at størstedelen af projektbistanden skulle koncentreres om disse fire lande, hvilket er bemærkelsesværdigt set i lyset af udmeldingerne i forbindelse med 1971-loven om, at man ikke

⁴² Danida 1973/1974, s. 12 og Danida 1971/1972, s. 36.

⁴³ "Dansk bistand til Bangladesh", notits, UM 73-88, 104.DAN.2-1, pk. 34 og "Bidrag til notat til Folketingets Udenrigsudvalg: Projektbistand.", notits, UM 73-88, 104.DAN.1/8b, pk. 1.

⁴⁴ "Danmark og det internationale udviklingssamarbejde", pjece fra Danida, UM 73-88, 104.DAN.2-1, pk. 36.

⁴⁵ Danida 1974/1975, s. 18-20, Danida 1976/1977, s. 3, Danida 1977/78 og 1978, s. 1, Danida 1986, s. 3, Danida 1987, s. 62.

⁴⁶ "Notat om Danmarks statslige bistand til udviklingslandene for perioden 1. april 1974 til 31. marts 1979", UM 73-88, 104.DAN.2-1, pk. 35.

⁴⁷ FT, Tillæg A, 1975-1976, sp. 934.

nødvendigvis skulle lægge sig fast på en bestemt kreds af lande, ligesom det også kan undre, at fokus på disse fire lande blev fastholdt helt frem til 1987.⁴⁸

Selvom kredsen af hovedsamarbejdslande således forblev uændret gennem perioden, var der enkelte røster fremme om at ændre landesammensætningen. I Folketinget blev emnet debatteret flere gange, dog uden at have en fremtrædende plads i periodens generelle udviklingspolitiske debatter. Men i 1980 lød det eksempelvis fra udenrigsminister Kjeld Olesen (S), at hovedsamarbejdslandene "for øjeblikket" var de fire førnævnte, mens det i 1983 fra Venstre-udenrigsminister Uffe Ellemann-Jensens side blev understreget, at kredsen af hovedmodtagerlande ikke burde tages for givet "for tid og evighed". Blandt partierne var Venstresocialisterne det parti, der mest ihærdigt satte landevalgstemaet på dagsordenen, og især var der fra partiets side utilfredshed med, at Bangladesh var et af hovedsamarbejdslandene, idet bistanden dér ifølge partiet ikke nåede den fattigste del af befolkningen.⁴⁹

Mod slutningen af perioden fandt en række debatter desuden sted om øget dansk bistand til Mellemamerika, specielt Nicaragua. Eksempelvis foreslog SF i 1987, at Nicaragua skulle medtages som hovedmodtagerland, sandsynligvis som følge af landets socialistiske styreform, mens der fra Kristeligt Folkepartis side blev fremsat ønske om generelt at inddrage Mellemamerika i kredsen af hovedmodtagerlande.⁵⁰ Der var dog ikke opbakning fra de øvrige partier, hvorfor Mellemamerika og Latinamerika som helhed forblev urepræsenteret blandt hovedmodtagerlandene.⁵¹

I Styrelsen var det ligeledes generelt småt med drøftelser om emnet, men i forbindelse med enkelte debatter i 1978 og 1979 fremkom forslag til andre hovedmodtagerlande. Her nævntes Nepal, Sri Lanka, Namibia og Uganda som mulige lande, men der var generelt ikke tale om langvarige diskussioner om sagen og trods enkelte grundigere drøftelser af de eventuelle nye lande blev der ikke konkluderet noget konkret.⁵²

Efter 1971-lovens ikrafttræden blev der ikke udarbejdet specifikke kriterier for udvælgelsen af modtagerlande, men i de efterfølgende år kom der hurtigt fokus på, at bistanden skulle ydes til de fattigste lande. I Folketinget i 1976 lød det således fra udenrigsminister K.B. Andersen (S), at "en af hovedmålsætningerne for dansk bistandspolitik er ønsket om at kanalisere bistanden til de fattigste blandt udviklingslandene", og han nævnte senere de fire hovedmodtagerlande som netop hørende til blandt denne gruppe af udviklingslande.⁵³ Fattigdomskri-

⁴⁸ Danida 1987, s. 62.

⁴⁹ FF 1980-1981, sp.1372, 1814 og 1847f og FF 1982-1983, sp. 5925.

⁵⁰ FF 1987-1988, sp. 3575ff.

⁵¹ Nicaragua kom dog med blandt programsamarbejdslandene.

⁵² Styrelsesmøde 8/6 1978, UM 73-88, 104.DAN.2-1, pk. 53 samt eks. Styrelsesmøde 21/3, 25/4 og 14/11 1979, UM 73-88, 104.DAN.2-1, pk. 54.

⁵³ FF 1975-1976, sp. 8700ff.

teriet blev efterfølgende fremhævet en række gange i periodens bistandsdebatter og spillede som nævnt også en rolle i debatterne om ændringen af sammensætningen af hovedmodtagerlandene. Forslagene til nye lande bundede som oftest i en kritik af, at de valgte lande ikke levede op til fattigdomskriteriet. Disse debatter afspejler derfor, at der fra et bredt politisk spektrum blev lagt vægt på, at fattigdomskriteriet var afgørende i forbindelse med landevalg, mens uenigheden bestod i, hvordan det bedst blev efterlevet.

Også fra Danidas og Udenrigsministeriets side blev fattigdomskriteriet fremhævet, hvor det blev pointeret, at hovedmodtagerlandene hørte til blandt verdens fattigste.⁵⁴ Således blev fattigdomsorienteringen stærkt betonet fra en række sider, og det blev da også afspejlet i valget af modtagerlande, idet alle de fire hovedmodtagerlande var blandt verdens fattigste lande.

Sprog var som ved 1960'ernes prioritetslande imidlertid stadig en faktor, og fra Danidas side blev det således fremhævet, at de valgte samarbejdslande alle havde engelsk som deres andet sprog, hvilket må betegnes som en indirekte bekræftelse af, at fransk- og spansk-talende lande fortsat ikke blev prioriteret.⁵⁵ I Folketinget var sprog som landevalgskriterium ikke noget hyppigt drøftet emne, men i 1976 lød der dog kritik fra Kristeligt Folkeparti af, at de fransk-talende lande var blevet forbigået, da fattigdomskriteriet burde prioriteres over sprogproblemer. Beslutningen om at koncentrere indsatsen om lande med engelsk som administrationssprog blev dog forsvaret af Venstre med eksempler på forsøg med en bistandsindsats i eksempelvis Zaïre, der havde medført store sprogvanskeligheder, ligesom sproglige grunde blev fremhævet som årsagen til, at bistand til Latinamerika måtte opgives.⁵⁶

Udvælgelsen af de fire hovedsamarbejdslande blev typisk drøftet under ét – dog enkelte gange som tidligere nævnt med særskilt fokus på Bangladesh. Om udvælgelsen af specifikt Kenya og Tanzania lød det dog, at Kenya blev overvejet som følge af landets politiske stabilitet og den relativt godt fungerende administration samtidig med, at landet i forvejen hørte til de store modtagere af dansk bistand. Om Tanzania lød begrundelsen, at landet var en af de første modtagere af dansk bistand og gennem mange år den største modtager af projektbistand samtidig med, at det langsigtede samarbejde, der var indledt i 1971, hidtil var forløbet problemfrit, hvorfor en formalisering af denne indsats syntes naturlig.⁵⁷

Bemærkelsesværdigt er det, at fattigdomskriteriet ikke i denne forbindelse fremhævedes som en af årsagerne til, at de to lande skulle vælges, men at det derimod var de historiske faktorer og landenes administrative formåen, der fokuse-

⁵⁴ Eks. Danida 1975/1976, s. 50 og Danida 1980, s. 51; "Danmarks bistandssamarbejde med udviklingslandene", notat, 29/3 1977, UM 73-88, 104.A.1, pk. 4.

⁵⁵ Eks. Danida 1974/1975, s. 48.

⁵⁶ FF 1975-1976, sp. 8717ff.

⁵⁷ Baggrundspapirer: "Kenya" og "Tanzania", november 1973, UM 73-88, 104.DAN.2-1, pk. 34.

redes på. En forklaring kan dog være, at fattigdomskriteriet blev opfattet som så selvfølgeligt, at det ikke blev fremhævet eksplicit.

Ydermere var tre af de fire hovedmodtagerlande – Tanzania, Kenya og Indien – alle med blandt 1960'ernes prioritetslande og hørte til blandt de beløbsmæssigt største modtagere, hvorfor det må have været oplagt at inkludere disse i kredsen af hovedmodtagerlande. Også udvælgelsen af Bangladesh kan på sin vis ses som en videreførelse af hidtidig praksis, idet landet før sin selvstændighed i 1971 hed Østpakistan, og netop Pakistan var også at finde blandt prioritetslandene.

Endelig kan man fastslå, at de fire lande politisk kan opfattes som centrale repræsentanter for henholdsvis Afrika og Asien, hvorfor der kan have været et element af udenrigspolitisk vigtighed og prioritering for Danmark i valget af disse, selvom dette ikke fremgår eksplicit af kildematerialet.

I forhold til den indledningsvis opstillede hypotese kan det derfor konstateres, at det først og fremmest var kriterium nummer 1, fattigdomsniveauet, der blev vægtet højest, mens nummer 2, sprog, og 7, andre faktorer – specielt de historiske, også spillede en rolle ved udvælgelsen af hovedsamarbejdslandene i perioden 1971-1989. Indirekte kan det udenrigspolitiske kriterium, nummer 5, også medtages.

PROGRAMSAMARBEJDSLÁNDE 1989-2001

Danidas nye handlingsplan i 1988 medførte en række ændringer i den danske udviklingspolitik – især på landevalgsområdet. Selvom perioden op til den nye handlingsplan som nævnt var karakteriseret ved et fokus på de samme fire hovedsamarbejdslande, var den bilaterale bistand i årene 1984-1986 fordelt på i alt 66 lande.⁵⁸ Skønt godt halvdelen af den bilaterale bistand i 1985 var koncentreret på hovedsamarbejdslandene,⁵⁹ var den resterende del af den bilaterale bistand således spredt over et påfaldende stort antal lande. Fra Danida selv lød det da også, at der i årene op til handlingsplanen var sket en opblødning mellem hovedmodtagerlandene og de øvrige lande, hvorfor bistanden ikke længere i samme grad var koncentreret på de fire lande. Handlingsplanen i 1988 anbefalede derfor en vis geografisk koncentration af bistanden, både af effektivitets- og erhvervs-hensyn.⁶⁰

Der skulle således nu udpeges 20-24 såkaldte programsamarbejdslande som afløser for de hidtidige fire hovedmodtagerlande, og på sin vis kan der dermed argumenteres for, at der skete en spredning frem for en koncentration.⁶¹ Intentionen var imidlertid, at al projektbistand nu skulle koncentreres om de udvalgte samarbejdslande, hvorfor der i forhold til en reduktion i antallet af samarbejds-

⁵⁸ SP 1988, s. 4.

⁵⁹ Bladt: *Landevalg*, s. 19.

⁶⁰ Danida 1988, s. 55-56; Danida 1987, s. 62 og SP 1988, s. 4-5.

⁶¹ Degnbol-Martinussen og Engberg-Pedersen: *Udvikling eller afvikling*, s. 134.

lande fra de i alt 66 var tale om koncentrationsbestræbelser. Bevillingsmæssigt slog denne koncentration dog først for alvor igennem omkring år 2000, hvor ca. 85 % af projektbistanden blev kanaliseret til de udvalgte programsamarbejdslande.⁶²

Forud for udvælgelsen af de nye samarbejdslande blev der i handlingsplanen opstillet en liste over 15 'sikre' lande samt 11 mulige samarbejdslande. Blandt de 15 sikre lande var de fire tidligere hovedmodtagerlande samt en række øvrige lande i Afrika og Asien, mens der blandt de mulige samarbejdslande ud over afrikanske og asiatiske lande også var medtaget lande i Mellemamerika.⁶³ Bemærkelsesværdigt ved denne liste er blandt andet, at der overhovedet blev udformet en sådan, idet det signalerer en langt grundigere udvælgelsesproces, end tilfældet var det ved prioritets- og hovedmodtagerlandene. Og ydermere, at alle de tidligere hovedmodtagerlande var med blandt de sikre lande, mens alle prioritetslandene, bortset fra Pakistan, også var repræsenteret, enten på den sikre liste eller som muligt samarbejdsland. Listen over de sikre lande blev imidlertid ikke fuldstændigt effektueret, ligesom der også blev udvalgt lande, der ikke optrådte på de nævnte lister.

Udvælgelsen af de nye lande foregik ad flere omgange, hovedsageligt mellem 1989 og 1995, idet der herefter kun forekom fravalg. Ved den første udvælgelsesrunde i 1989 blev 12 lande udpeget: Tanzania, Indien, Bangladesh, Kenya, Zimbabwe, Mozambique, Uganda, Bhutan, Egypten, Ghana, Nepal og Thailand.⁶⁴ I 1992 blev Benin og Zambia føjet til, fra 1993 desuden Eritrea, Burkina Faso, Nicaragua og Vietnam, i 1994 blev Niger, Etiopien og Bolivia udpeget, og i 1995 afsluttedes landevalgsprocessen med Malawi som det sidste land. I 1994 og 1995 var henholdsvis Thailand og Etiopien imidlertid blevet fravalgt igen, så antallet af programsamarbejdslande endte på i alt 20. Dette antal og disse lande blev bibeholdt frem til 2000, hvor Indien og Niger gled ud, og antallet af programsamarbejdslande var således 18 i 2001.⁶⁵

Specielt efter første udvælgelsesrunde var forslagene til andre modtagerlande end de valgte mange. I Folketinget blev eksempelvis Namibia især nævnt som nyt samarbejdsland af både midter- og venstrefløjspartier, mens også Bolivia, Vietnam, Uganda, Nepal, Mongoliet og Benin blev bragt på banen.⁶⁶ Flere af disse lande blev som vist senere udpeget som programsamarbejdslande.

Hvor 1960'ernes prioritetslande og hovedmodtagerlandene i 1970'erne og 1980'erne blev udvalgt uden henvisning til officielt opstillede kriterier, forholdt det sig markant anderledes med programsamarbejdslandene. Forud for udvæl-

⁶² Bladt: *Landevalg*, s. 19.

⁶³ SP 1988, s. 11.

⁶⁴ Danida 1989, s. 62.

⁶⁵ Danida 1993, Danida 1994, Danida 1995, alle s. 3 og Danida 2000, s. 76-77.

⁶⁶ FF 1990-1991, eks. sp. 1898ff og 1931ff og FF 1991-1992, sp. 6726f.

gelsen udarbejdede Folketingets Udenrigsudvalg en liste på i alt syv forskellige kriterier, som landevalgene skulle foretages ud fra. Fattigdomsorienteringen blev fremhævet som det overordnede princip, hvilket konkret blev udmøntet i en beslutning om, at valget af de nye samarbejdslande skulle koncentreres om lande med en BNI pr. indbygger, der i 1990 blev fastsat til under 1560 US dollars.⁶⁷

Listen af kriterier så ud som følger:⁶⁸

1. Landets økonomiske og sociale udviklingsstade samt udviklingsmæssige behov og egne udviklingsplaner.
2. Tilgangen af bistand fra andre bilaterale og multilaterale donorer samt landets evne til at anvende og drage nytte af bistanden.
3. Muligheden for gennem en dialog med det pågældende land at fremme en bæredygtig udvikling, dvs. en udvikling, som også på langt sigt vil være økonomisk og økologisk forsvarlig, og som sigter mod at skabe varige forbedringer for de fattigste befolkningsgrupper.
4. Muligheden for i samarbejde med landet at fremme udviklingen af og respekten for menneskerettigheder i overensstemmelse med internationalt vedtagne menneskeretsstandarder, herunder konventionerne om organisationsfrihed og forhandlingsret.
5. Muligheden for i samarbejde med landet at sikre kvindeaspekterne en central og fuldt integreret placering i udviklingsprocessen.
6. Danidas hidtidige erfaringer fra det bilaterale udviklingssamarbejde.
7. Såfremt ovennævnte punkter kan anses for tilgodeset, bør endelig mulighederne for at fremme dansk erhvervslivs deltagelse i udviklingssamarbejdet – og dermed dansk beskæftigelse – indgå i overvejelserne om det konkrete landevalg under forudsætning af, at danske leverancer og serviceydelser er konkurrencedygtige med hensyn til tilpasset teknologi, pris og kvalitet.

Ud over det særlige i, at der for første gang blev udfærdiget en decideret kriterieliste, er det værd at hæfte sig ved, at faktorer som bæredygtig udvikling, menneskerettigheder, kvindeaspekter og hensynet til dansk erhvervsliv blev angivet eksplicit blandt kriterierne. For de første tre faktorerers vedkommende var der tale om relativt nye fokusområder, som med kriterielisten blev ophøjet til en fuldt integreret del af den danske udviklingspolitik, mens erhvervshensynet, der også havde været en faktor ved landevalgene før 1989, som noget nyt nu officielt blev angivet som en faktor, der skulle tages med i betragtning – dog med det vigtige

⁶⁷ Danida 1990, s. 26.

⁶⁸ FT 1988-1989, Tillæg B, sp. 1978f. Kriterielisten blev første gang trykt i Danidas årsberetning for 1990 og figurerede i alle årsberetninger frem til og med 2007.

forbehold, at de øvrige kriterier skulle tilgodeses først, sandsynligvis for at imødegå kritik af inddragelsen af dette kriterium. Derudover er det værd at bemærke, at de fleste af listens punkter drejer sig om "muligheden" for at implementere de forskellige kriterier, og med denne bløde formulering trak kriterierne trods deres forskellighed derfor i samme retning.

I forhold til de konkrete landevalg kan det overordnet konstateres, at fattigdomsorienteringen som det primære kriterium blev fastholdt, idet samtlige programsamarbejdslande havde en BNI under den fastsatte grænse. I andre sammenhænge var det hensynet til det danske erhvervsliv, der blev fremhævet, hvilket var tilfældet med udpegelsen af Vietnam i 1993 og en beslutning i 1995 om i første omgang at fastholde bistanden til Indien trods en forudgående beslutning om det modsatte.⁶⁹

Kriteriet om, at valget skulle foretages på grundlag af Danidas hidtidige erfaringer fra udviklingssamarbejdet må også være blevet vægtet højt, specielt i forbindelse med udnævnelsen af de 12 første lande. Blandt disse figurerede således alle de fire tidligere hovedmodtagerlande, ligesom lande som Uganda og Ghana hørte blandt 1960'ernes prioritetslande.

Med hensyn til de nye kriterier blev der efterfølgende mest debat om erhvervshensyn og menneskerettigheder i forbindelse med de konkrete landevalg – og især med hensyn til, hvordan disse kunne inkorporeres i samspil med den traditionelle fattigdomsorientering.

Selvom hensynet til erhvervsinteresser ikke var et decideret nyt kriterium, blev det i forbindelse med landevalgene genstand for stor debat, blandt andet i Folketinget, hvor størstedelen af kritikken fra især SF var vendt mod valget af Thailand og Egypten som programsamarbejdslande.⁷⁰ Imidlertid blev der internt i Danida forud for handlingsplanen ikke lagt skjul på, at der af hensyn til erhvervslivet var overvejelser om at inddrage lande, der ikke hørte til blandt de fattigste. Således blev det som præmis for udarbejdelsen af handlingsplanen foreslået, "at det i landevalget sikres, at såvel de nuværende fattige lande [...] som mindre fattige og kommercielt interessante lande som f.eks. Filippinerne og Thailand kommer til at indgå."⁷¹ Her fremgår det således eksplicit, at man i tilfældene Thailand og Filippinerne prioriterede erhvervsinteresser højere end fattigdomsorienteringen.

Menneskerettigheder kom i fokus over for fattigdomshensynet i forbindelse med eksempelvis Etiopien, der efter at være blevet valgt som programsamar-

⁶⁹ *Ritzaus Bureau*: "Vietnam" 3.11.1993 og *Politiken*: "Indien" 7.3.1995. I 2000 blev Indien fra-valgt som programsamarbejdsland pga. landets atom- og forsvarspolitik, og det statslige udviklingssamarbejde med Indien stoppede helt ved udgangen af 2005, efter at landet selv tilkendegav, at det ikke længere ønskede bistand fra mindre lande som Danmark. (*Kristeligt Dagblad*: "Indien" 13.2.2004).

⁷⁰ Eks. FF 1989-1990, sp. 7333ff og 7364ff.

⁷¹ "Bistandens geografiske fordeling", notits til udenrigsministeren, 15/2 1988, UM 73-88, 104.DAN.4/59, pk. 2

bejdsland i 1994 allerede året efter blev fravalgt igen, blandt andet med henvisning til manglende overholdelse af menneskerettigheder.⁷²

Af faktorer, der ikke eksplicit optræder på Udenrigsudvalgets liste, kan et overordnet udenrigspolitisk kriterium spores, når der ses på landefordelingen generelt. I modsætning til prioritets- og hovedmodtagerlandene blev alle tre udviklingskontinenter nu repræsenteret blandt programsamarbejdslandene. Dette kan afspejle et mere overordnet udenrigspolitisk ønske om at være 'til stede' i størstedelen af verden, hvilket understøttes ved at se på drøftelserne internt i Danida forud for handlingsplanen, hvor det lød, at en bred geografisk spredning af bistanden principielt ville give de bedste muligheder for at styrke Danmarks internationale prestige.⁷³ Hvordan Danmarks prestige på den måde kunne styrkes, og hvad formålet med dette var, blev dog ikke nærmere præciseret.

I forlængelse heraf og med de tidligere landevalg i erindring er det desuden bemærkelsesværdigt, at sprog ikke indgår som faktor i kriterielisten. Det skyldes formentlig dels, at de personalemæssige ressourcer i Danida åbnede for muligheden af et mere langsigtet samarbejde også med ikke-engelsksprogede lande og kan ligeledes være et tegn på en opprioritering af det førnævnte udenrigspolitiske aspekt.

I relation til den tidligere opstillede hypotese kan det derfor konstateres, at det for perioden 1989-2001's vedkommende først og fremmest var nummer 1, fattigdomsniveauet, 3, erhvervsinteresser, 5, udenrigspolitiske overvejelser og 7, andre faktorer, der gjorde sig gældende, mens også nummer 6, demokrati og menneskerettigheder, spillede en rolle.

PROGRAMSAMARBEJDSLANGE 2001-2010

Med regeringsskiftet i 2001 blev princippet om en koncentration af projektbistanden på en række programsamarbejdslande fastholdt, men bevillingsneds skræingerne fik konsekvenser i forhold til antallet. Ved indgangen til perioden var der udnævnt 18 programsamarbejdslande, men i 2002 ophørte samarbejdet med Eritrea, Malawi og Zimbabwe, mens Mali i 2006 blev føjet til listen. Frem mod 2009 blev bistanden til Egypten udfaset, så antallet af programsamarbejdslande endte på 15 i 2010.⁷⁴

Med hensyn til kriterierne for til- og fravalg af programsamarbejdslandene blev der fortsat lagt vægt på fattigdomsorienteringen som det overordnede princip og herudover Udenrigsudvalgets liste fra 1989.⁷⁵ Konkret kom det til udtryk i forbindelse med udvælgelsen af Mali i 2006, hvor der blev lagt vægt på, at det var

⁷² *Politiken*: "Jurister" 4.9.1994 og *Ritzaus Bureau*: "Etiopien" 8.6.1995.

⁷³ "Forslag til alternative strategier vedr. den geografiske fordeling af Danmarks bilaterale bistand.", udateret, UM 73-88, 104.DAN.4/59, pk. 2.

⁷⁴ Danida 2006, s. 96; Grøndahl: *Mission*, s. 35; Bach: *Foregangslandet*, s. 431; Danida 2009-2013, s. 4, Udenrigsudvalget 2008a; Danida 2007, s. 37.

⁷⁵ Eks. Danida 2003, s. 27 og Danida 2007, s. 186.

et af verdens fattigste lande, men også, at landet havde et velfungerende demokrati og havde vist vilje til bekæmpelse af korruption. Fattigdomsorienteringen kom også til udtryk ved fravalg af visse lande, hvor forslaget om udfasning af Bhutan og beslutningen om fravalget af Egypten og Vietnam bundede i, at landene efterhånden var blevet for velstående til at modtage bistand.⁷⁶

Selvom fattigdomsorienteringen således fortsat stod stærkt, var der dog overordnet større fokus på andre kriterier, specielt faktorer som menneskerettigheder, demokrati og korruption. Det var dog især ved fravalg af lande, at disse faktorer kom i fokus, hvilket betød fravalg af Eritrea og Malawi, mens Etiopien faldt fra som kandidat, da et nyt programsamarbejdsland skulle udpeges i 2006.⁷⁷ Disse faktorer blev dermed i visse tilfælde på det nærmeste sidestillet med fattigdomsorienteringen.

Opprioriteringen af faktorer som menneskerettigheder, demokrati og korruption afspejler samlet et øget fokus på såkaldt 'god regeringsførelse'. Der kan argumenteres for, at 'god regeringsførelse' kom til at stå som meget afgørende landevalgsfaktor efter regeringsskiftet i 2001,⁷⁸ faktisk som konkurrerende faktor i forhold til fattigdomsbekæmpelsen. Det var således ikke længere nok at være et fattigt land - man skulle også opføre sig ordentligt, det vil sige underlægge sig flere krav for at modtage dansk bistand.

Dette øgede fokus på 'god regeringsførelse' og menneskerettigheder/demokrati kan ydermere ses som en sammenkobling med udenrigspolitikken, hvor brud på menneskerettigheder og basale demokratiske principper ikke længere blev anset for at være en rent national sag, men hele det internationale samfunds. Disse tanker var fremsat allerede i løbet af 1990'erne, men det var for alvor efter 2001, at dette øgede fokus på menneskerettigheder og demokrati kunne ses som en sammenkobling med statsminister Anders Fogh Rasmussens værdipolitiske udenrigspolitik.⁷⁹

På det sikkerhedspolitiske område kan der ligeledes argumenteres for, at der skete en sammenkobling med udviklingspolitikken efter 2001. Regeringsskiftet fandt sted få måneder efter terrorangrebene i USA 11. september 2001, der efterfølgende fik betydning i forhold til udviklingspolitikken i den forstand, at sikkerhedspolitikken og kampen mod terror nu fik en større plads i forbindelse hermed.⁸⁰ Som landevalgskriterium fik sikkerhedspolitikken imidlertid ikke nævneværdig betydning i forhold til programsamarbejdslandene, men rent bevillingsmæssigt kom et land som Afghanistan til at spille en noget større rolle, idet bistanden hertil efterhånden kom op på en størrelse, der oversteg flere af

⁷⁶ *Berlingske Tidende*: "Mali" 10.1.2006; Udenrigsudvalget 2008b; *Kristeligt Dagblad*: "Egypten" 4.8.2003; Danida 2009-2013, s. 4; Danida 2007, s. 118.

⁷⁷ FF 2001-2002 (2. samling), s. 3506; Udenrigsudvalget 2007 og § 20-spørgsmål, FT 2005-06.

⁷⁸ Danida-GR 2009 samt Bernt Hansen: *Partnership*, s. 117.

⁷⁹ Petersen: *Hinsides*, s. 347, 350 og 354-355.

⁸⁰ Bach: *Foregangslandet*, s. 420-421.

programsamarbejdslandene.⁸¹ At der skulle være en sammenkobling mellem bekæmpelse af terror og udviklingsbistand blev dog direkte afvist af Anders Fogh Rasmussen i 2001, hvor han i Folketinget argumenterede for, at hvis der skulle være en sådan sammenhæng, ville en række arabiske lande være programsamarbejdslande, hvilket ikke var tilfældet.⁸² På sin vis er der her tale om et 'ikke-argument', idet en sammenkobling mellem terrorbekæmpelse og udviklingsbistand godt kunne finde sted, selvom det ikke gjaldt udvælgelsen af programsamarbejdslande. De følgende år blev der da også kanaliseret midler til netop lande som Afghanistan, og ligeledes til Irak og Pakistan, der også må siges at være centrale i kampen mod terror. Ydermere lød det fra Udenrigsministeriet i 2005, at man netop var begyndt at samtænke kampen mod underudvikling og fattigdom og krigen mod terrorisme, og sammenholdt med, at der i løbet af årtiet skete en generel opprioritering af det sikkerhedspolitiske element i udviklingspolitikken, må der sammenlignet med statsministerens udtalelse i 2001 siges at være sket et skred i retning af en anerkendelse af netop denne sammenkobling.⁸³

Ud over ovennævnte faktorer kan endnu en ændring spores i perioden efter 2001. Skønt den geografiske landefordeling blev opretholdt i den forstand, at alle tre udviklingskontinenter fortsat var repræsenterede i kredsen af programsamarbejdslande, skete der et skred mod øget fokus på Afrika. I 2007 lød det således i Danidas årsberetning, at regeringens målsætning nu var, at 2/3 af Danmarks bilaterale bistand på længere sigt skulle gå til Afrika.⁸⁴

Med henvisning til den opstillede hypotese kan det derfor konkluderes, at der i perioden først og fremmest blev lagt vægt på kriterierne 1, fattigdomsniveauet, og 6, demokrati og menneskerettigheder, mens en faktor som korruption synes at have fået stigende betydning i forbindelse med nedskæringer og fravalg af modtagerlande. Ydermere kan kriterium nummer 5, udenrigspolitiske overvejelser, også spores.

Uden for kredsen af programsamarbejdslande ses der endvidere en udvikling, hvor sikkerhedspolitiske hensyn spiller en stigende rolle for tildeling af midler, som tilfældet Afghanistan viser.

KRITERIER OG LANDEVALG I FORHOLD TIL DEN GENERELLE UDVIKLINGSPOLITIK

I de foregående fire afsnit er den geografiske fordeling af den danske udviklingsbistand fra 1962 til 2010 og kriterierne herfor blevet behandlet. Med udgangspunkt i den opstillede hypotese er spørgsmålet nu, hvordan valget af primære

⁸¹ Udenrigsudvalget 2006 samt Danida 2009-2013, s. 4.

⁸² FF 2001-2002 (2. samling), s. 210f.

⁸³ *Berlingske Tidende*: "Terror" 12.1.2010; Danida 2007, s. 61 samt Møller Rasmussen: *Securitization*, s. 29-31 og 68.

⁸⁴ Danida 2007, s. 37.

modtagerlande har afspejlet de generelle kendetegn for den danske udviklingspolitik.

Overordnet kan det konstateres, at ikke alle hypotesens kriterier har spillet en lige stor rolle, at vægtningen af de enkelte kriterier har vekslet fra periode til periode, ligesom flere andre kriterier kan udpeges.

I oversigtsform – og på forenklet vis – kan de i analysen identificerede kriterier stilles således op, fordelt på de fire gennemgåede perioder:

Tabel 2

1962-1971	1971-1989	1989-2001	2001-2010
1. Fattigdoms-niveau	1. Fattigdoms-niveau	1. Fattigdoms-niveau	1. Fattigdoms-niveau
2. Sprog	2. Sprog	3. Erhvervs-interesser	5. Udenrigs-politiske Overvejelser
3. Erhvervs-interesser	(5. Udenrigs-politiske overvejelser)	5. Udenrigs-politiske Overvejelser	6. Demokrati og menneske-retteligheder
7. Andre faktorer	7. Andre faktorer	7. Andre faktorer	

Ved første øjekast er det mest bemærkelsesværdige, at ikke blot ét, men en række kriterier har spillet ind ved landevalgene i alle perioderne. Dette lagde hypotesen som helhed også op til, hvorfor den i denne henseende må siges at holde stik.

Dernæst er det værd at bemærke, at hypotesens 1. kriterium – fattigdomsniveauet – som den eneste faktor er gennemgående for alle perioder. Der er dog ikke tale om samme vægtning i de enkelte perioder. Specielt efter 2001 kan det diskuteres, om fattigdomsorienteringen vedblev at stå så stærkt som i de hidtidige perioder, da der blev lagt stigende vægt på et kriterium som demokrati og menneskerettigheder, hvilket afspejler et større fokus på krav til modtagerlandet. I visse tilfælde synes dette at have overtrumpet fattigdomsorienteringen – eller i hvert fald indgået som en konkurrerende faktor – hvorfor der efter 2001 ikke var samme høje grad af fokus på fattigdomsorienteringen sammenlignet med tidligere. Der kan dog også argumenteres for, at demokrati og menneskerettigheder sammen med anti-korruption er en del af fattigdomsbekæmpelsen, da disse faktorer under begrebet 'god regeringsførelse' anses for at fremme økonomisk og social udvikling.

Bemærkelsesværdigt er det desuden, at fattigdom specielt i de første perioder fremstod som så selvsagt et kriterium, at der ikke var nogen nærmere problematisering af, hvordan fattigdomsbekæmpelsen mere konkret skulle komme til udtryk.

En faktor som sprog spillede en rolle først og fremmest i de tidlige perioder, mens det i forhold til erhvervshensyn som kriterium er bemærkelsesværdigt, at betydningen af denne faktor har vekslet fra periode til periode. Ved valget af prioritetslande i den første periode blev dette kriterium fremhævet som faktor ved enkelte af landevalgene, mens det ikke på samme måde fremgik ved udvælgelsen af hovedmodtagerlandene. Med udvælgelsen af programsamarbejdslandene i 1989 blev erhvervshensyn indskrevet direkte blandt de officielle kriterier, om end under hensyntagen til de øvrige kriteriers opfyldelse. Hermed skete en officiel legitimering af dette kriterium, skønt det som nævnt også havde spillet en rolle ved de tidligere landevalg. Efter 1989 kan der da også ved udvælgelsen af visse af programsamarbejdslandene spores en vis skelen til erhvervsinteresser, mens hensynet til erhvervslivet synes at være blevet mindre efter 2001. Dette skal dog ses i lyset af, at den danske bistand generelt i højere grad er blevet bilateralt baseret – et krav, erhvervslivet længe havde kæmpet for.⁸⁵

De udenrigspolitiske overvejelser fremgår ikke eksplicit gennem nogen af perioderne, men kan implicit tolkes til at have været repræsenteret fra 1971 og frem, specielt ved udvælgelsen af programsamarbejdslandene fra 1989 og de følgende år. I denne periode blev de primære modtagerlande for første gang fordelt på alle tre udviklingskontinenter, hvorved Danmarks repræsentation i en større del af verden og dermed muligheden for at 'vise flaget' blev øget. Koncentrationen af bistanden på Afrika og nedskæringen i antallet af programsamarbejdslande i perioden efter 2001 kunne tyde på en begyndende nedtoning af det udenrigspolitiske aspekt. Imidlertid kan netop det øgede fokus på Afrika som indsatsregion implicit være udtryk for udenrigspolitiske overvejelser, hvis det ses i lyset af en international trend, idet en række vestlige donorlande har opprioriteret indsatsen i Afrika som følge af Kinas øgede engagement på kontinentet. Ydermere kan de udenrigspolitiske overvejelser også tolkes til at have spillet en rolle, hvis det øgede fokus på demokrati og menneskerettigheder især efter 2001 ses som en del af VK-regeringens værdipolitiske udenrigspolitik.⁸⁶

Hypotesens syvende kriterium, andre faktorer, der primært skal forstås som historiske faktorer, personlige kontakter og deciderede tilfældigheder, spillede først og fremmest en rolle i de tidligere perioder. Nedtoningen af dette kriterium afspejler dermed, at der kan efter 1989 i almindelighed, og efter 2001 i særdeleshed, kan spores en endnu højere grad af bevidst prioritering af, hvorfor et land skulle vælges som programsamarbejdsland.

Ikke alle hypotesens kriterier har kunnet genfindes i landevalgsanalysen. Det fjerde kriterium, sikkerhedspolitiske overvejelser, fremstår ikke som en faktor, der har spillet en afgørende rolle ved udpegelsen af de primære modtagerlande. Hverken forstået som et led i Den Kolde Krig eller senere i forbindelse med ter-

⁸⁵ Borring Olesen og Pedersen: *Angels*, s. 886-887.

⁸⁶ Møller Rasmussen: *Securitization*, s. 37-39.

ror-aspektet. Her er det dog vigtigt at understrege, at fokus i denne artikel er på de primære modtagerlande, hvorfor det sikkerhedspolitiske aspekt i forbindelse med udvælgelsen af øvrige modtagerlande ikke er behandlet dybdegående, ligesom det ikke kan afvises, at eksempelvis koldkrigsaspektet også har spillet ind eksempelvis ved fravælgelsen af primære modtagerlande i Latinamerika for ikke at gå USA i bedene, selvom dette ikke fremgår eksplicit af kildematerialet.

Ud over de i hypotesen opstillede kriterier kan korruption identificeres som en faktor, der har spillet en rolle specielt ved fravalg af flere primære modtagerlande, i særdeleshed i perioden efter 2001.

For perioderne efter 1989, og især efter 2001, er det desuden bemærkelsesværdigt, hvor få kriterier, der synes at have spillet ind ved udvælgelsen af de primære modtagerlande, når den af Udenrigsudvalget udfærdigede kriterieliste tages in mente. Meget tyder på, at ikke alle af disse syv opstillede kriterier blev taget i betragtning. Eksempelvis har analysen ikke kunnet spore, at faktorer som bæredygtig udvikling og kvinders rolle i udviklingsprocessen har spillet nogen stor rolle i forbindelse med selve valget af modtagerland. Disse faktorer er i flere tilfælde efterfølgende blevet søgt inkorporeret i bistandsprogrammerne for de enkelte lande, men på det overordnede landevalgsniveau synes de ikke at have spillet ind. Her kan det dog bemærkes, at netop disse problemstillinger er aktuelle i snart sagt alle udviklingslande, og at de måske derfor ikke er blevet fremhævet ved landevalgsdiskussionerne.

At langt fra alle de fastsatte kriterier har spillet en rolle i landevalgsdiskussionerne skal også ses i lyset af, at selve fastsættelsen af kriterier kan ses som en måde at tilfredsstille bistandsinteresserede og skeptikere på hjemmefronten på, hvilket kan forklare, hvorfor nogle af kriterierne i praksis har haft mindre betydning.

Ydermere skal det tilføjes, at den skematiske opstilling af analysens resultater ikke skal ses som et billede på en tilsvarende orden og klarhed i landevalgsprocessen, ligesom opstillingen ikke tager højde for alle faktorer. Eksempelvis var der i tilfældet Tanzania ud over de allerede nævnte kriterier også tale om, at dette land hørte til blandt mange andre donorlandes valg, hvilket gjorde det let for Danmark også at vælge dette land. Derudover skal det ikke undervurderes, at Danmark var meget ivrig efter at komme af med sin bistand, og netop Tanzania viste en entusiasme over for at modtage hjælp, hvilket ydermere gjorde valget særdeles konformt. Denne form for pragmatisme og konvenienshensyn kan derfor tilføjes de her skitserede kriterier.

Den danske udviklingspolitik har – overordnet set – været karakteriseret ved først og fremmest at have fattigdomsbekæmpelse som et bærende princip. Med tiden er flere motiver blevet tilføjet, såsom menneskerettigheder, demokrati, miljø og kvinders placering i udviklingsprocessen. Fattigdomsorienteringen er dog blevet fremhævet som det grundlæggende element, og i første omgang er det derfor oplagt at se Danmarks valg af primære modtagerlande i relation hertil.

Når valget af primære modtagerlande betragtes overordnet set, kan det konstateres, at der dels rent argumentationsmæssigt men også i forhold til de konkrete landevalg er tale om en høj grad af fattigdomsorientering. Selvom en række andre kriterier har gjort sig gældende, har langt de fleste af Danmarks primære modtagerlande hørt til gruppen af verdens fattigste lande, hvorfor landevalget på det punkt må siges langt hen ad vejen at stemme overens med den overordnede målsætning i udviklingspolitikken. Omvendt betyder anvendelsen af en række andre kriterier, at ikke alle lande har været blandt verdens fattigste. Inddragelsen af en række mindre fattige lande afspejler således dels et hensyn til blandt andet erhvervslivet og dels mere generelt, at der har været tale om forskellige grader af fattigdom, hvorfor fattigdomsorienteringen ikke har været anvendt som den eneste faktor hverken i landevalget eller i udviklingspolitikken generelt.

I forlængelse heraf er det dog bemærkelsesværdigt, at de nye motiver, såsom miljø og fokus på kvinder, ikke synes at have spillet en rolle i forhold til landevalgene på det overordnede niveau, og her følger landevalgene således ikke tendensen i den generelle udviklingspolitik. Omvendt forholder det sig dog med menneskerettigheder og demokrati, som både har spillet en rolle i forhold til deciderede fravalg af modtagerlande og nedskæringer i bistanden til enkelte lande.

Generelt kan det dermed konstateres, at det for både den generelle udviklingspolitik og for landevalgspolitikken har været karakteristisk, at en række motiver og faktorer har gjort sig gældende, selvom fattigdomsorienteringen har været fremhævet som det primære princip.

I forhold til udviklingen i kriterierne bag landevalgene sammenlignet med den generelle tendens i udviklingspolitikken er det især med hensyn til fattigdomsorienteringen bemærkelsesværdigt, at den ikke fra starten blev dyrket på samme måde som senere. Selvom fattigdom blev nævnt som kriterium i forbindelse med udnævnelsen af prioritetslandene, blev det først for alvor fremhævet som hovedargument ved valget af hovedmodtagerlandene i 1970'erne og 1980'erne. En nærliggende årsag hertil kan være, at det først var med 1971-loven, at en egentlig målsætning – bekæmpelse af fattigdom – blev skrevet ind i den udviklingspolitiske lovgivning, ligesom en forklaring kan findes i et lidt bredere perspektiv, idet fokus i den generelle udviklingspolitik, også internationalt, i 1970'erne var på fattigdom, hvorfor dyrkelsen af fattigdomskriteriet kan ses som en følge heraf. Derudover kan det indvendes, at alle udviklingslande i begyndelsen blev opfattet som fattige, og at erkendelsen af, at der var tale om grader af fattigdom først kom efterfølgende, ligesom forståelsen af, at 1960'ernes opfattelse af, at økonomisk vækst automatisk ville føre til fattigdomsreduktion, ikke fungerede på kort sigt, sandsynligvis også har spillet ind.

Derudover kan der drages paralleller mellem den tidligere konstaterede øgede politisering i landevalgene, specielt efter 2001, og tendensen i udviklingspolitikken generelt, hvor der med tiden er kommet stigende fokus på andre aspekter end de rent udviklingsmæssige, såsom krav til modtagerlandene og hensynet til Danmarks egeninteresser.

AFSLUTNING

Betragtes Danmarks valg af primære modtagerlande i forhold til den generelle udviklingspolitik, kan der således konstateres en høj grad af overensstemmelse mellem de overordnede mål for udviklingspolitikken og valget af modtagerlande, der for langt størstedelens vedkommende hørte til blandt verdens fattigste.

I forskningslitteraturen fremhæves ydermere en række faktorer som drivkræfter bag den generelle danske udviklingspolitik, og i et større perspektiv er det derfor interessant også at se landevalgene i relation hertil. Overordnet kan der peges på følgende hovedimpulser for at give bistand: En udenrigspolitisk, herunder sikkerhedspolitisk, en altruistisk og en økonomisk impuls. De udenrigspolitiske drivkræfter bestod blandt andet i, at udviklingsbistanden blev anset for at have udenrigspolitisk sigte og effekt, og at man via udviklingspolitikken kunne undgå, at modsætningerne i verden mellem de rige lande i Nord og de fattige i Syd blev for store med voldelige konfrontationer til følge. Den altruistiske impuls bundede i moralsk-humanitære opfattelser af, at rige lande havde pligt til at hjælpe de fattige, og for Danmarks vedkommende skete der også en sammenkobling mellem den nationale velfærdsstrategi og udviklingspolitikken. Den markante fattigdomsorientering i den danske udviklingspolitik kan ses som et tydeligt eksempel herpå. Endelig repræsenterer den økonomiske impuls de nationale erhvervsøkonomiske interesser, der også lå bag den danske udviklingspolitik, hvilket betød, at danske erhvervsinteresser også spillede ind i sammensætningen af den danske udviklingspolitik.⁸⁷

Sammenholdes landevalgene med disse drivkræfter, kan det konstateres, at der ikke altid er tale om de samme dynamikker. Mange andre faktorer har således også spillet ind, eksempelvis historiske forhold i den tidlige fase af udviklingspolitikken og senere kriterier som demokrati og menneskerettigheder. Overordnet kan valget af de primære modtagerlande dog siges at afspejle de nævnte drivkræfter – det gælder især for den altruistiske impuls, idet valget af primært de fattigste udviklingslande således følger denne. Også den udenrigspolitiske impuls kan i nogen grad spores, mens de sikkerhedspolitiske dimensioner i mindre grad synes repræsenteret ved valget af de primære modtagerlande. Den økonomiske drivkraft skinner igennem ved valget af de lidt rigere udviklingslande, hvor erhvervshensyn har spillet ind. Dette har imidlertid kun været tilfældet ved enkelte af landene, hvorfor landevalgene ikke afspejler den økonomiske impuls i samme grad som den altruistiske og til dels den udenrigspolitiske. Overordnet må den altruistiske drivkraft siges at have spillet den største rolle ved valget af primære modtagerlande, hvilket stemmer overens med fattigdomsbekæmpelsen som det gennemgående fokuspunkt i den danske udviklingspolitik.

⁸⁷ Borring Olesen: *Stabilitet*, s. 339-354.

Landevalgene i den danske udviklingspolitik vil også være oplagt at perspektivere i forhold til andre landes valg af modtagerlande. Her kan en komparation med eksempelvis Norge være interessant, idet en sådan umiddelbart både vil rumme en lang række ligheder, men også forskelle i forhold til eksempelvis de konkrete valg af modtagerlande, udvælgelsesproceduren og kriterierne bag.⁸⁸

Endelig bliver det interessant at følge, hvilken betydning den i efteråret 2011 nyvalgte SRSF-regering vil få for Danmarks valg af modtagerlande og den danske udviklingspolitik generelt.

LITTERATURLISTE

Bøger

- Bach, Christian Friis: "Foregangslandet under forandring 1989-2005" i Bach, Christian F. m.fl.: *Idealer og realiteter: dansk udviklingspolitik historie 1945-2005*, København: Gyldendal 2008, s. 390-510.
- Borring Olesen, Thorsten: "Stabilitet og turbulens: Udviklingspolitikken 1975-1989" i Bach, Christian F. m.fl.: *Idealer og realiteter: dansk udviklingspolitik historie 1945-2005*, København: Gyldendal 2008, s. 258-389.
- Bladt, Lene Elmegaard: *Landevalg i dansk udviklingsbistand 1062-2010 – hvem blev valgt og hvorfor?* Upubliceret speciale, 2010. Aarhus Universitet.
- Brunbech, Peter Yding: *Dansk udviklingspolitik 1949-71 – en analyse af den tidlige udviklings- og bistandspolitik over for ulandene og dens funktion i dansk udenrigspolitik*. Upubliceret ph.d.-afhandling 2007, Aarhus Universitet.
- Degnol-Martinussen, John, og Engberg-Pedersen, Poul: *Bistand – udvikling eller afvikling: en analyse af internationalt udviklingssamarbejde*, København: Mellemfolkeligt Samvirke 1999.
- Grøndahl, Malene: *Dansk udviklingsbistand: fra mission til terrorbekæmpelse*, København: Information 2004.
- Kaur-Pedersen, Sune: "Spiren til dansk udviklingspolitik 1945-1962" i Bach, Christian F. m.fl.: *Idealer og realiteter: dansk udviklingspolitik historie 1945-2005*, København: Gyldendal 2008, s. 24-115.
- Lancaster, Carol: *Foreign Aid – Diplomacy, Development, Domestic Politics*, Chicago: University of Chicago Press 2007.
- Møller Rasmussen, Martin: *Securitization af Dansk Udviklingspolitik under Anders Fogh Rasmussen 2001-9 – Analyse og Diskussion*. Upubliceret speciale, 2011. Aarhus Universitet
- Pedersen, Jan: "Det bilaterale bistandsprogram i støbeskeen 1962-1975" i Bach, Christian F. m.fl.: *Idealer og realiteter: dansk udviklingspolitik historie 1945-2005*, København: Gyldendal 2008, s. 116-257.

Tidsskriftartikler

- Borring Olesen, Thorsten og Pedersen, Jan: "On the side of the angels: altruism in Danish development aid 1960-2005", *European Review of History: Revue europeenne d'histoire*, 17:6 2010, s. 881-903.

Artikler i antologier

- Hansen, Holger Bernt: "Partnership visions and realities: donors, democracy and good governance in the new aid regime", i Hayman, Rachel m.fl. (red.): *The New Partnership for Africa's*

⁸⁸ Pharo: *Reluctance*, s. 55-88.

Development (NEPAD) – Internal and External Visions, Edinburgh: Centre of African Studies, University of Edinburgh 2003, s. 109-125.

Pedersen, Jan: "Denmark's bilateral aid, 1962-1991" i Pharo, Helge Ø. og Fraser, Monika Pohle (red.): *The Aid Rush – Aid regimes in Northern Europe during the Cold War*, volume 1, Oslo: Unipub 2008, s. 183-221.

Petersen, Nikolaj: "Hinsides Den Kolde Krig: Danmarks internationale ordenspolitik 1990-2009" i Due-Nielsen, Carsten m.fl., *Nye fronter i Den Kolde Krig*, Slovenien: Gyldendal 2010, s. 339-361.

Pharo, Helge Ø.: "Reluctance, enthusiasm and indulgence: the expansion of bilateral Norwegian aid" i Pharo, Helge Ø. og Fraser, Monika Pohle (red.): *The Aid Rush – Aid regimes in Northern Europe during the Cold War*, volume 1, Oslo: Unipub 2008, s. 53-89.

Kildemateriale

Parenteserne angiver, hvordan der henvises til kilderne i artiklens fodnoter.

Utrykte kilder

Rigsarkivet, København

Udenrigsministeriets arkiv 1945-1972 (UM 45-72)

104.DAN.2-1: Referater og notitser fra møder i Styrelsen for teknisk samarbejde med udviklingslandene. Diverse aktpakker.

Udenrigsministeriets arkiv 1973-1988 (UM 73-88)

104.A.1: Generelle spørgsmål vedrørende teknisk bistand. Diverse aktpakker.

104.DAN.2-1: Referater og notitser fra møder i Styrelsen for teknisk samarbejde med udviklingslandene. Diverse aktpakker.

104.DAN.1/8b: Forespørgsler fra Udenrigsudvalget. Diverse aktpakker.

104.DAN.4/59: Strategisk Planlægning. Diverse aktpakker.

Trykte kilder

Beretninger fra Styrelsen og Danida

Beretning fra Styrelsen for teknisk samarbejde med udviklingslandene. 1965. *Danmarks samarbejde med udviklingslandene 1962-1965*. Udenrigsministeriet. (Styrelsen 1962-1965).

Beretning fra Styrelsen for teknisk samarbejde med udviklingslandene. 1968. *Det danske samarbejde med udviklingslandene 1965-68*. Udenrigsministeriet. (Styrelsen 1965-1968).

Beretning fra Styrelsen for teknisk samarbejde med udviklingslandene. 1971. *Beretning om Danmarks deltagelse i det internationale udviklingssamarbejde 1968-1971*. Udenrigsministeriet. (Styrelsen 1968-1971).

Beretning fra styrelsen for internationalt udviklingssamarbejde. Diverse årgange, 1972-1985. *Danmarks deltagelse i det internationale udviklingssamarbejde..* Udenrigsministeriet – Danida. København: Statens trykningskontor. (Danida + år).

Danida. Diverse årgange, 1986-1990. *Danmarks deltagelse i det internationale udviklingssamarbejde*. København: Udenrigsministeriet. (Danida + år).

Danida. Diverse årgange, 1993-1995. *Danmarks deltagelse i det internationale udviklingssamarbejde*. Danidas årsberetning. København: Udenrigsministeriet. (Danida + år).

Danida. Diverse årgange, 2000-2007. *Danidas årsberetning*. København: Udenrigsministeriet. (Danida + år).

Andre publikationer fra Danida

DANIDA. 1988. *Strategisk planlægning, Danidas handlingsplan*. København: Danida, Udenrigsministeriet. (SP 1988).

Regeringens udviklingspolitiske prioriteter – plan til udgiftsrammer for bistandssamarbejdet for 2009-2013:

http://www.netpublikationer.dk/um/9009/pdf/PP_2009_2013_dansk_version.pdf (Danida 2009-2013) (19.2.2010).

"God regeringsførelse i den offentlige sektor" <http://www.um.dk/da/menu/Udviklingspolitik/TemaerIBistanden/GodRegeringsfoerelseMenneskerettighederDemokratisering/> (Danida-GR 2009) (19.2.2010).

Folketingstidende

Folketingsdebatter og besvarelser af § 20-spørgsmål – Folketingets Forhandlinger, Tillæg F, diverse årgange (FF).

Fremsatte lovforslag og forslag til folketingsbeslutninger samt bilag – Tillæg A, diverse årgange (FT, Tillæg A).

Udvalgsbetænkninger – Tillæg B, diverse årgange (FT, Tillæg B).

Avisartikler

Berlingske Tidende: "Dansk-pakistansk kamp mod terror" 12.1.2010.

Berlingske Tidende: "Mali får dansk million-bistand" 10.1.2006.

Kristeligt Dagblad: "Bistand til Egypten indstilles" 4.8.2003.

Kristeligt Dagblad: "Danmark standser bistand til Indien" 13.2.2004.

Politiken: "Danske jurister på følsom mission" 4.9.1994.

Politiken: "Indien håber stadig på dansk bistand" 7.3.1995.

Ritzaus Bureau: "Betydelig dansk bistand på vej til Vietnam" 3.11.1993.

Ritzaus Bureau: "Debatten om dansk bistand til Etiopien fortsætter" 8.6.1995.

Websider

www.folketinget.dk § 20-spørgsmål:

<http://www.ft.dk/dokumenter/tingdok.aspx?samling/20051/spoergsmaal/s693/svar/204191/218808/index.htm> (§ 20-spørgsmål, FT 2005-06) (19.2.2010).

Svar på spørgsmål fra Udenrigsudvalget vedr. samarbejde med arabiske og muslimske lande, Udenrigsudvalget 2005-2006: <http://www.ft.dk/dokumenter/tingdok.aspx?samling/20051/almdel/uru/spm/56/svar/248292/271799/index.htm> (Udenrigsudvalget 2006) (19.2.2010).

Spørgsmål fra Udenrigsudvalget 29. januar 2008: <http://www.ft.dk/dokumenter/tingdok.aspx?samling/20072/almdel/uru/spm/57/svar/559138/573893/index.htm> (Udenrigsudvalget 2008a) (19.2.2010).

"Notat om statsrevisorernes besigtigelsesrejse til Bangladesh og Bhutan, februar 2008": <http://www.ft.dk/dokumenter/tingdok.aspx?samling/20072/almdel/uru/bilag/110/549815/index.htm> (Udenrigsudvalget 2008b) (19.2.2010).

Andet

Betænkning om Danmarks samarbejde med udviklingslandene afgivet af det af regeringen den 2. april 1969 nedsatte udvalg. 1970. København.: Statens Trykningskontor (Betænkning 1970)

Danmarks partnerlande: <http://um.dk/da/danida/det-goer-vi/aarsberetning2010/landekapitler/> (Danida 2011) (9.7.2011).

LENE ELMEGAARD BLADT

CAND.MAG

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND

AARHUS UNIVERSITET

ABSTRACT

Dansk bistand til verdens udviklingslande tog sin spæde begyndelse i 1950'erne, og i 1962 trådte den første udviklingspolitiske lov i kraft, hvorved Danmarks første bilaterale bistandsprogram blev lanceret. Dermed skulle der blandt andet tages stilling til, hvilke lande der skulle vælges som hovedmodtagere af de danske bistandsmidler. En stor del af den bilaterale bistand blev tilstræbt koncentreret på et skiftende antal primære modtagerlande; i 1960'erne blev disse lande benævnt prioritetslande, i 1970'erne og 1980'erne hovedmodtagerlande og fra 1989-2010 programsamarbejdslande.

Denne artikel behandler udvælgelsen af de primære modtagerlande i perioden 1962-2010, analyserer kriterierne bag, og diskuterer hvordan udvælgelsen af disse lande har afspejlet de generelle kendetegn i dansk udviklingspolitik.

KUNSTEN AT LÆGGE HISTORIEN TIL RETTE

ANDERS FOGH RASMUSSEN
OG OPGØRET MED DEN DANSKE
UDENRIGSPOLITISKE TRADITION

■ ROSANNA FARBØL

Hvis du tager det sidste århundredes udenrigspolitik, var den jo fyldt med dobbeltmoral og hykleri. Tiden var præget af en typisk småstatstankegang om at leve stille og ubemærket, foregive at være neutral og ikke lægge sig ud med nogen. Den tankegang skal ændres.¹

Således karakteriserede forhenværende statsminister Anders Fogh Rasmussen i 2006 den danske udenrigspolitiske tradition samt regeringens udenrigspolitiske mission. Det var et af Anders Fogh Rasmussens stærkest markerede ønsker, at hans regeringers udenrigspolitiske profil skulle bryde med dansk udenrigspolitisk tradition. Han karakteriserede denne tradition som 'den passive tilpasningspolitik', hvor Danmark alt for ofte opgav at kæmpe for værdier som demokrati og frihedsrettigheder, og i stedet ydmygende tilpassede sig stormagter i et naivt håb om neutralitet. Samarbejdspolitikken under Besættelsen og dansk koldkrigspolitik, særligt fodnotepolitikken, var omdrejningspunkterne i opgøret med fortiden. Disse to politikker repræsenterede i Anders Fogh Rasmussens tolkning højdepunkterne af tilpasning i den danske udenrigspolitiske tradition, og udgjorde et internationalt såvel som et nationalt svigt samt moralsk forræderi.

Opgøret med fortiden var en central del af den værdidebat, i pressen hurtigt døbt 'kulturkampen', Anders Fogh Rasmussen startede i begyndelsen af det nye årtusinde. Værdidebattens formål var at gennemføre en holdningsændring, der skulle danne baggrund for en ændring af det danske samfund i en mere liberal retning, hvor individet i højere grad tog ansvar for sig selv. Dette skulle også gøre sig gældende i udenrigspolitikken, hvor Danmark skulle tage medansvar i verden, og aktivt forsvare og udbrede den vestlige verdens værdier.² I bredere for-

¹ Ugebrevet Mandag Morgen: "Fogh" 11.9.2006.

² Rasmussen: *Nytårstale* 1.1.2002. http://www.stm.dk/_p_7354.html (21.2.2011).

stand var kulturkampen en del af et borgerligt politisk program baseret på et liberalt/neokonservativt værdigrundlag, hvis centrale elementer er international aktivisme, stærk alliancesolidaritet (med særlig tæt tilknytning til USA) og en militarisering af udenrigspolitikken.³ Ved at føre en aktiv og højt profileret udenrigspolitik forsøgte Anders Fogh Rasmussen-regeringerne at bryde med den udenrigspolitiske tradition. Indsatserne i Afghanistan og Irak er nogle af de mest markante eksempler.

Denne artikel fremfører det argument, at Anders Fogh Rasmussens opgør med den udenrigspolitiske tradition var udtryk for en veltillrettelagt ideologisk og politisk historiebrug med det formål at legitimere regeringens udenrigspolitiske profil. Med udgangspunkt i sin opfattelse af nutidens problemstillinger (konkret den aktuelle udenrigspolitiske situation) greb Anders Fogh Rasmussen tilbage til fortiden i et forsøg på at fremtvinge ændringer i nutiden, og hermed skabe muligheder i fremtiden i lyset af den ændrede nutid. Mindre indviklet udtrykt kan man sige, at Anders Fogh Rasmussen gik ind i en kamp om at definere nutiden (og fremtiden) gennem en tilpasset tolkning af fortiden.

Artiklens fokus på Anders Fogh Rasmussen skyldes, at han var den centrale aktør i kulturkampen og opgøret med den udenrigspolitiske tradition. Den forhenværende statsminister satte historien på den politiske dagsorden og brugte aktivt historien i sin retorik og argumentation i den politiske debat om aktuelle spørgsmål. Han var desuden i sin regeringstid den afgørende danske udenrigspolitiske aktør. Anders Fogh Rasmussen var selvsagt ikke den eneste politiker, der brugte historien politisk, og politisk historiebrug er ikke knyttet til bestemte politiske partier eller fløje.

Når der her i artiklen generelt er fokuseret på de borgerlige partier frem for oppositionen skyldes det for det første, at denne historiebrug var den mest fremtrædende og konsekvente i den politiske debat. Oppositionen formåede ikke at levere en alternativ historieforståelse, der kunne matche Fogh Rasmussen-regeringernes. For det andet havde de borgerlige partier som indehaver af regeringsmagten og – med Dansk Folkepartis stemmer – parlamentarisk flertal i Folketinget, magt til at sætte handling bag udtalelserne. Det er derfor sandsynligt at denne historiebrug fik større indflydelse på den udenrigspolitiske debat og på den udenrigspolitiske kurs.

Det er næppe en revolutionerende påstand, at politikere bruger fortiden i politisk debat. Min intention er at undersøge påstanden nærmere ved at diskutere på hvilke måder og med hvilke resultater historien blev anvendt. Påstanden at Anders Fogh Rasmussen brugte historien i indenrigs- og udenrigspolitik er ikke ny.⁴ Ofte har interessen i medierne dog samlet sig om, hvorvidt statsministeren

³ Petersen: *Europæisk og globalt*, Petersen: *Kampen*.

⁴ Se f.eks. Branner: "Muhammed-krisen"; Nielsen: *Historiens forvandlinger*; Jensen: *Hvad er historie*, samme: "Historiefag", samt Farbøl: "Irakkrisen".

var en dårlig historiker så at sige.⁵ Nærværende artikel adskiller sig for det første ved at præsentere en grundig analyse af den fremsatte påstand, og for det andet ved at benytte sig af erindringspolitik og historiebrug som teoretisk rammeværk til at undersøge den politiske historiebrug som netop politisk og ikke videnskabelig brug. Derfor er det relevante spørgsmål ikke, om Anders Fogh Rasmussens tolkning af historien er sand eller falsk, men hvilke behov og interesser historiebrugen er udtryk for, og på hvilken måde historien fremstilles. Det skal i den forbindelse siges, at statsministeren – og politikere generelt – efter min mening er fuldt berettigede til at bruge historien, man kan måske endda gå så langt som til at sige, at det forventes. Omvendt må de finde sig i, at historikere undersøger den politiske historiebrugs funktion i en historiekulturel analyse.

Denne artikel vil falde i fire dele. Først en kort introduktion til erindringspolitik og historiebrug, og derefter en problematisering af begrebet 'den udenrigspolitiske tradition'. Efterfølgende vil Anders Fogh Rasmussens tolkning af den udenrigspolitiske tradition blive analyseret, og diskuteret ud fra en teoretisk ramme af erindringspolitik og historiebrug. Analysen vil være særlig optaget af tre hovedspørgsmål: a) Hvilke elementer, der udgør den udenrigspolitiske tradition, og hvilken tolkning de er udtryk for; b) I hvilket omfang politiske handlinger relateres til spørgsmål om moral og (national)politisk svigt; og c) I hvilket omfang og på hvilken måde den udenrigspolitiske tradition bruges i den kontemporære politiske debat. Endelig vil det afslutningsvis kort blive diskuteret, om der har været tale om en succesfuld historiebrug.

ERINDRINGSPOLITIK OG HISTORIEBRUG⁶

En grundantagelse i erindringspolitik og historiebrugsteori er, at fortidsfortolkningen aldrig er neutral, men er et produkt af en mere eller mindre reflekteret erkendelsesproces hos den, der fortolker historien.⁷ Hvordan historien huskes,

⁵ Se f.eks. *Information*: "Førende besættelsehistoriker" 3.10.2003; *Politiken*: "Bagklogskab" 30.10.2005; *Kristeligt Dagblad*: "Grundlovstale" 6.6.2005; *Politiken*: Foghs forgænger" 4.5.2005; *Berlingske Tidende*: "En sag" 18.4.2005; *Information*: "Er Danmark ved" 16.4.2005. Jensen: *Hvad er historie*, s. 195-204, samme "Historiefag" samt Farbøl: "Irakkrigen" behandler bl.a. historikernes reaktion på Anders Fogh Rasmussens historiebrug ganske kort.

⁶ Da dette var temaet for forrige nr. af *temp* "Erindring og historiebrug" vil der her blot blive givet en introduktion til begreber og antagelser, der er relevante for denne artikel. For en grundigere diskussion af historiebrug som forskningsfelt og en begrebsafklaring henvises til Anette Warrings indledende artikel "Erindring og historiebrug. Introduktion til et forskningsfelt" i *temp* 2 "Erindring og historiebrug", s. 6-36.

⁷ Jensen m.fl.: *Erindringens og glemslens*, s. 12. For en generel behandling af historiebrug og erindringspolitik se desuden Warring: "Erindring"; Karlsson: *Historia som vapen*; Karlsson og Zander: *Historien är*; Nielsen: *Historiens forvandlinger*; Jensen: *Hvad er historie*; Eriksen: *Kampen om fortiden* samt introduktionen i Lebow m.fl.: *Politics of Memory*. Sidstnævnte antologi er en god indføring i efterkrigstidens erindringspolitik i forskellige europæiske lande. Hvor mange af de i dette afsnit anførte forfattere i høj grad beskæftiger sig med forholdet mellem historie og erindring (og identitet), samt erindringens forskellige former (f.eks.

skrives og bruges afhænger af, hvordan nutidige problemstillinger opfattes og hvilke forventninger, der er til fremtiden.⁸ Det er derfor ikke et spørgsmål om at forstå en objektiv fortidig virkelighed, men om hvorfor og hvordan historien konstrueres på en bestemt måde. Det er således begreberne behov, brug og funktion, der er centrale, eftersom historisk kundskab i sig selv ikke forandrer verden, men menneskers brug af den kan gøre det.⁹ Det er derfor i en historiebrugsanalyse som denne mindre relevant, om en tolkning/brug af historien er sand eller falsk, end hvordan den bliver brugt, hvilke interesser den er udtryk for, og hvilken funktion den har.

Den svenske historiker Klas-Göran Karlsson har arbejdet med udviklingen af en typologi over forskellige typer historiebrug og skelner mellem f.eks. videnskabelig, ideologisk, moralsk, eksistentiel, politisk-pædagogisk, kommerciel historiebrug foruden såkaldt ikke-brug. Hertil er knyttet forskellige brugere med forskellige behov. Det synes dog ikke muligt – eller ønskeligt – at holde kategorierne hermetisk adskilt, da der kan være fællesnævnerne både i behov, brugere og funktion.¹⁰ For denne artikel er kategorierne ideologisk, moralsk og politisk-pædagogisk historiebrug relevante, og de er her til dels overlappende.

Ideologisk historiebrug placerer fortiden i en specifik meningskontekst med det formål at legitimere og rationalisere en magtposition; ved en moralsk historiebrug argumenterer en bruger for en bestemt tolkning af fortiden eller et bestemt fokus ud fra moralske overvejelser, f.eks. fordi et emne eller et perspektiv har været undertrykt eller fortrængt; politisk-pædagogisk brug kan beskrives som en metaforisk, symbolsk og sammenlignende historiebrug, hvor historien fremstår som et lager eller en eksempelsamling, hvorfra der uden hensyn til specifik historisk kontekst hentes relevante "bidder", som kan anvendes i nutidige øjemed til at legitimere og rationalisere en bestemt politik eller position.¹¹

I Danmark benytter vi ofte en bestemmelse af politisk historiebrug, der finder sig mellem den ideologiske brug og den politisk-pædagogiske brug i Karlssons typologi, og inkorporerer elementer fra begge typer.¹² Historikeren Niels

Jensen og Warring) eller sociokulturelle former for historiebrug (Nielsen), har nærværende artikel mere tilfælles med tilgangen i Karlssons *Historia som vapen*, nemlig fokus på politisk historiekultur og politisk historiebrug.

⁸ Stråth: "Historiens nya ängel", s. 99; Jensen: "Historiebevidsthed", s. 5f.

⁹ Karlsson *Historia som vapen*, s. 26.

¹⁰ Karlsson *Historia som vapen*, s. 57ff., samme "Historiedidaktikk", s. 56ff. Gennemgangen af den ideologiske, moralske og politisk-pædagogiske historiebrug bygger på Karlssons "Historiedidaktikk".

¹¹ Hvis man sammenligner to historiske begivenheder og tager hensyn til forskelle og ligheder samt den historiske kontekst, er der derimod, ifølge Karlsson, tale om en videnskabelig brug. Opfattelsen af historie som *magista vitae* kan bygge på en ærlig vilje til at lære af fortiden. En af forskellene mellem de to brug ligger således i intentionen.

¹² I dansk historiebrugsforskning har også Bernard Eric Jensen arbejdet med at udvikle en typologi. I bogen *Hvad er historie* (2010) skriver han dog, at inden af de foreliggende forsøg

Kayser Nielsen beskriver historiebrug som "betegnelsen for en kombination af udvælgelse, fremhævelse og tilsidesættelse af personer, begivenheder og epoker fra den samlede viden om historie med henblik på fremme af bestemte interesser".¹³ Eller sagt på en anden måde, ønsket om, gennem historisk tolkning og formidling, at legitimere synspunkter og handlinger. For nemheds skyld vil jeg fremover overvejende bruge den bredere betegnelse "politisk historiebrug" eller blot "historiebrug" som samlebetegnelse for Anders Fogh Rasmussens historiebrug, selvom der rettelig indgår elementer af såvel ideologisk og moralsk som politisk historiebrug.

To nøglebegreber i denne artikel er selektion og kompleksitetsreduktion. Alle historietolkninger, og hermed også al historiebrug, forudsætter selektion. Ikke alt fortidigt kan erindres, og noget selekteres fra.¹⁴ Det er nødvendigt for at skabe orden og overblik. Hvilke begivenheder, der udvælges, og hvilke, der glemmes, er vitale for hvilken historie, der konstrueres. Og hvem har magten til at bestemme, hvad der skal huskes, og hvad der skal glemmes? Samtidig udsættes historien for en kompleksitetsreduktion.¹⁵ Fortolkninger bliver ofte relativt simple, så moralen ikke drukner i nuanceringer og kontekst. Dette betyder også, at fortolkningerne ofte bliver unuancerede, fronterne trækkes skarpt op, og der er sjældent plads til kritisk refleksion. Budskabet skal være let at formidle, let at forstå.¹⁶

Selektionsmekanismerne har svært ved at acceptere det, Niels Kayser Nielsen kalder "grums i kategorierne", dvs. flerdimensionelle, modsætningsfulde og sammensatte forhold.¹⁷ Historiebrug ender således ofte i en essentialisme, der dårligt kan acceptere 'de andres' udlægninger af historien. Tolkningen af historien sker med udgangspunkt i nutidens problemstillinger og bagklogskab; man kender så at sige "the end", konklusionen.

Ved den politiske historiebrug benyttes historien gerne som argument for eller imod en bestemt aktuel politisk dagsorden.¹⁸ Nutidige problemstillinger projiceres bagud og føjes ind i allerede etablerede politiske, kulturelle eller sociale meningssammenhænge med henblik på at opnå f.eks. politisk og ideologisk legitimitet.¹⁹ I fortolkningerne lægges vægten ofte på hvad der, i følge brugeren,

på at skabe historiebrugstypologi har været rigtig vellykkede eller overbevisende, og han foreslår i stedet fire begrebspar, der skal fungere som orienteringspunkter i en analyse af historiebrug. Se Jensen: *Hvad er historie*, s. 39ff. Se i øvrigt Warring: "Erindring" for en komparation af forskellige typologiseringer.

¹³ Nielsen: "Historiekultur", s. 129, samme *Historiens forvandlinger*.

¹⁴ Bl.a. Jensen m.fl.: *Erindringens og glemslens*, s. 12; Nielsen: *Historiens forvandlinger*, s. 17.

¹⁵ Nielsen: *Historiens forvandlinger*, bl.a. s. 157.

¹⁶ Hertil kommer, at også glemsel er en central del af erindring, og en ikke-brug af historie kan være udtryk for en bevidst (politisk) strategi. Se Connerton: "Seven types". Se desuden Karlsson: *Historia som vapen*, s. 60f.

¹⁷ Nielsen: *Historiens forvandlinger*, s. 157.

¹⁸ Nielsen: *Historiens forvandlinger*, s. 146ff.

¹⁹ Karlsson: *Historia som vapen*, s. 39.

var 'rigtigt' eller 'forkert', og de rummer derfor et vigtigt politisk-moralsk aspekt, som er centralt i denne artikel.

Virkemidlet er en ukritisk analogi mellem fortidige og nutidige problemstillinger.²⁰ Forholdet mellem nutid og fortid, 'nu' og 'da', fremstilles uproblematisk, og på denne måde kan historien bruges til at promovere og give legitimitet til en politik, f.eks. ved at en historisk begivenhed, epoke eller person bruges som direkte parallel til en nutidig/fremtidig politisk handling eller kurs, eller en nulevende person. Ligeledes kan historiebrug have en afslørende eller miskrediterende funktion, fordi kritikken af fortiden kan bruges som negativt modeksempel til den nye politik.²¹ Dog virker henvisninger til historien kun legitimerende i det omfang, historiefortolkningerne forekommer relevante og plausible.²² Imidlertid er det en stor risiko ved analogiseringerne mellem fortidige og samtidige hændelser, at *ligheder* bruges som bevis for at hændelserne er *identiske*.²³

Historien er ikke en given størrelse, men konstrueres bestandig gennem fortolkning.²⁴ Det medfører, at historieopfattelsen, og hermed historien, kan påvirkes og ændres. Derfor kan historien – i et demokrati – blive en omstridt størrelse, da den udgør et felt, hvor der kan kæmpes om hvem, der skal have magten til at definere, hvad der skal erindres og hvordan det skal erindres.²⁵ Politisk historiebrug har en erindringspolitisk funktion i kraft af at opretholde, omarbejde eller nedbryde historiske forestillinger som led i at fremme politiske målsætninger eller forandringer, og derfor bliver magten over historien et vigtigt redskab i forsøget på at bestemme, hvordan nutiden og fremtiden skal forme sig. Erindringspolitik er en form for magtudøvelse, og historien er, med Klas-Göran Karlssons ord, et våben.²⁶

Niels Kayser Nielsen og Klas-Göran Karlsson argumenterer begge for, at en god historiebrugsanalyse også skal indeholde det mere "traditionelle" videnskabelige tolkningsperspektiv med en distanceret og kritisk analyse, der kontekstualiserer aktørernes historiebrug og deres samtids historiekultur. På denne måde sikres det, at aktørerne får lov at tale på deres egne præmisser samtidig med, at de ikke får lov at "hærge frit", men underkastes en meningsskabende og kritisk granskning.²⁷ Uden relevante kundskaber om samfunds- og kulturudviklingen bliver det umuligt at analysere historiekulturens og historiebevidsthedens struktur i en specifik tid og et specifikt rum.²⁸ Begge dimensioner, den kognitive erkendel-

²⁰ Karlsson: "Historiedidaktikk", s. 66.

²¹ Stobiecki: "Historians facing". Denne antologi giver et godt indblik i, hvordan afslutningen på den kolde krig medførte en revurdering af historiefortolkninger i Øst- og Centraleuropa.

²² Warring: "Erindringsfællesskab", s. 34.

²³ Dionisopoulos & Goldzwig: "The meaning", s. 75.

²⁴ Stråth: "Historiens nya ängel".

²⁵ Warring: "Erindring", s. 13. Se også indledningen om historie som ideologisk magtressource og diskussionen af hegemonibegrebet i Linderborg: *Socialdemokraterna*.

²⁶ Karlsson: *Historia som vapen*.

²⁷ Nielsen: *Historiens forvandlinger*, s. 83-84; Karlsson: *Historia som vapen*, s. 53.

²⁸ I forlængelse heraf kan man se Bernard Eric Jensens opfordring til faghistorikerne om at få

se og den subjektive historiebevidsthed skal med, eller som Niels Kayser Nielsen skriver: man skal "have kendskab til både fortalt tid og fortælle tid ...".²⁹

EN UDENRIGSPOLITISK TRADITION

Allerede i denne artikels indledning bliver det klart, at artiklen baserer sig på en vigtig antagelse, nemlig at der kan lokaliseres noget, der kan kaldes en udenrigspolitisk tradition. Dette er selvfølgelig et faktum, der kan diskuteres, men for artiklens formål er det for så vidt ligegyldigt, om en sådan tradition findes. Det interessante er Anders Fogh Rasmussens konstruktion og brug af den. I dansk forskning findes der flere forskellige – og modstridende – tolkninger af den udenrigspolitiske tradition. Det er dog ikke dem, jeg vil beskæftige mig med, men kun statsministerens, der indgik i en decideret politisk historiebrug.

Alligevel kan det være nyttigt at få defineret begrebet en udenrigspolitisk tradition. Politolog og historiker Hans Branner definerer en udenrigspolitisk tradition som "the fundamental conceptions regarding the goals, role and/or the options of a given country in international politics viewed as part of the political heritage of this country."³⁰ Heri ligger den forestilling, at en stat har et typisk reaktionsmønster, når staten skal håndtere udfordringer eller trusler fra det internationale samfund, og at denne respons ikke blot foretages ud fra en rationel forfølgelse af interesser, men at historie og historisk erfaring er vigtige variabler i forklaringen på nutidige politikker. Der ligger også i begrebet, at disse reaktioner ikke (nødvendigvis) er fastlagt som en udenrigspolitisk doktrin eller strategi, men opstår fra sag til sag.

Den udenrigspolitiske tradition er ikke lig med konkrete beslutninger taget i fortiden, og den er heller ikke et statisk fænomen. Den udvikler sig over tid, og i denne proces spiller fortolkningen af tidligere politiske beslutninger en væsentlig rolle. Netop derfor er traditionen ikke blot interessant i sig selv, men det er relevant at analysere tolkninger af den, som f.eks. Anders Fogh Rasmussens.

Den udenrigspolitiske tradition bruges ofte som en central forklaringsfaktor i akademiske og journalistiske analyser af staters opførsel.³¹ Alligevel er der en tendens til at begrebet bliver diffust pga. de åbenlyse metodologiske problemer med konkret at måle dens indflydelse på aktuel politik.

Siden Anden Verdenskrig har den danske udenrigspolitiske tradition fået meget opmærksomhed i den offentlige og politiske debat, senest bl.a. i forbindelse med de militære interventioner i Afghanistan og Irak.³² Set i lyset af ovenstående

etableret en "refleksiv og selvkritisk faglighed", der vedgår, at faghistorikeren befinder sig i en dobbeltrolle som både samvittighedsfulde fagfolk og historiebrugere (Jensen: *Historiefag*, s. 97).

²⁹ Nielsen: *Historiens forvandlinger*, s. 84.

³⁰ Branner: "The Danish Foreign", s. 185.

³¹ Se f.eks. Ash: "Germany's choice" eller Kennedy: "The tradition of appeasement".

³² Se f.eks. *Politiken*: "Fogh's brud" 22.3.2003.

argumentation er dette ikke overraskende. Store politiske forandringer medfører refleksioner over fortidens udenrigspolitik, og lokaliseringen af traditionen kan bruges til at analysere igangværende forandringer. Beskæftigelsen med traditionen bliver især interessant, hvis forandringerne opfattes som kontroversielle eller traditionen opfattes negativt.

ANDERS FOGH RASMUSSENS TOLKNING AF DEN UDENRIGSPOLITISKE TRADITION

Udgangspunktet i Anders Fogh Rasmussens tolkning af den udenrigspolitiske tradition er Danmarks nederlag til Preussen og Østrig i 1864. Det væsentlige i tolkningen er ikke de territoriale konsekvenser, tabet af bl.a. Slesvig-Holsten, men derimod det psykologiske aspekt: Resultatet blev nemlig, at danskerne udviklede en udpræget småstatsmentalitet. Det betød, at Danmark opgav at spille en rolle på den internationale scene og i stedet vendte blikket og kræfterne indad, hvad der ofte sammenfattes under sloganet "hvad udad tabes skal indad vindes". Småstatsmentaliteten resulterede i en udenrigspolitik, der foreskrev forsigtighed og neutralitetspolitik i form af passiv tilpasning til stormagtsnaboen i syd.

Anders Fogh Rasmussens tolkning kan ses som en fortælling eller – med et mere internationalt begreb – et narrativ med en begyndelse (1864), en midte (Besættelsen, inklusiv 1930'ernes såkaldte 'ligge død'-politik, samt fodnotepolitikken) og en afslutning (VK-regeringens magtovertagelse i 2001), der samtidig skal markere overgangen til noget nyt. Det er altså en periodisering, der fremhæver en klar kontinuitet i historien fra 1864 til nutiden.

Den røde tråd, der binder knudepunkterne sammen og derved skaber sammenhæng og mening, er neutralitetstraditionen og småstatsmentaliteten. På Københavns Universitet 23. september 2003 sagde Anders Fogh Rasmussen bl.a.:

Vi er midt i et opgør med den tilpasningspolitik, der har domineret dansk udenrigspolitik fra nederlaget i 1864 og frem til vore dage. Fra 1864 til 1945 levede Danmark i skyggen af den tyske stormagt. Tilpasningspolitikken kulminerede med den danske regerings aktive samarbejdspolitik over for den tyske besættelsesmagt fra 1940 til 1943 [...]. Fra 1945 og indtil slutningen af 1980'erne levede Danmark i skyggen af Sovjetunionen og Warszawa-pagten. Tilpasningspolitikken kulminerede med fodnotepolitikken fra 1982-1988.³³

En fortælling er ikke en vilkårlig temporal struktur. Dens begyndelse og slutning (og eventuelt også normative fremtidsbudskaber) afhænger af hvad, der er meningsfuldt i fortællerens "nu"; en fortælling er altid en fortælling om noget.³⁴ Cita-

³³ Rasmussen: *Visioner* 23.9.2003. http://www.stm.dk/_p_7451.html (21.2.2011).

³⁴ Karlsson: *Europeiska möten*, s. 80. Om narrativer, historiebevidsthed og identitet se Alm: "Historiens ström".

tet ovenfor illustrerer Anders Fogh Rasmussens udlægning af dansk politik i det 20. århundrede: Danmarks udenrigspolitiske tradition kendetegnes af tilpasning og småstatsmentalitet, fodnoter og fodslæb. Derfor er samarbejdspolitikken og fodnotepolitikken i statsministerens optik direkte sammenlignelige: begge var udslag af ekstrem tilpasning til totalitære regimer.

Som al historiebrug er denne tolkning resultat af og udtryk for en selektion i udvælgelsen af begivenheder. Ud af historiens eksempelsamling fremdrager Anders Fogh Rasmussen med sin tolkning af den danske udenrigspolitiske tradition tre væsentlige nedslagspunkter: 1864, Besættelsen 1940-45 og fodnotepolitikken 1982-88. Enkelte gange fremdrages Danmarks tilslutning til Atlantpagten i 1949 som et midlertidigt lyspunkt, hvorefter Danmark vendte tilbage til tilpasningspolitikken.³⁵ Det er værd at lægge mærke til, at Danmarks opbakning til internationalistiske foretagender som f.eks. FN ikke har fået nogen nævneværdig plads i tolkningen. Ej heller Danmarks traditionelt meget store ulandsbistand, der ellers kan siges at udgøre en højtprofileret internationalistisk politik. Også Europa-politikken glimrer ved sit fravær, til trods for, at EU har været det primære forum for dansk udenrigspolitik siden 1970'erne.³⁶ Tolkningen bygger således på en fremhævelse af elementer af passiv karakter og udeladelse af aktive udenrigspolitiske handlinger.

Endvidere er der tale om en kompleksitetsreduktion. Der males et sort-hvidt billede af det gode mod det onde. Eksempelvis blev Anden Verdenskrig beskrevet som en kamp mellem demokrati og diktatur.³⁷ Men som bekendt talte de allieredes kreds et diktatur, Sovjetunionen. Ved en sådan simplificering af historien mister den nuancer. Tilpasning er passivt og derfor negativt i denne tolkning, men man kunne spørge, om ikke også Danmarks medlemskab af NATO var et udslag af tilpasning; den isolerede neutralitet var miskrediteret efter Anden Verdenskrig, der var ingen alliancemuligheder i Norden, altså måtte Danmark tilpasse sig den kolde krigs realiteter og indgå i Vestens forsvarssamarbejde.

Pointen her er ikke, at-eller-om denne tolkning er forkert, men at den historie, Anders Fogh Rasmussen konstruerede, reducerer eller ignorerer sammenhænge og kontekst, der kunne antyde et andet perspektiv. Ud fra en historiebrugsbetragtning er det mindre interessant, om en tolkning er sand eller falsk, end om

³⁵ Hertil kan man knytte den overvejelse, at Anders Fogh Rasmussen-regeringernes Europa-politik var temmelig forbeholden f.eks. ved Danmarks stadig tættere tilknytning til den amerikanske linje i international politik, eller, i en indenrigspolitisk optik, vedr. de fire forbehold fra Maastricht-traktaten, der ikke blev sat til folkeafstemning trods regeringens klare holdning, at de burde afskaffes.

³⁶ I Karlssons typologi ville denne frasortering betegnes som ikke-brug; en bevidst udeladelse af sagforhold eller tolkningsperspektiver med det formål at tilrettelægge historien så den overbeviser, påvirker og mobiliserer personer og grupper. (Karlsson: *Europeiska möten* s. 388).

³⁷ Bl.a. Rasmussen: *60 året* 29.8.2003 http://www.stm.dk/_p_7403.html (20.2.2011), Rasmussen: *Tale i anledning* 5.5.2005 http://www.stm.dk/_p_7501.html (20.2.2011)

den er effektiv. Anders Fogh Rasmussens tolkning gør på klar og tydelig vis fortidens valg til et spørgsmål om *enten* det gode *eller* det onde, og i en sådan udlægning er det svært ikke at tage parti for det gode. Ved at læse historien i et bestemt lys bliver konklusionen simpel og næsten givet på forhånd, hvilket også er et af den politiske historiebrugs formål: at skabe orden og overblik. Det må man sige, at statsministerens historiebrug levede op til.

MORALSK OG POLITISK SVIGT

Det, der gør de primære erindringssteder i Anders Fogh Rasmussens tolkning, samarbejdspolitikken og fodnotepolitikken, sammenlignelige, er tolkningens underliggende moralske præmis. Ikke blot tilpassede Danmark sig stormagter, det var også (moralisk) forkert at gøre sådan. Samarbejds- og fodnotepolitikken beskrev Anders Fogh Rasmussen som usle og pinlige,³⁸ endvidere var disse politikker "aktiv tilpasning til fjenden".³⁹ Karakteriseringen af Danmarks udenrigspolitiske tradition kom derved til at handle om mere end udenrigspolitik. I det store perspektiv handlede det om valget mellem at gøre 'det rigtige' eller 'det forkerte', at kæmpe for det gode eller at forholde sig passiv til gavn for det onde. Som statsministeren tolkede historien, havde Danmark for ofte sejlet under bekvemmelighedsflag og ladet andre slås for frihed og fred.⁴⁰

Den moralske historiebrug er tydelig i et af Anders Fogh Rasmussens kardinalpunkter: At i kampen mellem demokrati og diktatur kan man ikke forholde sig neutral. Det "er på dette punkt, at den aktive tilpasningspolitik udgjorde et politisk og moralisk svigt".⁴¹ Derfor burde samarbejdspolitikkerne og det alternative flertal holdes ansvarlige for politisk forræderi og svigt.⁴² De glemte, hvad der var moralisk og ideologisk rigtigt og førte i stedet en kortsigtet sikkerhedspolitik, der tilpassede sig stormagtsinteresser. Resultatet var, at samarbejdspolitikkerne placerede Danmark i fjendens lejr, og fodnotepolitikken gavnede fjenden i Øst på bekostning af Vesten og NATO. De svigtede således Danmarks allierede og – ikke mindst – Danmark selv.

Anders Fogh Rasmussen bebrejdede Stauning-Munch-regeringen, at den gennem 1930'erne havde ført 'ligge død'-politik overfor Tyskland, og bl.a. undlod at opruste militært (med Anders Fogh Rasmussens ord var det "det første svigt"). Danmark burde have opponeret imod, ikke tilpasset sig, Adolf Hitlers stadig mere aggressivt ekspansive politik og retorik.⁴³ Dette er et helt legitimt synspunkt, men problemstillingen er ensidig, f.eks. ved at være nationalt afgrænset. Problemstillingen blev ikke sat i en større international kontekst, der kunne gøre konklusio-

³⁸ Bl.a. *Politiken*: "Fogh: opgør med tilpasningspolitik" 8.11.2002; *Berlingske Tidende*: "Hvad kan det nytte?" 26.3.2003.

³⁹ Rasmussen: *Visioner* 23.9.2003 http://www.stm.dk/_p_7451.html (21.2.2011).

⁴⁰ F.eks. *Berlingske Tidende*: "Hvad kan det nytte?" 26.3.2003.

⁴¹ *Politiken*: "60 år" 29.8.2003.

⁴² Rasmussen: *Visioner* 23.9.2003. http://www.stm.dk/_p_7451.html (21.2.2011).

⁴³ *Berlingske Tidende*: "En nation" 1.5.2005; *Jyllands Posten*: "Samarbejdspolitikken" 4.5.2005.

nen mindre entydig. Ved at undlade konteksten og således reducere kompleksiteten blev Anders Fogh Rasmussens pointe, det moralske svigt, fremhævet som den eneste logiske tolkning af dansk mellemkrigstidspolitik.

Kompleksitetsreduktionens underliggende moralske præmis ses også, og måske især, tydeligt ved fortolkningens skurke- og helteroller. P. Munch og Erik Sca-venius er de primære syndebukke, inkarnationen af tilpasningspolitikken. Heroverfor står modstandsbevægelsen som fortællingens ubetingede helte, hvis handlinger, man ikke kan eller bør sætte spørgsmålstegn ved. Anders Fogh Rasmussen beskrev dem som "en blandet flok" fra alle samfundslag,⁴⁴ og de kom på denne måde til at fremstå som repræsentanter for hele folket – i skarp kontrast til eliten, samarbejdspolitikkerne. Anders Fogh Rasmussen nævnte ikke, at størstedelen af de aktive frihedskæmpere tilhørte de politiske yderfløje, bl.a. Danmarks Kommunistiske Parti (DKP), der aldrig har kunnet betegnes som demokratisk (og som først gik ind i modstandskampen efter bruddet på den russisk-tyske ikke-angrebspagt med Tysklands angreb på Rusland 22. juni 1941).

Også den danske befolkning tilskrives en fornem rolle som ansvarlige for samarbejdspolitikken ophør i august 1943,⁴⁵ f.eks. sagde Anders Fogh Rasmussen: "I sidste ende var det befolkningens voksende utilfredshed med samarbejdspolitikken og modige modstandsfolks indsats, som tvang regeringen til at opgive samarbejdet med tyskerne".⁴⁶ I statsministerens udlægning var det kun politikkerne, der blev holdt ansvarlige for samarbejdspolitikken, ikke befolkningen.⁴⁷ Anders Fogh Rasmussen trak her på en grundfortælling om Besættelsen efter devisen 'vi var alle i samme båd', og hermed kunne det store flertal få del i modstandskampens ære.⁴⁸

I tolkningen af den Kolde Krig er der også en klar grænse mellem helte og skurke. Her gik det alternative flertal (bevidst eller ubevidst) fjendens ærinde, mens den borgerlige regering måtte forsøge at klinke skårene overfor de allierede i NATO. Her bliver hvad man kan kalde den 'dobbelte skyld' tydelig: ikke nok svigtede Danmark under Anden Verdenskrig; under den Kolde Krig var nogle

⁴⁴ Rasmussen: *Mindelunden* 4.5.2005.

⁴⁵ Efter folkestrejker i 17 byer over sommeren 1943 fremsatte den tyske besættelsesmagt en række krav, bl.a. dødsstraf for sabotører, regeringen ikke kunne acceptere. Samarbejdet mellem den danske regering og besættelsesmagten ophørte 29.8.1943.

⁴⁶ Rasmussen: *60 året* 29.8.2003 http://www.stm.dk/_p_7403.html (21.2.2011).

⁴⁷ Anders Fogh Rasmussen nævnte ikke, at befolkningen generelt havde bakket op om samarbejdspolitikken, f.eks. så sent som ved valget 1943, hvor stemmeprocenten var næsten 90, og 95 procent af stemmerne gik til de politiske partier, der havde haft ansvaret for samarbejdet med tyskerne. Størstedelen af befolkningen valgte ikke modstandslinjen, men knyttede hænderne i bukselommen, gav tyskerne 'den kolde skulder' og gik til alsang.

⁴⁸ Begrebet grundfortælling er hentet fra Bryld og Warring: *Besættelsestiden*. Anders Fogh Rasmussens tolkning af besættelsestiden adskiller sig fra grundfortællingen på det væsentlige punkt, at statsministeren ikke accepterede påstanden om samarbejdspolitikken som en slags passiv modstand, men derimod karakteriserede det som tilpasning til fjenden. Her lignede Anders Fogh Rasmussens tolkning de modfortællinger, der skabtes i miljøerne omkring de forhenværende modstandsfolk.

danskere (dvs. det Radikale Venstre, men primært Socialdemokratiet og venstre-fløjen) ikke loyale allierede. I denne fortælling er den borgerlige regering heltene, der holdt stand mod oppositionen, medløberne og de røde lejesvende, der støttede diktaturet frem for demokratiet.

Den underliggende præmis for denne tolkning af den udenrigspolitiske tradition er en selektion, der baserer sig dels på en 'aktiv versus passiv'-skala og dels på en moralsk målestok. Begivenheder fremhæves, fordi de var 'rigtige' eller 'forkerte' – bedømt ud fra en nutidig, subjektiv moralsk betragtning – og –som oftest er det de passive elementer, der er de 'forkerte'. De begivenheder, der ikke passer ind i dette billede, forbigås. Det er ikke nødvendigvis et bevidst fravalg. Selektionen er snarere foretaget ud fra en ideologisk og værdimæssig overbevisning om, at neutralitet og tilpasning har været de væsentligste karakteristika ved dansk udenrigspolitisk tradition, at det var moralsk forkert, og at moralen burde have vejet tungere, end hvad man kan kalde realpolitiske hensyn. Det er en overbevisning, der tager sit udgangspunkt i dagens og den nære fremtids problematikker og udfordringer, som f.eks. den globale værdikamp og kampen mod terror.

Igen er pointen ikke, om Anders Fogh Rasmussens tolkning er falsk, men at den er udtryk for en veltilrettelagt historiebrug. Det kan diskuteres om historieskrivning, videnskabelig eller populær, skal indeholde moralske vurderinger; en både spændende og vigtig diskussion, der dog ikke skal forfølges her.⁴⁹ Blot skal det understreges, at statsministerens fokus på moral reflekterer, at historieforståelsen ikke står alene, men har en ideologisk underbygning og funktion. Det handler om mere end bare udenrigspolitik, det handler om værdier, om moral og om det godes kamp mod det onde, kort sagt om at gøre 'det rigtige'.

DEN UDENRIGSPOLITISKE PROFIL

Opgøret med den udenrigspolitiske tradition har ikke blot et tilbageskuende aspekt, det har også en aktuel funktion og et fremadrettet perspektiv. Anders Fogh Rasmussen nøjedes ikke med at fortolke historien, han fremdrog også en lære af den.

Selvbilledet af Fogh Rasmussen-regeringernes udenrigspolitiske profil var international aktivisme, der kom til udtryk i hvad politologen Georg Sørensen kalder "liberalism by imposition": ønsket om aktivt at fremme vestlige liberale værdier som demokrati, frihedsrettigheder og menneskerettigheder i resten af verden, også selvom det krænker andre staters suverænitet, og med militærmagt om nødvendigt.⁵⁰ Det førte til Danmarks engagement i bl.a. krigen mod terror og kampen mod internationalt pirateri. Anders Fogh Rasmussen beskrev ak-

⁴⁹ Se f.eks. Førland: "Deltager og medløper" og den efterfølgende debat i norsk Historisk Tidsskrift.

⁵⁰ Sørensen: "Liberalism".

tivismen som en hovedhjørnesteen i det 21. århundredes danske udenrigspolitik.⁵¹ Statsministeren så det som essentielt at skabe demokrati i den arabiske verden, hvis terrorismen skulle til livs. Derfor var indsatsen for at fremme liberale værdier udenfor den vestlige verden en måde at øge Danmarks direkte sikkerhed på. Det bundersandsynligvis dels i tesen om demokratisk fred, dels i noget, der ligner "dominoteorien";⁵² falder f.eks. Irak til fundamentalister, vil det næste land stå for tur, omvendt vil et demokratisk Irak have en stabiliserende effekt i regionen.⁵³ Den værdibaserede udenrigspolitik indeholder altså både en langsigtet ordenspolitik og en mere kortsigtet sikkerhedspolitik.

Danmarks globale sikkerhedspolitiske engagement blev under Anders Fogh Rasmussen fast forankret i et tæt samarbejde med USA, til tider på bekostning af Europa (EU) og FN. Et vigtigt element i denne præference var vurderingen af USA som den eneste magt med global rækkevidde, og at det derfor var i Danmarks sikkerhedspolitiske interesse altid at være på USA's side.⁵⁴ Bl.a. historikeren Poul Villaume og Hans Branner har hævdet, at dette ræsonnement er et udtryk for en ny form for tilpasning, denne gang hedder stormagten bare USA,⁵⁵ altså netop den politik som Fogh Rasmussen-regeringernes udenrigspolitiske profil skulle bryde med. Politologen Nikolaj Petersen tvivler dog på, at samarbejdet med USA blot skal ses som stormagtstilpasning.⁵⁶ For det første, fordi tilpasning antyder, at der ikke er alternativer, hvis statens eksistens skal sikres. For det andet, fordi der var et reelt værdisammenfald mellem Bush administrationen og Anders Fogh Rasmussen-regeringerne, der blev understreget gentagne gange.⁵⁷ Med statsministerens egne ord var der tale om "et naturligt samvirke med en ligesindet ven, partner og allieret".⁵⁸ Endelig var der et element af taknemmelighedsgæld overfor USA's historiske indsats for Danmarks og Europas frihed og sikkerhed.⁵⁹

⁵¹ *Politiken*: "Fogh: opgør med" 8.11.2002.

⁵² Oprindeligt formuleret af den amerikanske præsident Eisenhower i 1954. Ifølge dominoteorien ville kommunistisk fremgang i én stat føre til kommunistisk fremgang i andre stater ved en kædereaktion som faldende dominobrikker.

⁵³ Rasmussen: *høring om Irak* 24.3.2004 http://www.stm.dk/_p_7474.html (21.2.2011).

⁵⁴ *Berlingske Tidende*: "Hvad kan det nytte" 26.3.2003; Rasmussen: *Visioner* 23.9.2003 http://www.stm.dk/_p_7451.html (21.2.2011).

⁵⁵ *Politiken*: "Aktivismen" 24.9.2006; *Berlingske Tidende*: "... og misbruger" 21.5.2003. Mogens Lykketoft har udtrykt samme opfattelse *Berlingske Tidende*: "Fogh dyrker falsk aktivisme" 21.5.2003.

⁵⁶ Petersen: "Hinsides".

⁵⁷ Bl.a. Rasmussen: *Nytårstale* 1.1.2002 http://www.stm.dk/_p_7354.html (21.2.2011), *Tale ved Rebild-festen* 4.7.2002 http://www.stm.dk/_p_7335.html (21.2.2011), *Festforelæsning* 1.11.2006 http://www.stm.dk/_p_7537.html (21.2.2011).

⁵⁸ Rasmussen: *Visioner* 23.9.2003 http://www.stm.dk/_p_7451.html (21.2.2011), *Tale ved Forsvarsakademiets* 31.10.2003 http://www.stm.dk/_p_7450.html (21.2.2011).

⁵⁹ Rasmussen: *Redegørelse* 4.12.2001 http://www.stm.dk/_p_7327.html (21.2.2011); *Berlingske Tidende*: "Kulturkamp" 15.6.2008.

I legitimeringen af den aktive udenrigspolitik spillede fortiden, konkret den udenrigspolitiske tradition, en hovedrolle. Den udenrigspolitiske tradition blev nemlig i Anders Fogh Rasmussens tolkning årsagen til, at Danmark skulle engagere sig i international politik og gøre en forskel i verden.⁶⁰ Det var ikke blot et spørgsmål om, at Danmark kunne (nu da landet ikke længere grænsede op til en fjendtlig stormagt); Danmark havde pligt til at engagere sig, fordi landet historisk havde svigtet og "sejlet under bekvemmelighedsflag".⁶¹ Den dobbelte skyld havde hængt over Danmark som en sort sky, da landet havde svigtet de demokratiske stater først i kampen mod nazismen, og senere kommunismen. Samarbejdspolitikken og fodnotepolitikken var de to primære erindringssteder i Anders Fogh Rasmussens tolkning, og de var i hans øjne handlingsanvisende.

I kronikken "Hvad kan det nytte?" i *Berlingske Tidende* 26.3.2003 skrev Anders Fogh Rasmussen: "Beslutningen om at deltage i den internationale koalition er et opgør med den passive tilpasningspolitik. Den er et udtryk for at Danmark skal være parat til at forsvare væsentlige værdier ved selv at yde et militært bidrag".⁶² Indsatsen i den globale værdikamp hentede altså legitimitet i opgøret med fortidens synder; man skyldte så at sige sine allierede at vise, at man var på den rigtige side. Ved at fremstille fortidens udenrigspolitik som én lang neutralitetstradition, der ikke blot var moralsk forkert, men som også endte ud i en række fiaskoer, kunne statsministeren fremstille sin egen udenrigspolitik som et positivt modbillede på traditionen; en aktiv udenrigspolitik, der forsvarede demokratiske værdier.⁶³ Formålet med interventionerne i Afghanistan og Irak var at gøre 'det rigtige', "Og det rigtige er at bekæmpe diktatur og fremme demokrati", som Anders Fogh Rasmussen sagde ved Folketingets afslutningsdebat i 2008.⁶⁴

Et af de mest konkrete eksempler på Anders Fogh Rasmussens politiske historiebrug var, da han tog modstanden mod samarbejdspolitikken til indtægt for beslutningen om at deltage i Irakkrigen.⁶⁵ Henvisninger til den udenrigspolitiske tradition var en central del af legitimeringen af krigen. Anders Fogh Rasmussen

⁶⁰ Den politiske uenighed omkring den aktive udenrigspolitik gjaldt ikke hvorvidt Danmark skulle føre en aktiv udenrigspolitik, men hvad denne politik nærmere skulle indeholde, og i hvilke sammenhænge (FN og EU eller NATO og USA) aktivismen skulle udfoldes. Her kunne Anders Fogh Rasmussens historietolkning give legitimitet til regeringens opfattelse af hvad udenrigspolitisk aktivisme indebar.

⁶¹ Bl.a. Rasmussen: *Redegørelse* 4.12.2001 http://www.stm.dk/_p_7327.html (21.2.2011), *Tale ved mindestenen* 4.5.2004 http://www.stm.dk/_p_7475.html (21.2.2011), *Mindelunden* 4.5.2005 http://www.stm.dk/_p_7500.html (21.2.2011), *Tale ved Folketingets* 15.6.2005 http://www.stm.dk/_p_7495.html (21.2.2011).

⁶² *Berlingske Tidende*: "Hvad kan det nytte?" 26.3.2003.

⁶³ Der ligger desuden implicit heri, at udenrigspolitik herefter i mindre grad forstås som varetagelse af nationale interesser, end som fremme af vestlige værdier som demokrati og frihed.

⁶⁴ Rasmussen: *Tale ved Folketingets* 11.6.2008 http://www.stm.dk/_p_7588.html (21.2.2011).

⁶⁵ For en analyse af hvordan historien blev brugt som legitimering af Irakkrigen se Farbøl: "Irakkrigen".

forklarede ofte beslutningen om at invadere Irak i en 'koalition af villige' med henvisninger til pligten til at lære af fortiden og tage kampen op mod diktatorer. Eksempelvis sagde statsministeren ved 60 års jubilæet for den 29. august 1943, at

Læresætningen fra 29. august 1943 er, at hvis man mener noget alvorligt med vores værdier, med frihed, demokrati og menneskerettigheder, så må vi også selv yde et aktivt bidrag til at forsvare dem. Også imod svære odds. Selv når der træffes upopulære og farlige beslutninger.⁶⁶

Talen er et skoleeksempel på politisk-pædagogisk historiebrug; fortiden bruges som parallel til nutiden for at give legitimitet til en aktuel politisk dagsorden. Regeringen havde besluttet at lade Danmark gå i krig mod Irak få måneder før, med kun regeringspartiernes og Dansk Folkepartis stemmer i Folketinget. Anders Fogh Rasmussen opstillede i talen en parallel mellem modstanden mod nazisterne og krigen mod Saddam Hussein. Regeringen fremstod derfor som en slags arvtager fra modstandskampen. På den måde 'lånte' Anders Fogh Rasmussen lidt af modstandsfolkernes ære og legitimitet ved at videreføre deres handlinger, den aktive kamp for Danmarks frihed og demokratiet. Alternativet til at gå i krig i Irak sammenlignedes hermed også med samarbejdspolitikken, altså en moralsk forkastelig tilpasning til diktatorer. På samme måde blev modstanderne af Irakkri- gen implicit hængt ud som feje, ligesom samarbejdspolitikkerne.

Hvad der er mindre kendt, er, at Anders Fogh Rasmussen i brugen af erindringen om Besættelsen til en vis grad gik i sin forgænger, Poul Nyrup Rasmussens, fodspor. Poul Nyrup Rasmussen brugte i sin tid som statsminister historien til at legitimere Danmarks deltagelse i FN-aktionen på Balkan i 1990'erne. I en tale d. 5. maj 1995 sammenlignede Poul Nyrup Rasmussen direkte de danske modstandsfolk under Besættelsen med de danske FN-soldater. Sammenligningen blev retfærdiggjort med, at de kæmpede for de samme idealer. Her 'lånte' Poul Nyrup Rasmussen altså ligeledes legitimitet fra frihedskampen til at forsvare sin egen aktive udenrigspolitik, akkurat som Anders Fogh Rasmussen gjorde et årti senere.⁶⁷

Modsat i tilfældet Anders Fogh Rasmussen vakte Poul Nyrup Rasmussens politiske historiebrug ikke opsigt i den danske offentlighed. Det kan for det første skyldes, at Poul Nyrup Rasmussen – modsat Anders Fogh Rasmussen – ikke lagde sig ud med grundfortællingen om Besættelsen.⁶⁸

⁶⁶ Rasmussen: *60 året* 29.8.2003 http://www.stm.dk/_p_7403.html (21.2.2011).

⁶⁷ Nyrup Rasmussen: *tale under festaftenen*.

⁶⁸ Denne forklaring er dog kun holdbar, hvis man ser bort fra faghistorikermiljøet. Her er grundfortællingen blevet kritiseret og problematiseret i de sidste mange årtier af en lang række historikere. Se i øvrigt Christensen m.fl.: *Danmark besat*, kap. 10 om grundfortællingen og de politiske og faglige debatter, der siden har knyttet sig til denne, eller Østergård: "Swords" for en kort gennemgang af samme.

Den manglende reaktion fra historikerne kan, for det andet, også skyldes, hvad der nok er en mere vægtig forklaring, at Poul Nyrup Rasmussens politiske historiebrug var relativt begrænset i omfang og ikke del af et større paradigmeskift som den borgerlige kulturkamp. Anders Fogh Rasmussen lancerede opgøret med historien som en del af et større udenrigspolitisk program, og gentog sin fremstilling i interviews, kronikker og tv-udsendelser. Poul Nyrup Rasmussen var mere forsigtig i sin brug af historien, måske fordi han ikke lagde op til en revision af historiefortolkningen, men i stedet accepterede grundfortællingens præmisser og forsvarede den gængse tolkning, og herved også samarbejdspolitikken.

Endelig skal en helt central del af forklaringen findes i, at den udenrigspolitik, historiebruken skulle legitimere, var væsentlig mere kontroversiel i tilfældet med Irakkrigen, end da danske styrker blev indsat på Balkan i begyndelsen af 1990'erne,⁶⁹ hvad der i høj grad var konsensus om, både i offentlig debat og i Folketinget.

Hvorom alting er, må man konstatere dels, at historikerne dengang afholdt sig fra at blande sig i den offentlige debat, og dels, at der var – og er – en kløft mellem den professionelle videnskabelige historieskrivning om Anden Verdenskrig og den folkelige erindring om Anden Verdenskrig.

Det var ikke blot erindringen om Besættelsen, Anders Fogh Rasmussen benyttede. Også erindringen om den Kolde Krig og fodnotepolitikken spillede en central rolle i legitimeringen af regeringens aktive udenrigspolitik i den globale værdikamp. At fodnotepolitikken var en traumatisk oplevelse for de borgerlige partier, kan der næppe herske tvivl om. I en kronik i *Berlingske Tidende* 27.2.1997 skrev Anders Fogh Rasmussen, dengang næstformand i Venstre, bl.a.:

Hvornår får vi i Danmark det nødvendige opgør med de kræfter, som under Den Kolde Krig gik Sovjetunionens og Warszawapagtens ærinde? Det er fantastisk, at de personer, som begik et intellektuelt og moralsk forræderi, faktisk helt er sluppet for at blive stillet til ansvar for deres ord og gerninger.

Og 'de personer' var dem "som førte an i '80'ernes gemene og kommunistisk inspirerede fodnotepolitik".⁷⁰

Også Bertel Haarder har markeret sig med lignende synspunkter, bl.a. i debattbogen *Hvem holdt de med?* (1999), og Uffe Ellemann-Jensen gav sin selvbiografi den talende titel *Fodfejl – da Danmark svigtede under Den Kolde Krig* (2004). Det er imidlertid Anders Fogh Rasmussen, der klarest har sammenkoblet behovet for et opgør med koldkrigspolitikken (og den udenrigspolitiske tradition i det hele taget)

⁶⁹ Man kan argumentere for, at indsatsen på Balkan lå i klar forlængelse af den udenrigspolitiske kurs som den forrige regering, med udenrigsminister Uffe Ellemann-Jensen i spidsen, var slået ind på.

⁷⁰ *Berlingske Tidende*: "Opgør med medløberne" 27.2.1997.

med den aktivistiske udenrigspolitik efter regeringsskiftet 2001, bl.a. i kronikken "Hvad kan det nytte?" hvor han skrev: "Ikke se. Ikke høre. Ikke tale. Ikke udsætte sig for kritik. Leve så ubemærket som muligt. Det var kernen i det ydmyge diplomati, som prægede dansk udenrigspolitik helt frem til 1988. Men det er slut."⁷¹

Anders Fogh Rasmussen benyttede ofte en ukritisk analogi mellem fortid og nutid, ved f.eks. at sidestille nazisme, kommunisme og islamisk terrorisme.⁷² Fællesnævnerne er terrorisme og totalitarisme, og kampen mod terror fremstod herved som en slags forlængelse af det 20. århundredes kamp mod nazisme og kommunisme.⁷³ Derfor kunne Anders Fogh Rasmussen også trække på legitimiteten fra de allieredes og Vestens sejr.

Opgøret med fortiden blev desuden brugt indenrigspolitisk som disciplineringsinstrument. Når oppositionen kritiserede regeringens udenrigspolitik, var de borgerlige partier ikke sene til at beskyldte dem for at ville indlede endnu en fodnoteperiode. Fodnotepolitikken som sådan blev oftest kædet sammen med Socialdemokratiet eller direkte betegnet "socialdemokratisk".⁷⁴ Og da fodnotepolitikken blev beskrevet som uansvarlig, utroværdig og moralsk forkastelig, knyttes disse konnotationer til Socialdemokratiet og anfægtede legitimiteten af deres kritik. Kritikken tilbageføres til kritikeren og dennes fejltagelser i fortid eller nutid, på samme måde som de såkaldt "glade 68'ere" kaldte deres modstandere for fascister eller reaktionære kapitalister og herved lukkede af for dialog.

At beskyldningen om fornyet fodnotepolitik oftest var rettet mod Socialdemokratiet skyldes, at Socialdemokratiet oprindeligt (dvs. efter muligheden for et nordisk forsvarsforbund var faldet) var et pro-NATO-parti. Socialdemokratiet havde sammen med Venstre og de Konservative opretholdt en grundlæggende enighed om udenrigspolitikken, der blev brudt med fodnotepolitikken. Desuden havde Socialdemokratiet vedtaget NATOs Dobbeltbeslutning i 1979, da de havde regeringsmagten. De Radikale og Venstre fløjen havde altid været NATO-skeptiske, og fulgte under fodnotepolitikken blot deres traditionelle udenrigspolitiske linje. Derfor var forræderiet og svigtet ifølge Venstre og de Konservative størst hos Socialdemokraterne. Socialdemokratiet har haft svært ved at modgå kritikken. Der er nemlig slet ikke enighed i partiet om, hvorvidt fodnotepolitikken overhovedet kan forsvares.⁷⁵

⁷¹ *Berlingske Tidende*: "Hvad kan det nytte?" 26.3.2003.

⁷² Denne analogi kan ses som en videreudvikling af totalitarismeteorien, der bl.a. er kendt fra Hannah Arendts *The Origins of Totalitarianism*. Totalitarismeteorien kan ifølge Klas-Göran Karlsson ses som en ideologisk, såvel som videnskabelig, historiebrug (Karlsson: *Europeiska möten*, s. 387.).

⁷³ F.eks. Rasmussen: *Mindelunden* 4.5.2005 http://www.stm.dk/_p_7500.html (21.2.2011), *Tale ved Folketingets* 15.6.2005 http://www.stm.dk/_p_7495.html (21.2.2011).

⁷⁴ Se f.eks. *Berlingske Tidende*: "Ti scener" 11.6.2003.

⁷⁵ *Berlingske Tidende*: "Socialdemokrater i opgør" 25.11.2004; *Jyllands-Posten*: "Fodnotepolitikken" 18.7.2005, *Jyllands-Posten*: "Forsvar for fodnoterne" 13.10.2007. Udenrigspolitik som et element i indenrigspolitisk kamp, herunder fodnotepolitikken, behandles mere indgående i Olesen: "Noter og fodnoter".

Andre gange henviste Anders Fogh Rasmussen til samarbejdspolitikken, f.eks. ved at beskrive kritik som "ånden fra Scavenius",⁷⁶ en formulering, der trækker på den simple, sort-hvide tolkning af samarbejdspolitikken. Beskyldningerne om at føre neutralitetspolitik og fodnotepolitik er svære at argumentere imod uden herved at blive placeret på 'den forkerte' side i folden med nazister, kommunister og terrorister, kort sagt fjenden.

Der er i de ovenfor nævnte eksempler tale om en ganske effektiv politisk historiebrug, netop fordi udlægningen af historien om Besættelsen og den Kolde Krig var meget simpel, og fordi der ikke for alvor var nogen i dansk politik, der formåede at rukke ved Anders Fogh Rasmussens tolkning. Anders Fogh Rasmussen fik lov at sætte dagsordenen for kulturkampen, og den måde historien blev tolket på i lyset heraf.

Her ses betydningen af at have hegemoni over 'framingen' af debatten, hvilket statsministeren havde i overvældende grad. Frames er med en kort definition "mentale strukturer, der former måden, vi ser verden på".⁷⁷ I dansk politisk debat blev bl.a. framingen af begrebet fodnotepolitik central. Det er ikke ligegyldigt, om der ved begrebet forstås det, at et alternativt mindretal tvinger regeringen til at føre en bestemt politik, om det er synonymt med at gå fjendens ærinde, om det symboliserer, at et parti skifter taktik efter at have afgivet regeringsmagten, eller om det betyder at føre en politik, der splitter enigheden om udenrigs- og sikkerhedspolitik. I den politiske debat blev fodnotepolitik i mindre grad brugt i den førstnævnte betydning, men i højere grad som en af de tre sidstnævnte muligheder, og herved knyttedes der til begrebet fodnotepolitik karakteristika som uansvarlighed og utroværdighed.

Statsminister Anders Fogh Rasmussen fik overordnet framet den udenrigspolitiske tradition på en sådan måde, at den blev associeret med nederlag, skam, småstatsmentalitet og moralsk svigt. Traditionen blev fremstillet som en fordækt og forkastelig neutralitetstradition, og det 'forkerte' valg i den eksistentielle debat mellem godt og ondt. Og det valg skyldtes vel at mærke primært Socialdemokratiet, de Radikale og venstrefløjten. Denne framing blev dominerende, og Socialdemokratiet, og med dem resten af oppositionen, fik ikke røkket ved den. I stedet gik de med på denne framing, og blev derfor henvist til at reagere i stedet for at agere.

Denne framing kunne dog også give bagslag, og Anders Fogh Rasmussen blev selv sammenlignet med Scavenius, efter at han personligt tog afstand fra *Jyllands-Postens* tegninger af profeten Muhammed umiddelbart efter de første massedemonstrationer og afbrænding af Dannebrog og danske ambassader.⁷⁸ Ligeledes

⁷⁶ *Jyllands-Posten*: "Fogh: oppositionen" 28.6.2008.

⁷⁷ Lakoff: *Don't think*, s. XV.

⁷⁸ *Weekendavisen*: "Skyggen af Scavenius" 3.2.2006 og *Berlingske Tidende*: "Verden ifølge Fogh" 26.2.2006. Anders Fogh Rasmussen tog bl.a. afstand fra tegningerne i TV/2 Nyhederne 30.1.2006. Her lagde Anders Fogh Rasmussen vægt på, at hans afstandtagen fra tegningerne var hans personlige holdning, og ikke udtryk for regeringens holdning. På et pres-

beskyldte oppositionspolitikere Mogens Lykketoft og Jeppe Kofod Anders Fogh Rasmussen for at føre fodnotepolitik, ved at føre en politik, der splittede Europa og FNs Sikkerhedsråd.⁷⁹

KONKLUSION

Historien er ikke skrevet én gang for alle, men udgør et felt, hvor der kæmpes om hvilken tolkning, der skal være gældende. Historien kan desuden udgøre en værdifuld diskursiv og politisk ressource, som kan mobiliseres til at italesætte, kontrollere og legitimere – med andre ord frame – en kontemporær politisk dagsorden. Der kæmpes således både *med* og *om* historien, og der kæmpes om både nutiden og fremtiden. Et eksempel er Anders Fogh Rasmussens brug af den udenrigspolitiske tradition. Anders Fogh Rasmussens tolkning af Danmarks udenrigspolitiske tradition lægger sig tæt op af den ældre, men stadig gældende, tolkning, der ser den udenrigspolitiske tradition som en neutralitetstradition. Statsministerens brug af traditionen bliver interessant, når den ses som udtryk for ikke blot en historieopfattelse i sig selv, men som en historiebrug idet den havde et aktuelt formål og indgik som en del af et politisk program.

Anders Fogh Rasmussens historiebrug – hans fortælling, eller narrativ om man vil – opstod ikke ud af det blå, men knyttede an til nogle allerede eksisterende narrativer.⁸⁰ Fortolkningen trak på grundfortællingen om Besættelsen, men den trak også på de modfortællinger, der opstod om Besættelsen, bl.a. i DKP-miljøet. I disse blev samarbejdspolitikere ligesåvel som nazisterne set som fjenden, på samme måde som i statsministerens tolkning. Anders Fogh Rasmussens historiebrug bandt også an til totalitarismeteorien, hvilket legitimerede parallelliseringen af nazisme og kommunisme (og islamisk terrorisme). Endvidere byggede den på liberalismen som ideologi, dens historiesyn, fremtidsvision og fokus på værdier som demokrati og menneske- og frihedsrettigheder.

Statsministerens historiebrug var ikke videnskabelig, dvs. bygget på empiri efter et metodisk og teoretisk-analytisk regelsæt og derved intersubjektivt gyldig. Formålet var ikke sandheden, men at overbevise og aktualisere i magtpolitisk øjemed, at definere historien med stort H. Anders Fogh Rasmussen mobiliserede historien ved at opbygge en større meningssammenhæng – en fortælling

semøde dagen efter forklarede statsministeren, at han nu lagde luft til tegningerne fordi debatten havde skiftet karakter fra at handle om ytringsfrihed til at handle om muslimernes følelse af at være blevet krænkede på deres religion (*Ritzaus Bureau*: "Fogh: Debat har ændret" 31.1.2006).

⁷⁹ *Politiken*: "Nedtælling til krig" 18.3.2003 og *Jyllands-Posten*: "Danskerne massivt kritiske" 14.2.2003. Det skal dog bemærkes, at dette samtidig også kan ses som en accept af en borgerlig framing af fodnotepolitikken.

⁸⁰ Historiebrug og fortællinger formuleres i tilslutning, eller i tilfælde modsætning til, allerede formulerede fortællinger, ofte kaldet *grand narratives* eller *master narratives* i forskningen, stabile meningssammenhæng, der kulturelt eller ideologisk understøtter et kollektiv af mennesker, politiske institutioner eller hele samfundet (Karlsson: *Europeiska möten*, s. 82).

eller et narrativ – om fortiden, nutiden og, især, fremtiden, der legitimerede regeringens magtposition og politiske handlinger. Den ideologiske historiebrug medførte elementer af politisk-pædagogisk historiebrug i konkrete situationer, som f.eks. Irakkrigen, hvor historien blev brugt instrumentelt via ukritiske og uproblematiserede analogier og komparationer mellem modstandsbevægelsen og regeringen, Hitler og Saddam Hussein, så historiens lære blev brugbar i "nuet". Fortællingen kan ligeledes ses som udtryk for en moralsk historiebrug, idet den var båret af moralske præmisser, og ikke bare handlede om fortiden, men også om evigtgyldige moralske spørgsmål som godt og ondt, rigtigt og forkert. Hertil kom en moralsk indignation over en historisk dansk svaghed og holdningen, at det nu var på tide dels at holde op med at sejle under bekvemmelighedsflag, dels aktivt se fortiden i øjnene, og forholde sig til dens lidet kønne sider.

At Anders Fogh Rasmussen mente, at man kunne lære af historien, og at han var klar over, at opgøret med historien kunne bruges til at legitimere en ændring af den aktuelle udenrigspolitiske profil ses bl.a. i et interview i *Jyllands-Posten* i 2003. Her sagde Anders Fogh Rasmussen:

For mig er værdidebatten ikke noget tilbageskuende opgør med en fortid. *Det er det kun i det omfang, at man kan blive klogere på fremtiden.* Det er yderst relevant at diskutere Danmark under Besættelsen, Danmark under Den kolde Krig – men mest for at bruge det fremadrettet.⁸¹

Anders Fogh Rasmussen nøjedes ikke med at fortolke traditionen, han brugte sin kritiske tolkning af fortiden aktivt til at legitimere en aktuel udenrigspolitik.⁸² Ved at fremstille traditionen som socialdemokratisk, samt kritisk at fremhæve de elementer i traditionen, statsministeren bedømte negativt, fik han herved fremstillet sin egen udenrigspolitik som et attraktivt alternativ, der ikke blot var fremtidens udenrigspolitik, men også den eneste moralsk rigtige.

Det er også i den forbindelse, at man skal se statsministerens stillingtagen til fortidens dilemmaer på nutidens præmisser, det er bl.a. dette, der skiller politisk historiebrug fra historieskrivning som videnskabelig disciplin.⁸³ Det er i tolkningens aktuelle og fremadrettede formål, at vurderingen af 'det rigtige' bliver relevant. I statsministerens optik var der kun ét rigtigt svar på udfordringerne fra nazismen og kommunismen, og senere islamismen: at kæmpe for de liberale værdier, og her så han dansk udenrigspolitik mission nu og i fremtiden. Den udenrigspolitiske tradition blev brugt som eksempel på, hvor galt det kan gå, hvis

⁸¹ *Jyllands-Posten*: "De nye værdier" 5.10.2003. Forfatterens udhævninng.

⁸² Sammenhængen må dog også antages at gå den anden vej; ikke blot påvirkede "nuet" dvs. den aktuelle problemstilling, regeringens fortidsfortolkning, fortidsfortolkningen påvirkede også givetvis også opfattelsen af "nuets" udfordringer, og hermed hvordan disse skulle løses, altså hvordan den aktive udenrigspolitik skulle udfoldes.

⁸³ Petersen: "Kampen", s. 161.

ikke man aktivt beskytter sine værdier og bekæmper det eller dem, der truer den bestående samfundsorden.

Det er vanskeligt at måle en historiebrugs konkrete indflydelse og effektivitet, i hvert fald hvis man ikke forestiller sig, at modtagerne er som tomme kar, men derimod har en individuel historiebevidsthed. De danske historiebrugsforskere Anette Warring og Niels Kayser Nielsen skriver begge, at en historiebrug nødvendigvis må opfattes som meningsfuld og relevant i en større historiekulturel kontekst for at vinde accept, der er grænser for vilkårligheden.⁸⁴ En måde at vurdere effektiviteten kan være at kigge på, hvor meningsfuld historiebrugen synes at have været for modtagerne ved at undersøge om historiebrugen blev afskrevet som irrelevant eller accepteret, og i hvor høj grad dette kan siges at være tilfældet.

1. august 2009 forlod Anders Fogh Rasmussen posten som Danmarks statsminister og blev generalsekretær i NATO. Hans politiske arv er tydelig på flere områder, et af dem er framingen af dansk udenrigspolitisk aktivisme. Sat på spidsen kan man sige, at Anders Fogh Rasmussens udmelding om, at man (dvs. Danmark) ikke kan stå neutral i kampen mellem demokrati og diktatur, men må kæmpe aktivt for demokratiet og imod diktaturet, i dag er blevet et mantra i dansk udenrigspolitisk debat. Det vil stort set være politisk selvmord at argumentere for, at Danmark ikke skal blande sig i internationale konflikter, men lade andre slås for afghanske kvinders rettigheder og beskytte civilbefolkningen i Libyen. Den aktive udenrigspolitik legitimeres stadig af en underliggende moralsk præmis.

Da det såkaldte "arabiske forår" greb om sig i begyndelse af 2011 stemte et enigt Folketing for Danmarks militære deltagelse i interventionen i Libyen.⁸⁵ Dette var ud fra betragtninger om, at Danmark burde deltage aktivt i kampen for demokrati, menneskerettigheder og frihedsrettigheder mod diktaturet.⁸⁶ Det var altså en framing af konflikten og Danmarks muligheder for at reagere på denne, der havde klare tråde tilbage til Anders Fogh Rasmussens argumentation, baseret på den politiske historiebrug, for interventionerne i Afghanistan og Irak.⁸⁷

Det kan diskuteres, i hvilket omfang opgøret med tilpasningstraditionen – som Anders Fogh Rasmussen så den – faktisk lykkedes, eller om træk af småstatsmentaliteten lever videre.⁸⁸ Det ændrer dog ikke på, at historiebrugen har

⁸⁴ Warring: "Erindringsfællesskab", s. 34; Nielsen: *Historiens forvandlinger*, s. 43, 146.

⁸⁵ 110 stemmer for, 0 imod, 0 hverken for/imod, 69 fraværende. <http://www.ft.dk/dokumenter/tingdok.aspx?samling/20101/beslutningsforslag/b89/69/238/afstemning.htm#dok> (11.7.2011).

⁸⁶ B89 Forslag til Folketingsbeslutning om et dansk militært bidrag til en international militær indsats i Libyen <http://www.ft.dk/dokumenter/tingdok.aspx?samling/20101/beslutningsforslag/B89/BEH2/forhandling.htm#dok> (11.7.2011).

⁸⁷ Hermed ikke sagt, at aktivismen som sådan var en VK-opfindelse, blot den specifikke framing 'demokrati versus diktatur'.

⁸⁸ Ligesom det kan diskuteres, hvorvidt Anders Fogh Rasmussens aktive udenrigspolitik egentlig var et brud med dansk udenrigspolitisk tradition, eller om det snarere var midlerne end målet, der blev ændret. Se f.eks. Branner i *Berlingske Tidende* 21.5.2003.

været et effektivt og stærkt retorisk og kognitivt redskab. Et redskab, der blev brugt succesfuldt til at legitimere den aktivistiske udenrigspolitik. Det er således hævet over enhver tvivl, at Anders Fogh Rasmussens historiebrug var så gennemført og veludført, at han fik sat en dagsorden, om end "blot" retorisk, der stadig er slagkraftig i både dansk politik og offentlig debat.

LITTERATUR

Bøger

- Bryld, Claus og Warring, Annette: *Besættelsestiden som kollektiv erindring*. Roskilde Universitets Forlag: Frederiksberg 1998.
- Christensen, Claus Bundgård; Lund, Joachim; Olesen, Niels Wium og Sørensen, Jakob: *Danmark besat*. København: Informations Forlag 2009.
- Eriksen, Thomas Hylland: *Kampen om fortiden. Et essay om myter, identitet og politikk*. Oslo: Aschehoug Argument 1996.
- Jensen, Bernard Eric m.fl.: "Erindringens og glemslens politik". København: Roskilde Universitetsforlag 1996.
- Jensen, Bernard Eric: *Hvad er historie*, København: Akademisk Forlag 2010.
- Karlsson, Klas-Göran: *Historia som vapen. Historiebruk och Sovjetunionens upplösning 1985-1995*, Stockholm: Natur och Kultur 1999.
- Karlsson, Klas-Göran: *Europeiska möten med historien*, Stockholm: Atlantis, 2010.
- Lakoff, George: *Don't think of an elephant! Know your values and frame the debate*, White River Jct: Chelsea Green 2004.
- Lebow, Richard Ned, Wulf Kamsteiner og Claudio Fogu (red.): *The Politics of memory in Post-war Europe*, Dyrham and London: Duke University Press 2007.
- Linderborg, Åsa: *Socialdemokraterna skriver historia*, Stockholm: Atlas 2001.
- Nielsen, Niels Kayser: *Historiens forvandlinger*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2010.
- Petersen, Nikolaj: "Europæisk og globalt engagement 1973-2006", i serien *Dansk Udenrigspolitik Historie* bd. 6. København: Gyldendal 2006.

Tidsskriftartikler

- Ash, Timothy Garton: "Germany's Choice", *Foreign Affairs*, Vol. 73, No. 4 (Jul.-Aug., 1994), 1994, s. 65-81.
- Branner, Hans: "Muhammed-krisen og den nye dobbelthed I dansk udenrigspolitik", *Den ny verden. Tidsskrift for internationale studier* 2006:2, 2007.
- Connerton, Paul: "Seven types of forgetting", *Memory Studies*, Vol 1(1), 2008, s. 59-71.
- Dionisopoulos, George N. & Goldzwig, Steven R., "The meaning of Vietnam": Political Rhetoric as Revisionist Cultural History", *Quarterly Journal of Speech*, Nr. 78, 1992, s. 61-79.
- Farbøl, Rosanna, "Irakkrisen og den historiske legitimering", *Slagmark* nr. 60, 2011, s. 73-87.
- Førland, Tor Egil: "Deltager og medløper: venstresiden, sovjetunionen og objektivismens fall", *Norsk Historisk tidsskrift*, Nr. 4 bind 89, 2010, s. 521-546.
- Jensen, Bernard Eric: "Historiefag og historiepolitik", *Slagmark* nr. 60, 2011, s. 87-101.
- Kennedy, Paul M.: "The tradition of appeasement in British foreign policy 1865-1939", *British Journal of International Studies*, 2, 1976, s. 195-215.
- Petersen, Nikolaj: "Kampen om den Kolde Krig i dansk politik og forskning", *Historisk Tidsskrift* bd. 109, hft.1, 2009, s. 154-204.
- Warring, Anette: "Erindring og historiebrug. Introduktion til et forskningsfelt", *temp - tidsskrift for historie*, Nr. 2: Erindring og historiebrug, 2011 s. 6-35.

Artikler i antologier

- Alm, Martin: "Historiens strøm och berättelsens fåra. Historiemedvetande, identitet och narrativitet" i Karlsson, Klas-Göran og Zander, Ulf (red.): *Historien är nu*, Lund: Studentlitteratur 2009, s. 225-271.

- Branner, Hans: "The Danish Foreign Policy Tradition and the European Context", i Branner, H. og Kelstrup, M. (red.), *Denmark's Policy towards Europe after 1945. History, Theory, and Options*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2003, s. 185-220.
- Jensen, Bernard Eric: "Historiebevidsthed og historie – hvad er det?" i Brinckmann, Henning og Rasmussen, Lene (red.). *Historieskabte såvel som historieskabende. 7 historiedidaktiske essays*. OP-forlag/Foreningen af lærere i Historie og Samfundsforlag 1996, s. 5-18.
- Karlsson, Klas-Göran "Historiedidaktikk: begrepp, teori och analys" i Karlsson, Klas-Göran og Zander, Ulf (red.): *Historien är nu*. Lund: Studentlitteratur 2009, s. 25-71.
- Olesen, Thorsten Borring: "Noter og fodnoter en diskussion af indenrigspolitikens primat i efterkrigstidens danske udenrigspolitik" i Due-Nielsen, Carsten, Rasmus Mariager og Regin Schmidt (red.). *Nye fronter i den kolde Krig*. København: Gyldendal 2010, s. 87-113.
- Petersen, Nikolaj: "Hinsides Den Kolde Krig: Danmarks internationale ordenspolitik 1990-2009" i Due-Nielsen, Carsten, Rasmus Mariager og Regin Schmidt (red.). *Nye fronter i den kolde Krig*. København: Gyldendal 2010, s. 339-361.
- Stobiecki, Rafal: "Historians Facing Politics of History" i Kopeček, Michal (red.). *Past in the making: historical revisionism in Central Europe after 1989*. Budapest, New York 2008, s. 179-197.
- Stråth, Bo: "Historiens nya ängel och det föränderliga förflutna", i Andersson, Lars M. & Zander, Ulf (red.). *In med historien! Fem historiker om korta och långa perspektiv i samtidshistorien*. Lund: Historiska Media 1997, s. 95-114.
- Sørensen, Georg: *Liberalism of Restraint and Liberalism of Imposition – Liberal Values and World Order in the New Millennium*, Conference: Global Democracy, the Nation-State and Global Ethics, Centre for the Study of Globalization, University of Aberdeen 2005.
- Warring, Anette: "Erindringsfællesskab og erindringspolitik som magtvilkår og magtmiddel" i Christiansen, Peter Munk og Togeby, Lise (red.): *På sporet af magten*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2003, s. 33-46.
- Østergård, Uffe: "Swords, Shields or Collaborators? Danish Historians and the Debate over the German Occupation of Denmark" i Stenius, Henrik, Mirja Österberg & Johan Östling (red.): *Nordic Narratives of the Second World War. National Historiographies revisited*, Lund: Nordic Academic Press 2011, s. 31-55.

Taler

- Rasmussen, Anders Fogh, *Redegørelse i Folketinget*, 4.12.2001.
- Rasmussen, Anders Fogh, *Nytårstale*, 1.1.2002.
- Rasmussen, Anders Fogh, *Tale ved Rebild-festen*, 4.7.2002.
- Rasmussen, Anders Fogh, *Visioner om Danmarks aktive Europapolitik*, 23.9.2003.
- Rasmussen, Anders Fogh, *Tale ved Forsvarsakademiets årsdag*, 31.10.2003.
- Rasmussen, Anders Fogh, *60 året for 29. august 1943*, 29.8.2003.
- Rasmussen, Anders Fogh, *Tale i forbindelse med Det Udenrigspolitiske Nævns høring om Irak*, 24.3.2004.
- Rasmussen, Anders Fogh, *Tale ved mindestenen for Flemming Juncker*, 4.5.2004.
- Rasmussen, Anders Fogh, *Tale i Mindelunden*, 4.5.2005.
- Rasmussen, Anders Fogh, *Tale i anledning af 60-året for Danmarks befrielse*, 5.5.2005.
- Rasmussen, Anders Fogh, *Tale ved Folketingets afslutningsdebat*, 15.6.2005.
- Rasmussen, Anders Fogh, *Festforelæsning ved Forsvarsakademiets årsdag*, 1.11.2006.
- Rasmussen, Anders Fogh 3.10.2006: *Tale ved Folketingets åbning*.
- Rasmussen, Anders Fogh 2.10.2007: *Tale ved Folketingets åbning*.
- Rasmussen, Anders Fogh, *Tale ved Folketingets afslutningsdebat*, 11.6.2008.
- Rasmussen, Anders Fogh, *Tale i Mindelunden*, 29.8.2008.
- Rasmussen, Poul Nyrup, *Statsministerens tale under festaftenen arrangeret af Landsforeningen Værn om Danmark*, 5.5.1995, Poul Nyrup Rasmussens Arkiv, ABA.⁸⁹

⁸⁹ Da Poul Nyrup Rasmussens arkiv på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv endnu ikke er systematiseret, er det desværre ikke muligt at angive referencen mere præcist.

Alle Anders Fogh Rasmussens taler er tilgængelige på www.stm.dk

Avisartikler

Berlingske Tidende: "Opgør med medløberne" 27.2.1997.

Berlingske Tidende: "Hvad kan det nytte" 26.3.2003, kronik af Anders Fogh Rasmussen.

Berlingske Tidende: "... og misbruger den udenrigspolitiske historie" 21.5.2003, debatindlæg af Hans Branner.

Berlingske Tidende: "Fogh dyrker falsk aktivisme" 21.5.2003, kronik af Mogens Lykketoft.

Berlingske Tidende: "Ti scener fra Den Kolde Krig" 11.6.2003, kronik af Brian Mikkelsen.

Berlingske Tidende: "Socialdemokrater i opgør om fodnoter" 25.11.2004.

Berlingske Tidende: "En sag for Dronningen, statsministeren og os alle" 18.4.2005.

Berlingske Tidende: "En nation bør hele sine egne sår" 1.5.2005, interview med Anders Fogh Rasmussen.

Berlingske Tidende: "Verden ifølge Fogh" 26.2.2006, interview med Anders Fogh Rasmussen.

Berlingske Tidende: "Opgør med medløberne" 27.2.2007, kronik af Anders Fogh Rasmussen.

Berlingske Tidende: "Kulturkamp: Jeg er jo selv vokset op i den kamp" 15.6.2008, interview med Anders Fogh Rasmussen.

Information: "Førende Besættelseshistoriker undsiger Fogh" 3.10.2003.

Information: "Er Danmark ved at få sin egen historikerstrid?" 16.4.2005.

Jyllands-Posten: "Danskerne massivt kritiske over for USA" 14.2.2003.

Jyllands-Posten: "De nye værdier", interview med Anders Fogh Rasmussen 5.10.2003.

Jyllands-Posten: "Samarbejdspolitikken sikrede ikke demokratiet" 4.5.2005, kronik af Anders Fogh Rasmussen.

Jyllands-Posten: "Fodnotepolitikken gavtede ikke Danmark" 18.7.2005, kronik af Hans Hækkerup.

Jyllands-Posten: "Forsvar for fodnoterne" 13.10.2007, interview med Helle Thorning-Schmidt.

Jyllands-Posten: "Fogh: Oppositionen følger terrorister" 28.6.2008.

Jyllands-Posten: "Den Kolde Krig sætter sindene i kog" 12.4.2011.

Kristeligt Dagblad: "Grundlovstale om samarbejdspolitikken" 6.6.2005.

Politiken: "Sakajev: Opgøret med dansk tilpasning" 5.11.2002.

Politiken: "Fogh: Opgør med tilpasningspolitik" 8.11.2002, interview med Anders Fogh Rasmussen.

Politiken: "Nedtælling til krig: S kræver FN-godkendelse af krig" 18.3.2003, interview med Mogens Lykketoft.

Politiken: "Foghs brud på dansk tradition" 22.3.2003.

Politiken: "60 år efter: Samarbejdspolitikken var et moralsk svigt" 29.8.2003.

Politiken: "Foghs forgænger i tysk samarbejde" 4.5.2005.

Politiken: "Bagklogskab: Vredens historieskrivning" 30.10.2005

Politiken: "Aktivisme - eller tilpasning?", kronik af Poul Villaume 24.9.2006.

Ritzaus Bureau: "Fogh: Debat har ændret karakter" 31.1.2006.

Ugebrevet Mandag Morgen: "Fogh: Danmark må gøre op med småstatsmentaliteten" 11.9.2006.

Weekendavisen: "Skyggen af Scavenius", 3.2.2006.

Weekendavisen: "Kulturkamp", interview: Anders Fogh Rasmussen" 17.1.2003.

Websider

B89 Forslag til Folketingsbeslutning om et dansk militært bidrag til en international militær indsats i Libyen

<http://www.ft.dk/dokumenter/tingdok.aspx?samling/20101/beslutningsforslag/B89/BEH2/forhandling.htm#dok>

B89 Afstemning

<http://www.ft.dk/dokumenter/tingdok.aspx?samling/20101/beslutningsforslag/b89/69/238/afstemning.htm#dok>

ROSANNA FARBØL
PH.D.-STUDERENDE
INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND
AARHUS UNIVERSITET

ABSTRACT

Historie(n) kan være et værdifuldt redskab, der kan mobiliseres til at legitimere bestemte behov og interesser. Denne artikel undersøger forhenværende statsminister Anders Fogh Rasmussens opgør med den danske udenrigspolitiske tradition. Ved at anskue dette opgør som ideologisk, politisk og moralsk historiebrug, men ikke videnskabelig historiebrug, søger forfatteren at komme væk fra diskussionen om, hvad der er sandt eller falsk, til et fokus på funktion, behov og interesser. Artiklen fremfører det argument, at opgøret med den udenrigspolitiske tradition var udtryk for en veltilrettelagt historiebrug med det formål at legitimere regeringens udenrigspolitiske profil. Ved at frame den udenrigspolitiske tradition på en sådan måde, at den blev associeret med skam, passivitet, moralsk og politisk svigt forsøgte Fogh Rasmussen at legitimere en aktivistisk – og til tider kontroversiel – udenrigspolitik.

H.C. HANSEN OG HANDELSFORHANDLINGERNE I MOSKVA 1956

■ MARIANNE ROSTGAARD OG MOGENS RÜDIGER

I marts 1956 var stats- og udenrigsminister H.C. Hansen på officielt besøg i Moskva. Besøget er gået ind i dansk historieskrivning som historien om, hvordan H.C. Hansen ved at stå fast på ikke at levere tankskibe til Sovjetunionen, vovede at tale Moskva midt imod og vandt en dansk sejr i Den Kolde Krigs lange slagsmål mellem Øst og Vest.

Det er en rigtig David og Goliat historie. Den lille, men modige og kloge, mod den store, brovtende sovjetiske bjørn. Netop fordi det er en god historie, er den blevet genfortalt mange gange, siden Julius Bomholt første gang skrev historien i *Bogen om H.C. Hansen* i 1960.¹ Poul Hammerich har brugt den i *Velfærd på afbetaling*,² og senest har Claus Bjørn gengiver historien i *H.C. Hansen. En biografi* som en historie om en maratonforhandling med banken i bordet og højroret tale fra Khrusjtjovs side, mens H.C. Hansen bevarede det kølige overblik og ikke lod sig gå på.³ Udover Julius Bomholts bidrag fra *Bogen om H.C. Hansen* bygger Claus Bjørn sin fremstilling på Peder Tabors *Nærbilleder*. Peder Tabor var redaktør for Social-Demokraten og med på rejsen til Moskva, ligesom en række redaktører og journalister fra de andre landsdækkende danske aviser. Også Bo Lidegaard har brugt historien i *H.C. Hansens liv og tid. En historie fortalt i billeder*,⁴ og et ekko af historien kan genfindes i *Den kolde krig og Danmark*, opslaget om H.C. Hansen, hvor vi får at vide, at H.C. Hansen i forbindelse med handelsforhandlingerne 1956 i Moskva "modstod Moskvas krav om, at Danmark skulle bryde med NATO's politik for såkaldte "strategiske varer" ved at levere Sovjetunionen danskbyggede tankskibe".⁵ Samme udlægning af handelsforhandlingerne i Moskva i 1956 får vi i Bent Jensens bog *Bjørnen og haren*.⁶

¹ Bomholt: *Bogen om H.C. Hansen*, s. 57ff.

² Paul Hammerich: *Velfærd på afbetaling*, s. 57 – 63.

³ Bjørn: *H.C. Hansen. En biografi* s. 328 - 332.

⁴ Lidegaard: *H.C. Hansens liv*, s. 124, Lidegaard bygger på Peder Tabors fremstilling og portræt af H.C. Hansen under forhandlingerne.

⁵ *Den kolde krig og Danmark*, opslag: H.C. Hansen s. 329.

⁶ Jensen: *Bjørnen og haren*, s. 488.

Der er faktisk kun en virkelighedsnær skildring af forhandlingerne i litteraturen, både den populære og den mere seriøse. Den finder vi i *Dansk Udenrigspolitikks Historie*, bd. 5,⁷ som er den eneste fremstilling, der ser ud til at have benyttet det centrale kildemateriale. Bent Jensen bygger på dele af det centrale kildemateriale, men har øjensynlig ikke haft fat i de vigtigste dokumenter. Der eksisterer nemlig både officielle orienteringer om handelsforhandlingerne, eksempelvis orienteringer til Udenrigspolitisk Nævn og NATOs Ministerråd, og et fortroligt, betydeligt mere udførligt referat fra forhandlingerne i Moskva som fremstillingen i *Dansk Udenrigspolitikks Historie* bygger på.⁸

Som al anden historieskrivning er tolkning og fremstilling af et begivenhedsforløb afhængig af, hvilke kilder man bygger på, og den kontekst kilderne sættes ind i. Det udførligste referat fra forhandlingerne i Moskva om tankskibssagen er mødereferater fra 3., 5. og 6. marts.⁹ Referaterne har kun været kendt af en lille snæver kreds. De opbevarede oprindeligt som fortrolige skabssager sammen med et notat fra Nils Svenningsen fra et møde med den sovjetiske ambassadør i København 8. februar 1956 forud for forhandlingerne i Moskva. Hvad angår de udførlige mødereferater, ligger der en lille notits fra 1960 om, at direktøren har resolveret, at de fleste eksemplarer af referaterne skal destrueres. Det må være en beslutning, Svenningsen traf ved sin afgang som direktør for Udenrigsministeriet. Som det fremgår, var det ikke meningen, at andre end en lille snæver kreds, for hvem det har været nødvendigt, skulle have adgang til det udførlige referat fra forhandlingerne. Til brug for alle andre blev der udarbejdet forskellige orienteringsskrivelser, som ikke er forkerte, men hvor noget er udeladt. Men lad os først kort rekapitulere, hvad sagen om tankskibene handlede om.

TANKSKIBE SOM EN DEL AF DEN KOLDE KRIG

Tankskibe var en ømtålelig sag, som første gang kom på dagsordenen i 1952.¹⁰ Som led i afslutningen af en handelsaftale i 1948 var det blevet aftalt, at Danmark skulle levere to tankskibe til Sovjetunionen. I 1950 blev den USA initierede Coordinating Committee (CoCom) oprettet som forum for at forhandle lister over strategiske varer, der enten var omfattet af forbud mod eksport til Sovjetunionen el-

⁷ Olesen og Villaume: *Dansk Udenrigspolitikks historie* s. 352.

⁸ Bent Jensens *Bjørnen og haren* henviser i noter og kildefortegnelse alene til den pakke/læg (5.D.30.d/1) der indeholder de officielle orienteringer og ikke øvrige akter i sagen, hvor det fortrolige, udførlige referat befinder sig (5.D.30.d/3).

⁹ I *Dansk Udenrigspolitikks Historie* bd. 5 refereres til dem som bilag: Mødereferater fra Kreml (efterfulgt af dato).

¹⁰ Boje, Rostgaard og Rüdiger: *Handelspolitikken som kampplads*; jf. dog også Skivild, *Cocom's og USA's embargolister*. Denne artikel bygger på kildemateriale, som vi også har trukket på i bogen. Bogen levnede ikke mulighed for at følge historien om H.C. Hansen og handelsforhandlingerne i Moskva til dørs. Det har vi først fået mulighed for at gøre med denne artikel, som derfor ikke er identisk med kapitler eller afsnit i den kommende bog.

ler underlagt væsentlige begrænsninger, fx omfang af eksport eller særlige krav til det eksporterede.

Tankskibe havnede på listen over varer, det ikke var tilladt at eksportere til Østblokken. I 1952 var tankskibet "Apsheron" klar til aflevering til Sovjetunionen, en aflevering som især den amerikanske kongres satte sig imod. Den amerikanske kongres havde unilateralt og uden om CoCom vedtaget at stramme embargoen overfor de kommunistiske lande i form af den såkaldte "Battle-act". Battle-act (opkaldt efter den senator Battle, der stillede forslaget i kongressen) påbød afbrydelse af økonomisk og militær hjælp til amerikanske allierede, der ikke overholdt embargo-bestemmelserne i samme lov. Fra både dansk og amerikansk regerings-side var der interesse for at få sagen om "Apsheron" landet, uden der gik skår i det dansk-amerikanske forhold. Det lykkedes, blandt andet fordi leverancen var aftalt før CoComs stiftelse.

Som efterspil blev sagen om aflevering af "Apsheron" af DKP (Danmarks Kommunistiske Parti) udnyttet til en propagandaoffensiv. Hovedindholdet heri var, at Danmark havde underlagt sig USAs og NATOs og krav om ikke at bygge eller levere tankskibe til Sovjetunionen til skade for beskæftigelsen på danske skibsværfter. Både selve begivenhedsforløbet omkring "Apsheron" og DKPs kampagner for beskæftigelsen på værfterne fik spørgsmålet om tankskibe til Sovjetunionen til at fylde i den offentlige debat i 1952-53, hvor der fra flere sider blev fremført krav eller ønsker om at udvide samhandelen med Sovjetunionen.

HANDELSFORHANDLINGER MED SOVJETUNIONEN

I perioden fra 1950 til 1953 eksisterede der ikke nogen handelsaftale med Sovjetunionen – hvilket dog ikke betød, at der ikke blev handlet. I 1953 blev der indgået en midlertidig et-årig aftale, og det var meningen, at der i 1954 skulle indgås en ny mere omfattende, flerårig aftale. Sent i forhandlingsforløbet i sommeren 1954 dukkede kravet om levering af tankskibe fra Danmark til Sovjetunionen op. Der er ingen tvivl om, at Moskva vidste, at tankskibe var på den "forbudte" liste. Hvilket motiv, Sovjet havde til at stille et krav om, at man fra dansk side skulle levere tankskibe, og dermed overtræde CoCom-bestemmelserne om eksport til Østblokken, vides ikke med sikkerhed. Der er let divergerende tolkninger i litteraturen, men alle er dog enige om, at det enten var et hoved- eller sideformål at søge at lokke de danske forhandlere til at indvilge i at levere tankskibe til Sovjetunionen – eller som minimum at kunne bruge et nej til en ny propagandaoffensiv. I bund og grund var det derfor ikke H.C. Hansen, der stod fast i 1956, men J.O. Krag, som var leder af forhandlingsdelegationen i 1954, der stod fast. Der er som nævnt let divergerende tolkninger af de sovjetiske motiver, men det står fast, at de dansk-sovjetiske handelsforhandlinger strandede på det sovjetiske krav om levering af tankskibe. Selvom man fra dansk side hellere end gerne ville samhandle, var der ingen blandt de ansvarlige politikere, der i 1954 drømte om at bryde CoComs em-

bargoregler, heller ikke selv om man fra dansk side helst havde været reglerne foruden.¹¹

Invitationen til H.C. Hansen til at komme på officielt besøg to år senere blev modtaget i december 1955. Officielt skulle der ikke diskuteres handel. Dagordenen for mødet var ifølge H.C. Hansens udtalelser til pressen 17. februar 1956 civil redningstjeneste i Østersøen, udrejsetilladelse for dansk-fødte personer fra Sovjetunionen, hjemsendelse af danske krigsfanger, der endnu befandt sig i Sovjetunionen, samt en overenskomst om civil luftfart. Derudover skulle der forhandles kulturudveksling, hvilket var grunden til, at Julius Bomholt som eneste minister udover H.C. Hansen deltog i besøget. H.C. Hansen og Udenrigsministeriet vidste dog udmærket, at dagsordenen også omfattede handel, selv om der ikke offentligt blev sagt noget herom. For om muligt at finde ud af, om der var bevægelse i de sovjetiske positioner, og om det derfor var muligt at få et positivt resultat ud af at genoptage de i 1954 afbrudte handelsforhandlinger, sendte Udenrigsministeriet gennem den sovjetiske ambassade i København i januar 1956 en forespørgsel til Moskva om, hvorvidt levering af tankskibe stadigvæk ville være et uomgængeligt krav for indgåelse af en ny handelsaftale. 8. februar blev der holdt et lille møde mellem H.C. Hansen, Nils Svenningsen, ambassadør Slavin og ambassade-råd Kaplin, der fungerede som tolk; notits (referat) fra mødet blev udarbejdet af Nils Svenningsen. På mødet blev det klart, at levering af tankskibe ikke ville være et uomgængeligt krav for at indgå en handelsaftale, men Danmark skulle principielt indvilge heri.¹² Det kan synes lidt spidsfindigt, men da spørgsmålet om en handelsaftale i to år havde været skrinlagt på spørgsmålet om levering af tankskibe eller ej, skulle der findes en måde, hvorpå man kunne komme videre uden tab af ansigt fra sovjetisk side.

FORHANDLINGERNE MARTS 1956

Det var her forhandlingerne i Moskva marts 1956 tog udgangspunkt – der skulle findes en løsning, så Moskva kunne sige, at Danmark indvilligede i at levere tankskibe, uden at de rent faktisk blev leveret. Det gav anledning til adskillige mere eller mindre kreative forslag. På et tidspunkt var man fx inde på, at begge parter skulle levere et tankskib til den anden, indtil den sovjetiske forhandler bemærker, at det vel egentlig er et absurd forslag. Et andet kreativt forslag fra sovjetisk side gik ud på, at Danmark skulle sørge for at udarbejde et tilbud på levering af et tankskib, som var umådeholdent dyrt og til levering efter adskillige år, hvorefter de sovjetiske forhandlere kunne sige, at man slet ikke var interesseret i danske tankskibe, fordi man kan få dem hurtigere og billigere andre steder. Mange af de replikker, som siden er gået igen i de gode historier om handelsforhandlingerne i

¹¹ Lidegaard: *Jens Otto Krag*, bd. 1, s. 471-478; Jensen: *Bjørnen og haren* s. 478; Boje, Rostgaard og Rüdiger: *Handelspolitikken som kampplads*, s. 335-341.

¹² Notits af 8. februar 1956 (Nils Svenningsen). 5.D.30.A (pk. 3).

1956, kan også genfindes i mødereferaterne fra Kreml, men i stedet for at se udsagnene som nærmest irrationelle udbrud af magtbrynde giver de for så vidt et udmærket billede af sovjetiske motiver og måder at tænke på. Det kan synes at være en sær logik – som at se i et troldspejl – men der er trods alt en indre logik i udsagnene. Mere herom senere. Bomholts kortere skildring af forhandlingerne lyder som følger:

Der forhandlede tankskib i sammenlagt 9 timer. Den anden forhandlingsdag havde russerne taget de mørkeste miner på, og det så ud, som om de spildte tid på et håbløst foretagende. De forstod deres metier. For H.C. gjaldt det om at holde forhandlingen flydende, og det lykkedes.

Den tredje dag stillede han et forslag udarbejdet om natten. Det blev pure kasseret. Nu var der kun 1½ time tilbage, og jeg tænkte ved mig selv: dette her er poker. Der bør ikke ske noget før 5 minutter i 12.

Forhandlingens delegationer skiltes for en stund. Russerne gik ind i et værelse for sig selv, og vi stod tilbage og ventede på den besked, der måtte fremkomme. Det var en lidt besynderlig situation. Hele den østlige verdens herskere, der havde utallige millioner af menneskeskæbner i deres hånd, sad nu på den anden side af døren og puslede med et imaginært tankskib.

Efter en passende ventetid blev der forelagt os et forslag på russisk. H.C. måtte anse det for uantageligt. Den første sætning skrabede huden af næsen på os. Klokken nærmede sig 12. Vi kunne file på den russiske tekst, men valgte at skrive den om. H.C. formulerede – med direktør Svenningsens bistand – et udkast, der bag et høfligt tilsagn bevarede vor handlefrihed. Og sendte det ind bag den lukkede dør.

Endelig mødtes vi. Der var en vis forventning på begge sider, og det lettede, da Bulganin med et lille nik bemærkede. "Det er i orden". Den danske tekst var antaget.¹³

Begivenhedsforløbet i det udførlige referat har ikke nær samme dramaturgiske kvaliteter. Det adskiller sig fra de officielle redegørelser for forhandlingerne på tre punkter. For det første henvises der til mødet i København 8. februar. Det er også kun i det udførlige referat, at det står klart, at der ikke på noget tidspunkt var tale om et krav fra sovjetisk side om levering af tankskibe, man skulle blot principielt indvilge heri. Endelig fremgår det, at den løsning parterne kunne enes om, var et forslag fra Khrusjtjov med enkelte rettelser fra dansk side.

Forhandlingerne startede 3. marts, hvor der også forhandlede en række andre spørgsmål. Søndag den 4. marts var der sight-seeing. 5. marts forhandles der igen tankskib. Her fremlagde danskerne et forslag om, at der indgås en ny handelsaftale, hvor tankskibe indgår, samtidig med at der skrives en tekst om, at man er enige om, at der ikke skal leveres tankskibe – dvs. en officiel og en hemmelig

¹³ Bomholt i *Bogen om H.C. Hansen*, s. 63.

aftale. Ideen blev forkastet af Khrusjtjov. Forhandlingerne 5. marts gik med at prøve at finde en formel, hvor danskerne på en eller anden måde på skrift fik slået fast, at levering af de famøse tankskibe ikke skulle finde sted, mens Sovjet gentagne gange forsikrede, at det klart ville være sådan, men at det var vigtigt, at Danmark principielt indvilgede i at levere tankskibe til Sovjetunionen.

Efter formiddagssessionen den 5. marts blev forhandlingerne overladt til Svenningsen og den sovjetiske udenrigshandelsminister Kabanov, mens H.C. Hansen skulle videre med det officielle program. Svenningsen forsøgte forskellige formuleringer, men det fremgår af referaterne, at Kabanov fastholdt, at det skulle aftales, at der skulle leveres tankskibe, men at spørgsmålet om hvornår og hvorledes ikke behøvedes at blive aftalt nærmere før første kvartal 1957.

Svenningsen ville gerne have spørgsmålet om, 'hvornår' og 'hvorledes' udvidet til også at omfatte et spørgsmål om, hvorvidt der overhovedet skulle leveres et tankskib. Det mente Kabanov ville være at favorisere danskerne. Kabanov gentog mange gange i løbet af de to sessioner, hvor han forhandlede med Svenningsen, at det var vigtigt for Sovjetunionen, at parterne blev stillet lige. Begge parter skulle kunne sige, at de havde fået noget ud af den indgåede aftale. Den russiske forhandler ville ikke gå med til åbent at skrive, at man også i 1957 skulle snakke om, hvorvidt levering af et tankskib var mulig, og dermed officielt åbne op for, at der ikke blev leveret nogle tankskibe. Russerne fastholdt, at Danmark på en eller anden måde principielt skulle indvilge i at levere de pokkers tankskibe. Kabanov understregede flere gange, at det ikke handlede om, at Danmark skulle levere et tankskib, og han slog fast, at Moskva ingen bagtanker havde med sit forslag om at udskyde forhandlingerne om levering af tankskibe til 1957. Det var i den forbindelse, at Kabanov sagde, at den danske leverandør i 1957 blot kunne sørge for, at pris og leveringstid for et tankskib var uantagelige – fx en leveringstid på 4 år og en høj pris.

Svenningsen kvitterede ved at sige, at han satte pris på, at Sovjet søgte at finde en formel, men at "den danske regering var nødt til at handle som en "bonus pater familias" og derfor må tage den situation i betragtning, at Sovjetunionen trods alt accepterer [tilbuddet om at købe et tankskib], selvom betingelserne var ufordelagtige".¹⁴

Diskussionen fortsatte med afprøvning af, med hvilke grunde den danske regering i 1957 ville kunne afslå at levere tankskibe. Kabanov sagde, at "det ville stå den danske regering frit at give en hvilken som helst forklaring". Svenningsen spurgte derefter, om det betød, at den danske regering "offentligt kan udtale, at den sovjetiske regering er indforstået med, at aftalen ikke indeholder nogen leveringsforpligtigelse". Her gik grænsen dog for, hvilke forklaringer man frit kunne vælge. Kabanov bemærkede til Svenningsen, at "en sådan optræden ville være ejendommelig

¹⁴ Referat af møde i det sovjetiske udenrigshandelsministerium mandag den 5. marts 1956 kl. 21 (5.D.30.d/3). Referatet er på dansk. Den tekst parterne forhandlede om er gengivet på engelsk. Derfor vekslen mellem dansk og engelsk i citaterne.

og vanskelig at forstå for de sovjetiske myndigheder. Man måtte spørge, hvilke forpligtelser Danmark så havde påtaget sig med aftalen." Svenningsen og Kabanov fortsatte med at diskutere, hvorvidt der i en evt. aftale om at udskyde forhandlingerne til 1957, hvor man skulle drøfte "conditions and terms", skulle tilføjes et "if and when" eller på anden måde noget med "possibilities". Herudover diskuteredes det af flere omgange, om evt. forhandlinger skulle foregå i 1. eller 2. kvartal af 1957. Efter at Svenningsen og Kabanov havde taget to runder 5. marts (kl. 15.30-17.15 og 21.00-0.15) var man ikke kommet frem til en løsning, der var acceptabel for begge parter. Det aftaltes derfor, at man skulle mødes kl. 9.45 næste morgen for at høre, om der havde været bevægelse. Hvis ikke måtte forhandlingerne igen overlades til H.C. Hansen og Khrusjtjov. Ved mødet kl. 9.45 6. marts konstaterede de to forhandlere, at man stadig ikke havde et forlig begge parter kunne acceptere.

6. marts kl. 10.00 mødtes H.C. Hansen og Khrusjtjov igen. Der blev aflagt referat fra møderne dagen før. H.C. Hansen fremlagde herefter et forslag, der tog udgangspunkt i den sovjetiske idé om, at man indgik en ny handelsaftale og udskød spørgsmålet om tankskibe til 1957. Det danske forslag til tekst lød: "Spørgsmålet om muligheder og betingelser for levering af et tankskib under denne aftale skal behandles særskilt i en forhandling mellem de to regeringer i anden halvdel af 1957." Forslaget holdt fast i, at der skulle indføres muligheder (ikke kun "conditions and terms"), og deadline for nye forhandlinger blev trukket så langt som muligt, til anden halvdel af 1957. Referat fra mødet fortsætter herefter:

Khrusjtjov foreslog uden direkte at gå ind på det danske forslag, hvorvidt tankskibsspørgsmålet ikke kunne løses på den måde, at man i kommunikéet udtalte, at parterne blev enige om, at Danmark skal levere tankskibe, men at spørgsmålet om mulighederne for at levere undersøges efter delegationens tilbagekomst til København. Hvis disse undersøgelser viste, at det af forskellige materielle grunde ikke var muligt at levere tankskibene, skulle Danmark levere skibe af lige så god art. Meningen med dette skulle være, at der var enighed om, at Danmark ikke skulle levere tankskibene, men at man til gengæld var enige om, at Danmark skulle levere andre ligeså gode skibe.¹⁵

Herefter bad H.C. Hansen om at få det russiske forslag på skrift, han ville ikke tage stilling uden at have set teksten. Den sovjetiske delegation gik bag lukkede døre for at formulere Khrusjtjovs forslag. Det sovjetiske udkast til tekst lød: "Begge parter blev enige om, at den danske side er indforstået med at levere to tankskibe til Sovjetunionen. Da det for den danske side er nødvendigt at undersøge spørgsmålet om de materielle produktionsmuligheder for at levere tankskibe, vil det endelige svar på dette spørgsmål fra dansk side blive givet efter Statsministerens hjemkomst til Danmark."

¹⁵ Referat fra møde i Kreml 6. marts 1956 kl. 10, s. 3 (5.D.30.d/3).

Den sovjetiske tankegang var stadigvæk, at der skulle være en eller anden produktionsmæssig hindring, man kunne henvise til som undskyldning. Som det var blevet sagt mange gange i forhandlingsrunderne 5. marts kunne man vel altid finde på en eller anden forklaring på, hvorfor en leverance ikke var mulig.

Forslaget blev herefter drøftet kort separat i den danske delegation. Hvad der blev sagt, fremgår ikke af det udførlige mødereferat. Men man har givetvis været meget lidt begejstret for passussen om de materielle produktionsmuligheder. Her slår logikken i to forskellige samfundssystemer igennem; en henvisning til de materielle produktionsmuligheder ville muligvis være gangbar i en østblok-sammenhæng, men næppe i Danmark anno 1956. Man kan forestille sig, hvad der kunne komme ud af at skulle hjem og forklare samtlige danske værfter, at de på et tilbud om at bygge tankskibe alle skulle svare, at det p.t. ikke kunne lade sig gøre, fordi der manglede kapacitet på værfterne, eller der ikke var noget stål at bygge skibe af. Svenningsen fremlagde i stedet et dansk ændringsforslag til den sovjetiske tekst med formuleringen "Fra dansk side erklærede man sig rede til under den aftale der træffes, at levere Sovjetunionen et tankskib eller i tilfælde af umuligheden heraf to hurtiggående fragtskibe på hver 10.000 tons lasteevne og med en fart af 17-18 knob."

Om det var muligt eller ej at levere et tankskib blev hermed et spørgsmål, danskerne selv kunne afgøre, i stedet for at skulle være genstand for forhandling igen i 1957. Som tidligere foreslået fra dansk side kom fragtskibe, som erstatning for tankskibet, med i forslaget. Bortset fra, at det allerede i kommunikéet præciseres, hvad erstatningen i givet fald skal være, og at formuleringen er mere elegant, er der ikke substansforskel på dette forslag og Khrusjtjovs sovjetiske. Det var Khrusjtjov, der kom med det forslag, som løste den gordiske knude, og som hele forløbet viser, var der vilje til at imødekomme de danske ønsker. Herudover må forslaget kaldes et godt kompromis på den måde, at begge parter både gav sig og fik indrømmelser. Efter at den danske delegation har ændret i det sovjetiske forslag, gik den sovjetiske delegation i enrum, for kort efter at vende tilbage og meddele at man "var indforstået med det danske forslag."¹⁶ Mødet var ifølge referatet forbi ca. 11.30.

Der står intet i referatet om, at det sovjetiske forslag var "uantageligt" (Bomholts formulering), og der er intet, der indikerer andet, end at målet var det kompromis, begge parter hele tiden havde været indstillet på at finde. Det betyder ikke, at det var enkelt at formulere en tekst, der på én gang lovede at levere et tankskib, og samtidig klart angav, at det ikke skulle leveres. Men hele den dramatik, som præger Bomholts referat, kan ikke genfindes i det udførlige referat fra det sidste og afgørende møde. Den passus, der hos Bomholt starter, "den tredje

¹⁶ Referat fra møde i Kreml 6. marts 1956 kl. 10.

dag stillede han [H.C. Hansen] et forslag udarbejdet om natten. Det blev pure kaseret”, må dække over det samme begivenhedsforløb, som det ovenfor citerede.

Hovedforskellen – bortset fra de litterære kvaliteter – er, at det i Bomholts tekst lyder, som om det hele svæver i uvished indtil sidste sekund, og at den sovjetiske delegation til det yderste forsøger at presse de danske forhandlere. Og man kan slet ikke af Bomholts fremstilling se, at det forslag, der herefter fremkommer fra sovjetisk side, er et forsøg på at formulere et kompromis, der imødekommer danske ønsker.

Det begrundes i øvrigt ikke i Bomholts tekst, hvorfor russerne har ”taget de mørkeste miner på”, og i det hele taget bruger en forhandlingstaktik, hvor man tilsyneladende søger at lægge maksimalt pres på danskerne, hvis tankskibet er ”imaginært”. Det var et imaginært eller et principielt spørgsmål, ikke et konkret - hvorfor det i Bomholts udlægning i bund og grund bliver uforklarligt, hvad sagen drejer sig om. Bomholt skriver sig ind i et i samtiden gængs billede af mørkemændene i Kreml, som man aldrig rigtig vidste, hvad var ude på, og som man af samme grund måtte frygte desto mere. Bomholts tekst bidrager til at udbrede dette gængse billede ved at fremstille de russiske ledere som irrationelle eller uudgrundelige.

DET IMAGINÆRE TANKSKIB

Ordet ”imaginært” er det eneste sted, hvoraf det i Bomholts tekst fremgår, at der var tale om et prestigespørgsmål fra russisk side. Nils Svenningsen, som også bidrog til *Bogen om H.C. Hansen*, skriver derimod netop, at ”det blev hurtigt klart, at der her drejede sig om et for Sovjetunionen vigtigt prestigespørgsmål. Sovjetregeringen kunne og ville ikke uden videre give efter på dette punkt.”¹⁷ Svenningsens skildringer af forhandlingerne i marts 1956 om betingelserne for at indgå en ny handelsaftale adskiller sig fra Bomholts ved, at dramatikken er betydeligt neddæmpet, og han anerkender, at Moskva søgte at finde en løsning, så der igen kunne indgås en handelsaftale.

Til trods for alle de stærke ord, der blev sagt af de sovjetiske forhandlere, endte altså drøftelsen af dette hovedspørgsmål under forhandlingerne med, at der blev fundet en løsning [...] Inden man nåede til enighed om den overfor citerede formulering, var der som nævnt udvekslet flere udkast, som ikke tilfredsstillede nogen af parterne. Snart kom initiativet fra dansk, snart fra sovjetisk side. Der var fart og flugt over meningsudvekslingerne.¹⁸

Det er en betydeligt mere virkelighedsnær fremstilling af begivenhederne end Bomholts. Når Svenningsen modsat Bomholt og Peder Tabor ikke er blevet brugt

¹⁷ Svenningsen i *Bogen om H.C. Hansen*, s. 193.

¹⁸ Sammesteds s. 195.

af historikerne, er det måske fordi man har tænkt, at Svenningsens fremstilling var en kedelig og let intetsigende embedsmandsfremstilling, der ikke for alvor fortalte, hvad der var foregået? Bomholts historie, som i sin tid blev skrevet som bidrag til et mindeskrift for H.C. Hansen, passer derudover langt bedre ind i det sidste ti-års kanonisering af H.C. Hansen som den stærke, handlekraftige anti-kommunist.¹⁹

Er der slet intet i de udførlige referater, der understøtter tesen om, at russerne ville have et tankskib leveret, og at H.C. Hansen får forhandlet tankskibe ud af varelisterne som andet og mere end tomme løfter, dvs. at forhandlingerne i 1956 handlede om et rigtigt tankskib og om at få Danmark til at bryde med CoComs embargo-regler? Svaret er, at tesen kun kan opretholdes, hvis man sidder med de mere eller mindre redigerede udgaver af forhandlingerne. Den officielle udlægning af, hvad der skete i marts 1956 i Moskva var – for det første – at danskerne modstod et russisk pres, men at det derudover på et tidspunkt (et ret tidligt tidspunkt som Nils Svenningsen lidt eufemistisk skriver et sted) stod klart for de danske forhandlere, at tankskibene fra sovjetisk side var et prestigespørgsmål.

Det kan forsvares, at H.C. Hansen og Bomholt bl.a. overfor Udenrigspolitisk Nævn holdt fast i, at det sovjetiske udgangspunkt var, at tankskibene skulle leveres ved at henvise til, at kravet om, at der skulle leveres konkrete tankskibe, ikke var frafaldet. Men den reelle forklaring er sandsynligvis, at H.C. Hansen og Nils Svenningsen holdt kortene tæt til kroppen, fordi handelsforhandlinger med Sovjetunionen erfaringsmæssigt var vanskelige, og der før var opstået uforudsete problemer. Herudover er H.C. Hansen generelt kendt for en udenrigsministeriel stil, hvor kort blev holdt tæt ind til kroppen.²⁰ Belært af dårlige erfaringer og de indenrigspolitiske problemer, strandede handelsforhandlinger tidligere havde givet, var taktikken overfor offentligheden overhovedet ikke at nævne ordet handel endsige tankskibe. Også i Udenrigspolitisk Nævn blev en eventuel genoptagelse af handelsforhandlinger kun nævnt som et spørgsmål, der formentlig ville blive taget op.

Det udførlige referat gør det som nævnt muligt at forstå, hvilken rationalitet der lå bag Khrusjtjovs ageren. Den var, relativt enkelt, at søge at bedre forholdet til omverdenen og især til de nordiske lande. Man kan sige, at det er en mærkelig måde at søge at skabe tillid på, højrøstet at søge at belære H.C. Hansen om, at Danmark burde melde sig ud af NATO, men der er på den anden side ingen grund til

¹⁹ Lars Hovbakke Sørensen *Trekantregeringen* er et eksempel herpå. I flg. Hovbakke Sørensen går der "på mange måder en lige linje fra H.C. Hansens samfundssyn til det syn på samfundet, der præger den førte politik under den borgerlig-liberale regering, der tiltrådte i 2001." (s. 311).

Poul Hammerich fx kan dog ikke have haft noget politisk ærinde med sin genfortælling af Bomholts historie, her er det formentlig alene underholdningsaspektet, der har afgjort valg af kilde.

²⁰ Villaume: *Nødvendigheden som dyd*,

at betvivle, at Khrusjtjov mente det, når han sagde, at der fra 1955 var lagt en ny kurs i sovjetisk udenrigspolitik, hvor man ville fremme afspænding. Den nye sovjetiske udenrigspolitik skulle ikke true, men ville tværtimod fjerne hindringer for et mere venskabeligt forhold. Sovjetunionen havde været med til at skubbe bl.a. Danmark i armene på NATO i 1949, men nu var man slået ind på en ny politik, som ifølge Khrusjtjov ville overflødiggøre medlemskabet.²¹

FRA KRIG TIL SAMEKSISTENS

Det vil føre for vidt i denne sammenhæng at gå ind i en længere diskussion af skift i sovjetisk politik i 1955-56. Men forskerstanden er generelt enig om, at der ske et skift både i sovjetisk indenrigs- og udenrigspolitik i 1955-56, hvor Khrusjtjov blev den nye stærke mand i Kreml efter en periode med kollektiv ledelse og interne magtkampe efter Stalins død i 1953. Hovedforskellen på Stalins og Khrusjtjovs udenrigspolitik er ifølge Zubok og Pleshakov, at Stalin så Den Kolde Krig som et forspil til en ny verdenskrig, en krig som Stalin derfor forberedte sig på, mens Khrusjtjov så Den Kolde Krig som en transformationsperiode med fredelig, økonomisk kappestrid, mellem en periode med verdenskrige og socialismens sejr. Både Stalin og Khrusjtjov så det som deres opgave at sikre socialismens sejr, men der er stor forskel på, om man tror den vil vokse ud af en ny verdenskrigs ragnarok eller som følge af, at socialismen vil sejre i den fredelige økonomiske kappestrid, hvad Khrusjtjov gjorde sig til talsmand for.

Khrusjtjov forsøgte også at bruge "blød magt". Ved at vise sig venlig og forsonlig overfor fx små nabostater og i det hele taget overfor lande i Europa udenfor Østblokken ønskede Khrusjtjov at erstatte kold krig med fredelig sameksistens, som byggede på en gensidig anerkendelse.²² Dette blev fra sovjetisk hold søgt realiseret, bl.a. ved rømningen af Porkkala-basen i Finland og accept af finsk medlemskab af Nordisk Råd i 1955, og ved at invitere ikke bare de nordiske statsministre, men bl.a. også Anthony Eden til Moskva på statsbesøg i 1955-56. Khrusjtjov så besøgene som en runde, hvor gamle uafklarede disputer og spørgsmål skulle løses, så man kunne komme videre med at realisere den nye sovjetiske udenrigspolitik. Herudover var samhandel vigtig som led i at styrke Sovjetunionens økonomiske og teknologiske kapacitet. H.C. Hansens statsbesøg i Moskva marts 1956 skal ses i denne kontekst. Det understøtter tesen om, at man fra sovjetisk side var interesseret i at få løst den knude op, man selv havde bundet i 1954 ved at holde fast i, at der skulle leveres et tankskib, før der kunne indgås en ny handelsaftale mellem Danmark og Sovjetunionen.

Den ofte citerede bemærkning fra Khrusjtjov under forhandlingerne i marts 1956 om, at russerne ikke har mere brug for et tankskib, end en død mand har for et varmt omslag, bliver mere forståelig, når man ved, at tankskibene var et pre-

²¹ Referat fra møde i Kreml 3. marts 1956.

²² Zubok og Pleshakov: *Inside the Kremlin's Cold War*, s. 184-85.

stigespørgsmål. Som Khrusjtjov sagde i den første forhandlingsrunde 3. marts, så var Sovjetunionen kun interesseret i det principielle spørgsmål.

”NATO, der blev domineret af U.S.A., ville kvæle Sovjetunionen, og det var Danmark, der ville lægge løkken om halsen på Sovjetunionen. Sagen havde nu engang udviklet sig sådan, at den nu stod på det danske tankskib, ”hvor det for fanden så end kom fra.” Prøvede man at opstille den hypotese, at Sovjetunionen ville slutte en overenskomst med Danmark uden tankskibe, ville det betyde, at Sovjetunionen kapitulerede over for NATO.”²³

COCOM SAT UDEN FOR INDFLYDELSE

Som nævnt oven for, var Danmark medlem af CoCom, der organiserede de vestlige landes kontrol med eksport af strategisk betydning til de kommunistiske lande. Skibe i almindelighed og tankskibe i særdeles var en helt central del af kontrollen. Tankskibe var omfattet af embargo, hvorfor Danmark ikke kunne eksportere den type skibe til Sovjetunionen. Men hvad med alternativet, fragt- eller handelsskibe?

De var ikke omfattet af embargo, men underlagt forskellige krav, hvoraf de vigtigste var krav til lasteevne og hastighed. For eksportørerne var problemet, at grænserne hele tiden var til diskussion, og at CoCom-landene ikke kunne blive enige om grænserne. De fragtskibe, Danmark og Sovjetunionen blev enige om i aftalen, der blev indgået i Moskva marts 1956, lå begge på kanten. Lasteevnen på ca. 10.000 brt ville de andre CoCom-lande næppe have svært ved at acceptere. Værre med hastigheden. Uanset om de ca. 17 knob var i lastet eller ulastet tilstand, ville det være svært at få især amerikanerne og briterne til at acceptere eksport af så hurtige skibe, dertil var den strategiske værdi for høj. Det var H.C. Hansen og de indviede ministre og embedsmænd helt klar over.

Forløbet og resultatet af forhandlingerne i marts 1956 må således også forstås i lyset af, at den danske regering kunne imødesee en voldsom kritik i CoCom, en type kritik det eksporterende land normalt efterkom gennem at undlade at gennemføre eksporten. For på forhånd at begrænse skaderne var det en fordel, at handelsforhandlingerne ikke var på den officielle dagsorden, at tidspresset var stort, hvis der skulle indgås en rammeaftale, at forhandlingerne var besværlige, og – ikke mindst – at sluterklæringen var tvetydig. H.C. Hansen brød solidariteten i CoCom og gennemtrumfede en eksport af fragtskibe, regeringen aldrig havde fået igennem, hvis den normale procedure var blevet fulgt. Ikke underligt at den efterfølgende kritik var massiv. Der er formentlig ikke på noget andet tidspunkt talt med så store bogstaver i CoComs mødelokale som under diskussionen af den indgåede aftale mellem Danmark og Sovjetunionen. Men den danske regering afviste kritikken med, at en aftale er en aftale, forhandlingerne havde været uhyre vanskelige, og hvis

²³ Referat fra møde i Kreml 3. marts 1956 (5.D.30.d/3).

Danmark skulle opretholde en eksport til Sovjetunionen, så var det den nødvendige pris.²⁴ Også i det lys giver den officielle fremstilling af forhandlingerne som en dramatisk konflikt med en stålsat H.C. Hansen, der endte som sejrherre, god mening. Den gav solidaritetsbruddet en passende anti-sovjetisk indpakning.

TANKSKIBSSAGEN SOM SPIN

Afslutningsvis et par kommentarer om, hvorfor kun en meget lille kreds skulle have kendskab til de udførlige referater. Egentligt dobbeltspil var der ikke tale om; at videregive redigerede udgaver af virkeligheden til en bredere offentlighed er vel blot hvad vi i dag ville kalde spin?

Det fremgår tydeligt af arkivmaterialet, at den pressemæssige styring af, hvordan nyheder om forhandlingerne skulle ud til offentligheden, var stram, og at man for så vidt både fra dansk og sovjetisk side var opmærksomme på, at sagen handlede om, hvordan man fremstod udadtil, og dermed også om, hvem der kunne vinde en propagandasejr – eller troede at kunne vinde en propagandasejr. På et tidspunkt i de langstrakte forhandlinger 5. marts sagde Svenningsen som argument for ikke at kunne godtage det sovjetiske forslag, at den tvetydighed, der lå i at udskyde forhandlingerne til 1957, ville være svær at håndtere overfor den danske presse. Den danske presse ville, når det kom ud, at en ny handelsaftale havde været drøftet, og at tankskibe havde været på bordet, spørge, om det også denne gang var et sovjetisk krav, at der skulle leveres et tankskib – ja eller nej? Hvis der ikke kunne gives et klart svar, havde den danske regering et problem. Hertil svarede den sovjetiske forhandler, at det også fra sovjetisk side var vigtigt, hvordan sagen blev præsenteret. Alle vidste, at det var et krav fra NATO (dvs. CoCom), at Danmark ikke måtte eksportere tankskibe, og Sovjetunionen kunne ikke bøje sig for et krav fra NATO. At man ikke ville bøje sig for et krav fra NATO var, som det er fremgået, et fast omkvæd hos de sovjetiske forhandlere.

Et af vilkårene for dagbladenes deltagelse i rejsen til Moskva var, at der ikke måtte skrives noget i den danske dagspresse, så længe forhandlingerne stod på, og at den eneste, der under forhandlingerne havde adgang til stats- og udenrigsministeren, var Social-Demokratens redaktør Peder Tabor. Det var oprindeligt meningen, at ingen pressefolk skulle have adgang til H.C. Hansen, mens forhandlingerne stod på; alle skulle vente til det afsluttende pressemøde. Det var den forsamlede dagspresse stærkt utilfreds med, og det blev derfor aftalt, at "H.C. Hansen regelmæssigt ville orientere chefredaktør Tabor til brug for en løbende baggrundsinformation for hele pressegruppen."²⁵ I den danske dagspresse står der ikke en lyd

²⁴ Jf. Boje, Rostgaard og Rüdiger: *Handelspolitikken som kampplads* for en mere detaljeret gennemgang af dette aspekt ved forhandlingerne, som ikke tidligere er inddraget i litteraturen om forhandlingerne.

²⁵ Notits om pressedækningen af H.C. Hansens besøg i Moskva, dateret 26. marts 1956, signeret Sigvald Kristensen 5.D.30.d/1.

om tankskibe og handelsforhandlinger, før aftalen endeligt var i hus. Det betyder selvfølgelig ikke, at pressen ikke kan have været orienteret af Tabor undervejs, men alle har i givet fald holdt mund, indtil en aftalen var på plads. Et officielt pressemøde blev afholdt på den danske ambassade i Moskva 6. marts om aftenen, og dagen efter kunne samtlige dagblade i lidt forskellige varianter fejre H.C. Hansens sejr. Denne måde at styre pressens adgang til stats- og udenrigsministeren på gav H.C. Hansen, Julius Bomholt og Peder Tabor en enestående mulighed for at styre, hvordan historien om forhandlingerne i Kreml 3.-6. marts blev fortalt videre.

Vi har en idé fra mediedebatter herom, at spin er et nyt fænomen, som stort set ikke eksisterende før dette årtusinde. Man behøver dog ikke ansatte spindoktorer for at kunne bedrive spin. H.C. Hansen var særdeles bevidst om betydningen af dagspressens skriverier for den offentlige meningsdannelse og i den konkrete sag også den udenlandske presses behandling af sagen. Det fremgår fx af kildematerialet, at Udenrigsministeriet bad samtlige danske ambassader om at indrapportere, hvad pressen i det pågældende land skrev om den ny handelsaftale mellem Danmark og Sovjetunionen. I det danske udenrigsministerium ærgrede man sig over, at historien i dele af den britiske presse var blevet til at danskerne (igen) ville sælge tankskibe til "the reds", mens man var yderst tilfreds med New York Herald Tribune's ledende artikel 8. marts 1956 om "Denmark and the Northern Flank", hvor der gives udtryk for, at "Mr. Hansen", sammenlignet med det nylige besøg i Moskva af den norske statsminister, "has conceded even less to the Russians, and the northern flank stands firm."²⁶

I orienteringerne til Danmarks partnere i NATO gentages den officielle udlægning af forhandlingerne. Der argumenteres derudover for, at det alt i alt også for NATO vil være en fordel med en normalisering af handelsforholdet mellem Danmark og Sovjetunionen. Levering af to fragtskibe i stedet for et tankskib fremstilles som en mindre, men absolut nødvendig indrømmelse, for at kunne indgå en ny handelsaftale.²⁷

Opgaven var sværere i CoCom. Ifølge instruksen til delegationen i Paris skulle den understrege, at H.C. Hansen havde afvist at eksportere et skib omfattet af embargo. Endvidere skulle den insistere på, at fragtskibene var i "fuld overensstemmelse" med CoComs regler. Det var en sandhed med modifikationer, idet CoCom-landene netop ikke var blevet enige om regler for hastighed og lasteevne, men USA havde klart tilkendegivet, at grænsen gik ved 15-15,5 knob, og Storbritannien afviste blankt, at der skulle gælde andre regler for Danmark. Endvidere

²⁶ Gennemgang bilagt udklip fra aviser af udenlandske presses reaktion på de dansk-sovjetiske aftaler 7. marts 1956. Formentlig har det danske udenrigsministerium og den danske ambassade i Washington været aktive i at sørge for, at historien blev serveret på den rigtige måde. 5.D.30.d/1.

²⁷ 5.D.30.d/1 Orientering om stats- og udenrigsministerens officielle besøg i Moskva i marts 1956 fra direktør Svenningsen til Danmarks faste Repræsentant i Det nordatlantiske Råd (Orientering nr. 298), udateret (men er fra marts 1956).

skulle den danske delegation beklage, at aftalen med Sovjet var indgået uden forudgående konsultationer i CoCom, men regeringen havde jo ikke været klar over, at russerne ville forhandle handelsaftale, før man sad omkring bordet i Moskva. Det fremgik klart af, at der ikke havde været handelspolitiske eksperter med i den danske delegation, og desuden havde Danmark orienteret USA, Storbritannien, Frankrig og CoCom før afrejsen, om at hvis handelsaftalen skulle komme op, så kunne Danmark blive nødt til at underskrive en aftale uden den påkrævede forudgående konsultation i CoCom. Endelig understregede danskerne i CoCom, at aftalen var af stor betydning for den danske økonomi.²⁸

Referatet af møderne i CoCom tyder på, at den danske delegation gik mere på listefødder, end instruksens lagde op til.²⁹ Instruksen osrer af, at en dårlig sag skal forsvares, dels fordi Danmark klart havde undladt at forelægge sagen i CoCom, dels fordi man ikke var indstillet på at arbejde for at sænke skibenes hastigheder til det niveau, USA og UK fandt rimeligt

KONKLUSION

De udførlige referater afslører ikke statshemmeligheder. Den økonomiske omgang med sandheden, hvor kun en lille sluttet kreds havde adgang til de udførlige referater skyldtes både et hensyn til de efterfølgende forhandlinger i CoCom og NATO og indenrigspolitiske hensyn. Som det fremgår, var CoCom aldrig gået med til at levere hverken tankskibe eller hurtiggående fragtskibe, hvis normale procedurer havde været fulgt. Derudover ville en offentliggørelse af den rigtige historie om handelsforhandlingerne ødelægge netop det, der set fra sovjetisk side var prestigesejren, at man fra dansk side principielt havde indvilliget i at levere tankskibe.

Man kan dernæst spørge, om nogen lod sig narre til at tro, at Danmark reelt havde indvilliget i at levere tankskibe til Sovjetunionen? Den danske dagspresse kunne 7. marts citere H.C. Hansen for, at "jeg har på forhånd gjort det klart for russerne, at vi næppe vil være i stand til at imødekomme ønsket om et tankskib", og H.C. Hansen blev fejret som en helt i den danske dagspresse i dagene fra 7. marts og frem.³⁰ Generelt fangede den vestlige presse pointen.

Den kommunistiske presse (Østeuropa, Sovjetunionen og Kina) rapporterede historien på en ganske anden måde. Forsøg på fra USA/NATO at fremkalde et modsætningsforhold mellem Danmark og Sovjetunionen ved at benytte Danmark som et springbræt for angreb på Sovjetunionen var blevet forhindret, og venskabets mellem de to folk styrket. Det fremhæves, at de to landes fælles erklæring om

²⁸ De fire orienterende noter blev afleveret omtrent samtidig med, at H.C. Hansen gik ombord i flyveren i Kastrup.

²⁹ CoCom Record of Discussion on Danish negotiations on sale of ships to the Soviet Union, 23.3.1956, doc. 2172, 28.3.1956. CoCom – early miscellaneous documents, No 64.213.

³⁰ Her citeret efter *Politiken* 7. marts 1956.

at fremtidige relationer skal bygge på fredeligt samarbejde, vil betyde en styrkelse af freden; af DDR pressen fremgår det endda, at H.C. Hansen under sit besøg i Moskva udtalte sig mod NATO og for fredelig sameksistens.³¹ Fiktionen, eller den måde, sagen blev fremstillet i den kommunistiske presse, og som også Khrusjtjov fremførte under forhandlingerne, var, at Danmark var blevet gjort til redskab for NATO, som ved at nægte Danmark at levere tankskibe til Sovjetunionen deltog i et forsøg på at kvæle Sovjetunionen økonomisk gennem en handelsembargo, og det var det, der nu var afværget. Begge parter fik således umiddelbart den historie, de ønskede, i egen presse.

Kernen i sagen var, at Sovjetunionen reelt ønskede samhandel med Vesten, herunder Danmark, for at styrke egen økonomiske og teknologiske kapacitet i kappestriden mellem Vest og Øst om, hvilken samfundsmodel der kunne give sine borgere det bedste liv. Både i 1952 og i 1954 søgte Moskva at bruge tankskibe til at fremme et dansk brud med CoComs embargo-politik og udnytte CoComs embargo i en propagandaoffensiv vendt mod dansk medlemskab af den vestlige alliance. Med ændringerne i sovjetisk udenrigspolitik 1955-56 var tankskibene blevet en hindring for at fremme egne mål. Fra sovjetisk side ønskede man afspænding og at bruge ressourcerne på at skabe økonomisk fremgang herunder flere forbrugsgoder til befolkningen, og det var den bagvedliggende og reelle grund til, at tankskibe ikke skulle være en hindring for, at der i 1956 blev indgået en ny handelsaftale med Danmark, både som et led i en afspændingspolitik og for at fremme samhandelen. Den historie er måske lidt mere kompliceret at fortælle, og har ikke samme dramaturgiske kvaliteter, men det er den rigtige, og den giver samtidigt et bedre indblik i Den Kolde Krigs skiftende konjunkturer og valpladser.

LITTERATURLISTE

Bøger

- Bjørn, Claus: *H.C. Hansen. En biografi*, København: Forlaget Fremad 2004.
- Boje, Per, Rostgaard, Marianne og Rüdiger, Mogens: *Handelspolitikken som kamplads under den kolde krig*, Aalborg: Aalborg Universitetsforlag (under udgivelse).
- Hammerich, Paul: *Velfærd på afbetaling*. En Danmarkskrønike 1945-72 (bd. 2), København: Gyldendal 1977.
- Jensen, Bent: *Bjørnen og Haren*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 1999.
- Lidegaard, Bo: *Jens Otto Krag 1914-1961* (bd. 1), København: Gyldendal 2001.
- Lidegaard, Bo: *H.C. Hansens liv og tid*, København: Gyldendal 2006.
- Olesen, Thorsten Barring og Villaume, Poul: *I Blokopdelingens tegn 1945-1972*. Dansk Udenrigspolitikens Historie bind 5. København: Gyldendal 2005.
- Tabor, Peder: *Nærbilleder. Erindringer om mennesker og begivenheder*, København: Forlaget Fremad 1961.
- Zubok, Vladislav og Pleshakov, Constantine: *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1996.

³¹ Se 5.D.30.d/1, presseklip og indberetninger fra samtlige danske ambassader.

Artikler i tidsskrifter

Skivild, Morten: "Danmark og udvidelserne af Cocom og USA's embargolister 1950-53", *Historie*, 2000:2, s. 296-317.

Villaume, Poul: "Nødvendigheden som dyd. H.C. Hansen, NATO og sikkerhedspolitikken". *Vandkunsten* 9/10, 1994 s. 102-117.

Artikler i/bidrag til antologier og samleværker

Bomholt, Julius: "Det fagre spil" i *Bogen om H.C. Hansen*, København; Forlaget Fremad 1960.

Lauridsen, John T. m.fl. (red): "H.C. Hansen", opslag i: *Den Kolde Krig og Danmark*, GADS Leksikon. København: GADS Forlag 2011.

Svenningsen, Nils: "Udenrigsministeren" i *Bogen om H.C. Hansen*, København; Forlaget Fremad, 1960.

Sørensen, Lars Hovbakke: "Trekantregeringen", kapitel 16 i Elbjørn, Kasper og Gress, David (red.): *20 begivenheder der skabte Danmark*, København: Gyldendal 2006.

Utrykte kilder

Udenrigsministeriets Arkiv, gruppeordnede sager 1945-1972:

5.D.30.A (Danmark-Sovjetrusland: Politiske forhold).

5.D.30.D/1-3 (Stats- og udenrigsminister H.C. Hansens besøg i Moskva 1956 inkl. bilag og Emner til drøftelse under besøg i Sovjetunionen i 1956).

MARIANNE ROSTGAARD

LEKTOR, PH.D.

INSTITUT FOR KULTUR OG GLOBALE STUDIER

AALBORG UNIVERSITET

MOGENS RÜDIGER

PROFESSOR MSO, DR. PHIL.

INSTITUT FOR KULTUR OG GLOBALE STUDIER

AALBORG UNIVERSITET

ABSTRACT

Artiklen kaster, med inddragelse af hidtil ikke benyttet kildemateriale, nyt lys over handelsforhandlingerne mellem Danmark og Sovjetunionen i marts 1956. Forløbet af forhandlingerne er traditionelt blevet fortalt som en historie om H.C. Hansen, der ikke gav efter for sovjetiske krav om at levere et danskbygget tankskib til Sovjetunionen som forudsætning for underskrivelse af en ny handelsaftale. I givet fald ville Danmark have overtrådt CoComs bestemmelser og brudt solidariteten i den vestlige alliance.

Artiklen bygger dels på sagsakter fra CoComs arkiv, dels på det detaljerede referat fra forhandlingerne (i Kreml 3.-6. marts 1956), som i samtiden kun var kendt af en snæver inderkreds. Samtidige og de fleste senere fremstillinger har derfor bygget dels på officielle referater fra mødet, dels på Julius Bomholts skildring i "Bogen om H.C. Hansen". Med udgangspunkt i en dokumentation af det

faktiske hændelsesforløb op til og under handelsforhandlingerne i 1956 sættes dette ind i såvel dets realhistoriske som historiografiske kontekst for at forklare, hvorfor der har været en interesse i, både i marts 1956 og senere, at holde fast ved fortællingen om H.C. Hansen der stod fast, selvom det langt fra er en dækkende beskrivelse af hændelsesforløbet. CoComs bestemmelser blev nemlig brudt med den dansk-sovjetiske aftale i 1956.

DANNELSE OG HUMANISTISK ETIK I ØST OG VEST CA. 900-1100

EN KOMPARATIV TILGANG

■ SIGGA ENGSBRØ

Hvorfor er der så store ligheder i forestillinger om lærdom og dens ideelle anvendelse i samfundet blandt den lærde elite i det latinske Europa, Byzans og den islamiske verden? Er det et spørgsmål om kulturel interaktion og/eller en fælles kulturel arv med traditioner tilbage til Platon, der gør sig gældende? Kan man hermed forklare udviklingen i dannelsesidealet i det latinske Europa på en ny og mere nuanceret måde? Dette er store spørgsmål, som jeg vil i det følgende vil forsøge at komme med antydningssvise forklaringer på.

Det er almindeligt anerkendt i uddannelseshistorisk forskning, at curriculum¹ i det tyske område² undergik en ændring fra ca. 950, hvor klassiske forfattere blev inddraget i langt større omfang, end det var tilfældet i karolingisk tid. I denne henseende har Stephen Jaeger argumenteret meget overbevisende for, at en ny og mere sekulær lærdomsmodel blev den dominerende i katedralskolerne fra ca. 950 og derefter bredte sig fra Tyskland til Frankrig.³ Denne lærdomsmodel var tosidig med fokus på erhvervelsen af de syv artes liberales⁴ såvel som moralsk dannelse. Det særlige herved er et nyt fokus på antikke etiske forestillinger og civiliserede manerer i uddannelsesforløbet, indeholdt i det latinske begreb *mores*.⁵

Her anfører Stephen Jaeger, at uddannelsen i *mores* var forbeholdt katedralskolerne.⁶ Dette er dog tvivlsomt, da munkene i klostrene havde så godt indblik i selvsamme tankesæt, at de kunne fremstille idealiserende biografier med fokus på korrekt livsførelse helt i overensstemmelse med antikke dydsforestillinger.

¹ Curriculum anvendes her og efterfølgende i en løs forstand som udtryk for en tekstlig kanon snarere end et fastlagt læsepensum.

² Dvs. det ottonsk-saliske rige.

³ Hermed menes det ottonsk-saliske rige og det capetingiske rige, som var af en noget anden udstrækning end i dag. Efterfølgende vil jeg betegne disse områder som det latinske Europa.

⁴ Artes liberales er den latinske terminologi for de syv frie kunster, som indbefatter trivium: grammatik, retorik og dialektik og quadrivium: geometri, arithmetik, musik og astronomi. Efterfølgende vil jeg benytte de latinske udtryk.

⁵ Jaeger: *Envy of Angels*, s. 2-3, 9-10.

⁶ Ibid. s. 74.

Dette tyder på, at der snarere var tale om en generel uddannelsesmodel fremherskende blandt den lærde elite i klosterscholer såvel som katedralskoler.⁷

Årsagen til, at et mere sekulært curriculum med antikke forbilleder vandt indpas i katedralskolerne, forklares af Stephen Jaeger med en bevidst indsats fra Otto den Stores⁸ og hans efterfølgeres side for at implementere et uddannelsesprogram med det formål at uddanne den verdslige gejstlighed til at gøre tjeneste som loyale administratorer i kongens tjeneste. Her var det ideelle produkt en statsmand i ciceronsk forstand, altså en legemliggørelse af humanistiske antikke idealer. Årsagen til det fornyede fokus på antikke forbilleder, særligt Cicero, forklarer Stephen Jaeger dog ikke i dybden, men trækker snarere på traditionelle forestillinger i tysk middelalderforskning, hvilket må betragtes som en problematisk tilgang.⁹

Mia Münster-Swendsen har i denne henseende opstillet en mere troværdig forklaringsmodel for denne udvikling som en længerevarende proces snarere end en bevidst implementering af en lærdomsmodel. Her forstår hun snarere gejstligheden som drivkraften bag denne udvikling.¹⁰

Forandringer i det middelalderlige curriculum forklares dog stadig ofte i latinsk europæisk forskning vedrørende 900- og 1000-tallet ofte med mekanismerne for udbud og efterspørgsel i samfundet. Ifølge denne traditionelle opfattelse ændrer curriculum sig i takt med samfundets udvikling og de deraf følgende krav til de lærdes evner. Her er især behovet for administrative færdigheder blevet set som forudsætning for det øgede fokus på artes liberales. Det bliver dog aldrig eksplicit blevet forklaret, hvad denne administration består i, eller hvordan opfyldelsen af behovet for administrative færdigheder kan forklare interessen for dialektik, quadrivium,¹¹ etik og antikke forfattere som Cicero og Virgil, som afspejles i de middelalderlige tekster.

Denne mekaniske forklaringsmodel om udbud og efterspørgsel som baggrund for ændringer i curriculum kan måske nuanceres og en dybere forståelse af uddannelsens udformning opnås, hvis man inddrager de lærdes eget fokus på det etiske aspekt som formålet med dannelse. Det at stræbe efter en korrekt etisk

⁷ Jf. for et overblik vedr. klosterscholerne Sally Vaughn og Jay Rubenstein: *Introduction: Teaching*, s.1-18.

⁸ Otto d. Store (912-973).

⁹ Ibid. s. 43-49. Specifikt drejer det sig her om ideen om det ottonsk-saliske rigskirkesystem. For en nyere diskussion om det ottonsk-saliske rigskirkesystem og dets eksistens og betydning, jvf. -Reuter: The 'Imperial Church System' the Ottonian and Salian Rulers: a Reconsideration. *Journal of Ecclesiastical History*, vol. 33. 1982 samt Fleckenstein: Problematik und Gestalt der ottonisch-salischen Reichskirche. Karl Schmid (red.): *Reich und Kirche vor dem Investiturstreit*. Sigmaringen 1985

¹⁰ Münster-Swendsen: *The Model*, s. 340-342.

¹¹ John Contreni gør dog op med forestillingen om, at quadrivium såvel som dialektik ikke allerede var centrale undervisningsområder i karolingisk tid. Contreni: *The Pursuit*, s. 122-124.

opførsel var klart af stor betydning i de lærde miljøer allerede i 800-tallet og er bl.a. til stede i opbyggelige skrifter om dyder og laster. Ethiske overvejelser omkring værdien af den kristnes offentlige handlinger var et faktum i det latinske Europa allerede fra karolingisk tid. Her eksisterede der nemlig en forestilling omkring aristokratiets etiske ansvar for kristenhedens velbefindende, hvor korrekte etiske handlinger i offentligt øjemed ultimativt førte til frelse.¹² Udøvelsen af offentligt embede kan således forstås som eksemplificeringen af den kristne dyd *caritas* (næstekærlighed). Denne forståelse af *caritas* kan også ses i 900- og 1000-tallet. Mia Münster-Swendsen har i denne forbindelse anført, at lærde under Investiturstriden (1076-1122) hævdede, at samfundet skulle bindes sammen som en harmonisk enhed af *caritas*. Hermed forstås gensidig udveksling af forpligtelser mellem de forskellige grupper i samfundet.¹³

Forestillinger om det ideelle etiske grundlag for ens offentlige handlinger og formålet med dannelse kan også iagttages i biografisk materiale såsom *gestae* og *vitae* vedrørende kongers og gejstliges udøvelse af embede skrevet i 900- og 1000-tallet, hvor det religiøse element dog nedtones og antikke forestillinger dominerer i højere grad.¹⁴

Endvidere er det netop omkring 950, skæringspunktet, som Stephen Jaeger satte for implementeringen af et nyt curriculum i katedralskolerne, at en mere intensiv kontakt mellem Byzans og kejseren i det ottonsk-saliske rige, Otto den Store, kan påvises fx i Liudprands diplomatiske missioner til Byzans i henholdsvis 968 og formodentlig i 972. I denne henseende er det også interessant, at der i ærkebisp Bruno af Kölns *Vita* fra 968-969, som Stephen Jaeger trækker på i sin argumentation for at dokumentere baggrunden for et skift, netop anføres, at ærkebiskop Bruno deltog i diskussioner med lærde grækere og endda modtog undervisning fra grækere.¹⁵

Ved at trække på byzantinsk forskning kan der måske skabes klarhed om forestillingerne om uddannelsens formål og tilsnit i det latinske Europa i 900- og 1000-tallet. I denne forbindelse er byzantinisten, Paul Specks betragtninger vedrørende beskrivelsen af kejser Konstantin Porphyrogenitus'¹⁶ indsats for genopblomstringen af lærdom i Konstantinopel i 900-tallet interessante, da udgangspunktet her er diskussionen omkring administratoren og hans uddannel-

¹² Noble: *Secular Sanctity*, s.11-13.

¹³ Münster-Swendsen: *The Model*, s. 339.

¹⁴ Stephen Jaeger nedtoner betydningen af forestillinger om dyd og etik i karolingisk tid, om end han anerkender eksistensen heraf. Det skyldes formodentlig hans fokus på brud snare end kontinuitet. Jaeger: *Envy of Angels*, s. 21-35.

¹⁵ Vita Brunonis, kap. 6-7. Ærkebisp Bruno af Köln (925?-965) var Otto d. Stores bror. I forskningen har der ofte været henvist til, at der som oftest er tale om irere, når der henvises til grækere, da disse ofte var i besiddelse af græskkundskaber. Dette vil jeg dog ikke mene, er tilfældet her, da forfatteren til *vitaet* i kap. 7 også refererer til en irsk biskop, og således skelner herimellem.

¹⁶ Konstantin Porphyrogenitus (905-959).

sesforløb. Her tager Paul Speck til genmæle mod forestillingen om, at Konstantin Porphyrogenitus' Magnaura "universitet" havde som formål at uddanne et korpus af administratorer. Det drejer sig ifølge Paul Speck her snarere om genopblomstringen af et alment dannelsesprogram, hvor flere af dem, som modtog en uddannelse på Magnaura universitetet, blev biskopper eller statslige tjenere. I 800- og 900-tallet gennemgik kommende administratorer netop ikke en målrettet uddannelse i Byzans, men en almen uddannelse forbeholdt de højere lag i befolkningen. Man skulle dog normalt have gennemført en almen uddannelse for at opnå et embede.¹⁷

Hvis man overfører Paul Specks betragtninger på det latinske Europa, ville det altså ikke ligge fjernt at definere den højere uddannelse i katedralskoler såvel som klosterscholer i 900-1000-tallet som tiltænkt aristokratiet med et bredt fokus snarere end et administrativt.¹⁸

Således kan ændringen af curriculum i det latinske Europa hen imod en større integration af antikke idealer måske forklares mere tilfredsstillende med en mere kompleks tilgang, nemlig ved udover den traditionelle forklaring omkring stigende administrative behov også at tage kontinuiteten i allerede eksisterende opfattelser af humanistisk etik og spørgsmålet om interkulturelle kontakter i betragtning. Her kunne det være givtigt at se på muligheden for en kulturel interaktion blandt de lærde miljøer i Byzans, den islamiske verden¹⁹ og det latinske Europa som et incitament til ændringer i curriculum. Disse ovennævnte kulturer er karakteriseret ved geografisk at grænse op til hinanden og ved rent kulturelt at være arvtagere til den intellektuelle tradition i det romerske imperium såvel som religiøst ved den judæo-kristne tradition.

Receptionen af antikken bliver tillagt stor betydning i forskningen omkring intellektuelle miljøer i såvel det latinske Europa, Byzans og den islamiske verden. I denne forbindelse understreges betydningen af integrationen af antikke værker såvel som artes liberales for udviklingen inden for uddannelse. Imidlertid bliver lighederne i disse kulturers fokus i deres overtagelse af antikke idealer sjældent berørt i samtidig forskning. Dette på trods af, at humanisme på det nærmeste er

¹⁷ Speck: *Die Kaiserliche Universität*, s. 22-24. Jeg har taget mig den frihed at oversætte "Beamter" med administrator, da ordet "embedsmand" har stærke konnotationer til moderne anvendelse af begrebet.

¹⁸ Lægfolks uddannelsesgang er ikke veldokumenteret for denne periode, bl.a. grundet de få kilder, men lægfolk kan være blevet undervist i eksterne klosterscholer jf. Skt. Gallen. Medlemmer af aristokratiet i 900-tallet kan have været tilknyttet biskop eller abbed som underviser, som det anføres i Vita Brunonis. I vita Bennonis fra det sene 1000-tal lader det endda til, at gejstlige kunne få arbejde mod betaling som underviser i bysamfund.

¹⁹ Jeg vil dog her fortrinsvis have fokus på Baghdad under buyidernes herredømme. Ifølge Joel Kraemer kan man se Baghdad som et mikrokosmos for den islamiske verden. Kraemer: *Humanism*, s. vii.

det dominerende begreb i beskrivelsen de lærde miljøer i forskningen omkring 900-1000-tallet.²⁰

I det følgende vil jeg forsøge at fremhæve lighederne i overtagelsen af antikke idealer i de lærde miljøer i de tre kulturer med fokus på det etiske aspekt, hvor såvel kontinuitet og integration af den antikke arv i uddannelsestraditionen samt interkulturel kontakt er fremtrædende. Snarere end at give en kategorisk forklaring på lighederne vil jeg blot anføre eksempler på ligheder og dermed anspore til, at spørgsmålet om kulturel interaktion undersøges nærmere. Dette kunne måske bidrage til at få et mere nuanceret billede af årsagerne til det ændrede fokus i curriculum i det latinske Europa fra 950 hen imod en mere verdslig og antik influeret tilgang.

ANTIK LÆRDOM I MONOTEISTISKE SAMFUND I DEN JUDÆO-KRISTNE TRADITION

Baggrunden for integrationen af antik lærdom i en kristen religiøs kontekst kan primært begrundes med de troendes behov for at forstå den hellige skrift i en skriftbaseret religion. Således udgjorde arven fra antikken og dens samspil med monoteistiske religiøse forskrifter de vigtigste faktorer i udformningen af curriculum for en højere uddannelse. Her er der særligt fokus på integrationen af artes liberales, men især Platon og Ciceros etiske forskrifter synes også at have vundet indpas.

Antikke modeller for uddannelse fortsatte altså med at dominere strukturen for litterær dannelse i senantikken, selv om nytten af antik lærdom og antikke forfattere i en kristen kontekst var genstand for heftig debat. Tilpasningen af antik lærdom til en kristen kontekst og forståelsen af dens nytte kan ses i såvel græske og latinske kirkefædres skrifter fra 300- og 400-tallet. I henhold til kirkefædrene kunne hedenske tekster stadig anvendes fx som stilistiske eksempler, men ethvert hedensk mytologisk indhold skulle dog ignoreres. Således vedblev den antikke lærdomsmodel med at blive anset for passende for den højere gejstlighed og civile administratorer i en byzantinsk og latinsk europæisk sammenhæng.

Den antikke lærdomsmodel var altså velintegreret i Byzans og det latinske Europa, hvor den ifølge Pierre Riché og Paul Lemerle aldrig helt mistede fodfæste i opposition til teorier om 600-tallet og til dels 700-tallet som "an age of darkness".²¹

Måden hvorpå antik lærdom blev integreret i den islamiske verden adskiller sig fra processen i det latinske Europa og Byzans, hvor det mest afgørende var den sproglige faktor, introduktionen af arabisk.

²⁰ Kraemer: *Humanism*; Lemerle: *Le premier Humanisme* og Jaeger: *Envy of Angels*.

²¹ Riché: *Education and Culture*, s. 340; Lemerle: *Byzantine Humanism*, s. 8.1.

Den første interesse i antik lærdom synes at være betinget af umayyadernes magtovertagelse i Damaskus i 661.²² Her overtog umayyaderne kontrollen med et byzantinsk administrativt system, hvor syriske kristne fortsatte med at varetage ledelsen. Selv det administrative sprog vedblev med at være græsk indtil kalif Abd al-Maliks reformer omkring år 700.²³ Ligesom i Byzans og i det latinske Europa var der dog en forsigtig indstilling til antik lærdom, som muligvis var betinget af de syriske kristnes dominerende position i overleveringen af den antikke lærdom. Dog ændrede dette sig med abbasidernes fordrivelse af umayyaderne og derpå følgende overtagelse af kalifatet i 749. Særligt skal grundlæggelsen af Bagdad, det abbasidiske kalifats hovedsæde, i 762 have bevirket en øget interesse for antik lærdom, hvilket kom til udtryk i den græsk-arabiske oversættelsesbevægelse (762-1000).²⁴

700-tallet opfattes inden for forskningen som vendepunktet per se for integrationen af antik lærdom såvel i den islamiske verden som i det latinske Europa. I det latinske Europa skete en afgørende ændring inden for højere uddannelse, hvor den antikke lærdomsmodel erhvervede en betydelig status som en autoritativ vejledning for lærde studier i kombination med religiøse forskrifter. Denne udvikling er blevet beskrevet som et produkt af kirkereformerne i 700-tallet. Her er der særligt fokus på vigtigheden af at erhverve sproglige forudsætninger for at kunne forstå og videregive de hellige skrifter korrekt. Denne opgradering af værdien af artes liberales danner grundlaget for den såkaldte karolingiske renæssance i 800-tallet.

I den græsk-arabiske oversættelsesbevægelse er den første bølge af oversættelser karakteriseret ved en interesse for det, vi i dag ville definere som naturvidenskab såsom det teoretisk orienterede quadrivium og praktisk såsom lægekunst og arkitektur. Det er ikke før sidste halvdel af 800-tallet, at der kommer fokus på oversættelser af filosofiske værker. Her drejer det sig overvejende om værker af Platon, Aristoteles og nyplatonikere samt kommentarer til Aristoteles og Platon.²⁵ I Byzans lader det dog ikke til, at der sker et signifikant brud i curriculum's udformning. Dog betragtes 800- og 900-tallet som en opblomstringsperiode for genoptagelsen af antikken, traditionelt betegnet som den makedonske renæssance.

²² Umayyaderne ledede kalifatet med sæde i Damaskus 661-749. Herefter blev de fordrevet af abbasiderne. I Spanien grundlagde et undsluppet medlem af denne slægt i 755 et umayydisk dynasti i opposition til abbasiderne.

²³ Abd al-Malik herskede 685-705. Gutas: *Greek Thought*, s. 17.

²⁴ Gutas: *Greek Thought*, s. 17-18. Gutas argumenterer i dette værk ligeledes ud fra en mekanisk nytteorienteret forståelse af Bagdads grundlæggelse som incitament for den stigende interesse for antikke værker, men det forklarer dog ikke oversættelsen af etiske filosofiske skrifter, som er et faktum fra den sidste halvdel af 800-tallet. Abbasidernes dynasti herskede som kaliffer fra 749-1258.

²⁵ Gutas: *Greek Thought*, s. 186.

Antikke værkers hedenske oprindelse blev dog stadig anset for problematisk i en islamisk såvel som i en kristen kontekst i det latinske Europa og Byzans. Om end 800-tallet karakteriseres ved en mere tolerant vurdering af antik filosofi i de lærde miljøer, så dominerer den generelle opfattelse af antik lærdom stadig som redskab underordnet religiøse formål.

I den islamiske verden kan forståelsen af de græske videnskaber som redskab i teologiens tjeneste eksemplificeres ved indførelsen af den dialektiske metode i studiet af teologi, som tager fart i 800-tallet. Dog synes der i den islamiske verden at være en vedvarende diskussion af, hvorvidt hedensk filosofi er kompatibel med studiet af religion, en forestilling som ikke var anerkendt før 900-tallet med Al-Farabi og Ar-Razi.²⁶ I den islamiske verden er der desuden en forståelse af filosofi som vejen til frelse udviklet i 900-tallet inden for kredsen af "Renhedens Brødre".²⁷ Dette er et synspunkt som ligeledes kommer eksplicit til udtryk i det latinske *Gesta Chuonradi* fra 1000-tallet, hvoraf det fremgår, at filosoffer har belært om, at det evige liv vil blive givet i belønning til dem, som har været til nytte for fædrelandet og har holdt loven i hævd.²⁸

Den voksende positive evaluering af antikke værker i 1000-tallet og forståelsen heraf i en byzantinsk kristen kontekst kan illustreres med et citat fra et digt skrevet af biskoppen Johannes Mauropous. Digtet handler om Platon og Plutarch og understreger deres forenelighed med kristendommen. "Hvis du min Kristus skulle ønske at undtage nogen af de fremmede fra dine trusler, så skulle du for mig undtage Platon og Plutarch. For begge er af naturen i tanke og karakter meget tæt på dine skikke."²⁹ Opfattelsen af antikke moralforestillinger som anvendelige i en kristen kontekst synes altså at være etableret i Johannes Mauropous' digt, både i Platons og Plutarchs værker er der fokus på etik og dyd, hvor Plutarch er stærkt påvirket af platonske dydsforestillinger.

Til forskel fra 800-tallet synes antikke værker at have opnået en værdi i sig selv. Endvidere lader de middelalderlige kilder til at afspejle en mere antropocentrisk forståelse af livet og menneskets pligter. Denne udvikling er fuldt tilendebragt i slutningen af 1000-tallet i Byzans og det latinske Europa, mens dette synes at være sket tidligere i den islamiske verden.

SKITSERING AF DEN ANTIKKE LÆRDOMSMODEL I EN MIDDELALDERLIG KONTEKST: PLATON, ARISTOTELES OG CICERO

Paideia³⁰ er den terminologi, der i den hellenistiske verden blev anvendt til at beskrive uddannelse eller dannelse. Denne antikke uddannelsesmodel (paideia) var

²⁶ Watt: *Islamic Philosophy*, s. 48; Al-Farabi: *Ihsa al-Ulum*.

²⁷ I arabisk terminologi Ikhwan as-Safa. Kraemer: *Humanism*, s. 104.

²⁸ Wipo: *Gesta Chuonradi*, prologen.

²⁹ Lagarde: *Iohannis Euchaitorum*, s.24.

³⁰ Παιδεία.

særdeles velintegreret i curriculum for højere uddannelse i middelalderen i Byzans, den islamiske verden såvel som i det latinske Europa. Om end der er udbredt anerkendelse af overtagelsen af den antikke uddannelsesmodel, problematiseres det ikke i forskningen vedr. 900-1000-tallet, at der var to fremherskende opfattelser af uddannelse og dens værdi i antikken, da begrebet *paideia* kan dække over såvel en mekanisk opfattelse af uddannelsesgangen såvel som en etisk opfattelse af uddannelse, nemlig dannelsen af det hele menneske. Mere eksplicit drejer det sig i det førstnævnte om den sofistiske model, hvor uddannelse bliver anset for at være et værktøj med en rent praktisk værdi med fokus på færdigheder til personlig fremme og opnåelse af verdslige goder uden hensyn til sandheden. Op-havsmanden til den anden fremherskende model er Platon, hvor der er fokus på indlæring af etik som formålet med dannelse. Her bliver uddannelse værdsat som et middel til at forme mennesket i henhold til de fire kardinaldyder. Menneskets korrekte etiske fremfærd i verden til gavn for samfundet fører ultimativt til gavn for sjælen, og det enkelte menneske opnår herved lykke.

En endelig struktur for en litterær uddannelse opnås ikke før den hellenistiske æra, traditionelt opfattet som perioden 323 f.Kr.-31 f.Kr. Curriculum havde på dette tidspunkt udviklet sig til at omfatte *artes liberales* såvel som moral.³¹ På grundlag af denne uddannelse kunne man begå sig som taler eller filosof. Rent skematisk beskæftigede talere sig med lov og ret, mens filosoffer underviste.

Platons teorier om uddannelse og korrekt etisk opførsel havde stor indflydelse på idealer om læring i middelalderen generelt. Specifikt for 900-1000-tallet må dette tilskrives receptionen af Platons værk *Staten*³² både via indirekte og direkte adgang til værket. I dette værk beskæftiger Platon sig primært med det reciproke forhold mellem opretholdelsen af den etisk set bedste regeringsform med udgangspunkt i de fire kardinaldyder. Her drager Platon overordnede paralleller til det enkelte ideelle individs styring af sin krop. Forestillingen om det ideelle menneske såvel som den ideelle bystat er således nærmest uadskillelige.

For herskeren i den ideelle bystat og hans rådgivere er såvel indlæringen af teoretisk lærdom i form af *artes liberales* samt udviklingen af dyd af central værdi, således at bystaten kan holdes i balance og dermed opnå lykke og tilfredshed. I denne henseende danner kardinaldyderne, retfærdighed, visdom, mod og må-

³¹ Marrou: *A History*, s. xiii.

³² Jeg anvender her Loeb's udgave, hvilket jeg også vil gøre ved andre referencer til antikke og senantikke værker.

Den traditionelle danske oversættelse af *πολιτεία* som *Staten* er en smule misvisende, da dette snarere betyder by/bystat end staten, men jeg vil holde mig til den danske terminologi, da den er gængs inden for en dansk referenceramme. Undertitlen til dette værk af Platon, nemlig *περί δικαίου, πολιτικός*, nævnes typisk ikke, men kunne oversættes med "omkring retfærdigheden i forhold til byen". Dog skal det bemærkes, at det er omdiskuteret i forskningen, hvorvidt den græske titel på Platons værk oprindeligt var *πολιτεία*, men der kan ikke herske tvivl om, at værket omhandler byens/bystatens ideelle udformning.

dehold, rettesnoren for menneskelig adfærd, hvor retfærdighed i forening med visdom dominerer som det vigtigste princip i opbygningen af den perfekte by/bystat.

Den bedste regent er i denne optik en filosof, en polyhistor, der søger efter sandheden om væren. Med henblik herpå fungerer dialektik som det primære værktøj til at opnå den sande opfattelse af verden og dermed til at blive en filosof. Anvendelse af dialektisk metode gør det muligt at gøre kærlighed til visdom til en kontrolleret undersøgelse af sandheden.³³ Således er det rationelle væsen den sande bidragsyder til orden og harmoni i byen/bystaten.

Opfattelserne i Platons *Staten* vedrørende den perfekte regeringsform såvel som etik og den ideelle uddannelse var til en vis grad inhærent i hver kultur både direkte overleveret i Byzans og den islamiske verden, samt gennem de primære formidlere af hans moralfilosofi og anskuelser omkring politik, nemlig Cicero i det latinske Europa og Aristoteles i Byzans og den islamiske verden.³⁴

Her er de ideer, som bliver udtrykt i Platons *Staten* også særligt genkendelige i Aristoteles *Nikomæchaiske Etik* og i Ciceros *Om Pligter*. Referencer eller allusioner til disse tre værker synes endvidere at være hyppigt forekommende i middelalderlige kilder. Derfor har jeg begrænset min undersøgelse til receptionen af ovennævnte tre værker.

Det skal dog tages med i overvejelserne, at der er nogle vigtige forskelle inden for disse tre filosofers anskuelser fx vedrørende monarki som regeringsform samt nytteværdien af retorik og poesi. Monarki bliver såvel af Platon og Aristoteles anset som den bedste styreform, mens Cicero kun sporadisk beskæftiger sig med monarki som styreform, da han snarere fokuserer på statsmandens ansvar for ledelsen af republikken.

Mens nytten af retorik i Platons optik vurderes med forbehold i henhold til etik, så er der en mere positiv holdning til retorik hos Cicero og Aristoteles, om end retorik stadig skal anvendes inden for en etisk korrekt ramme.³⁵ Studiet af artes liberales var endnu ikke udviklet til et stringent curriculum inden for højere uddannelse på Platons og Aristoteles tid, men af deres værker kan udledes en klar vægtning af værdien af quadrivium samt dialektik. Snarere end at levere en specifik beskrivelse af curriculum, bygger ovennævnte forfatteres moralfilosofi på en sammenlignelig forståelse af lærdom, hvor samspillet mellem artes liberales og etik er af central betydning.

Dette uddannelseskoncept var baseret på en aristokratisk opfattelse af pligt og mental overlegenhed. Således forventes det af den frie mand, at han er indbe-

³³ Dialektik er en metode til at opdage den skjulte sandhed ved hjælp af diskussion og logiske argumenter, hvor man overvejer ideer, der er i opposition til hinanden.

³⁴ Anastos: *Byzantine Political*, s.17.

³⁵ Dette fremgår dog særligt mht. Aristoteles i hans værk *Retorikken*, mens det ikke er tydeligt i den *Nikomachæiske Etik*.

grebet af dyd og vedgår sig ansvaret for de mindre velstillede både i intellektuel og i materiel forstand. I denne forbindelse tillægges to måder at leve på betydelig værdi, nemlig enten et liv i fordybelse eller et aktivt liv dvs. *vita contemplativa* eller *vita activa* i latinsk terminologi.³⁶ Men det er *vita activa*, snarere end *vita contemplativa*, som formidles som den mest rosværdige livsstil. Her er det forestillingen om den aktive gerning til gavn for ens medmennesker, som dominerer. Således sætter denne moralfilosofi menneskets korrekte handlinger i centrum, hvor efterlevelse af de indlærte kardinaldyder er en forudsætning herfor. Baggrunden for anvendelsen af antik lærdom i denne tradition er i sin essens dermed en antropocentrisk måde at anskue verden på. Her er mennesket defineret som et *zoon politikon*³⁷ på græsk eller på latin som *vir civilis* – det vil sige et væsen forbundet til samfundet/byen i sin mest basale fortolkning.

Der var en varieret anvendelse af ovennævnte forfattere i middelalderen og deres værker blev integreret i forskelligt omfang i hver af disse kulturer såvel direkte som formidlet gennem andre forfattere. Til en vis grad kan de forskellige niveauer af integration af disse filosofers tankegods i hver kultur forklare variationer i synet på etik og uddannelse. Dog skal også anerkendes, at der var en markant forskel i tilgængeligheden af antikke værker generelt.

Ligeledes må det fremhæves, at Platons værker nok umiddelbart var mere tilgængelige for de monoteistiske kulturer i middelalderen, da Platons fremstilling af verdens skabelse af en monoteistisk entitet og dens dualitet har mange lighedstegn til fælles med den judæo-kristne verdensopfattelse. I Ciceros *Diskussioner i Tusculum* kan man dog observere en lignende verdensopfattelse i tråd med Platon.³⁸ Her må det dog bemærkes, at Ciceros værker kun var anvendt i det latinske Europa, da han skrev på latin – et sprog, som i denne periode ikke blev studeret i større omfang i hverken Byzans eller i den islamiske verden.³⁹

I 900-1000-tallet var anvendelsen af Ciceros skrifter almindelig i det latinske Europa, selvom Platons indflydelse må siges også at have været signifikant og i mindre grad aristotelisk tænkning, mens Platon og Aristoteles opfattes som de vigtigste filosoffer i henholdsvis Byzans og den islamiske verden.⁴⁰

³⁶ Efterfølgende vil jeg anvende de latinske begreber *vita activa* og *vita contemplativa*, som er den gængse terminologi. På græsk er de ækvivalente begreber βίος πρακτικός og βίος θεωρητικός.

³⁷ ζῷον πολιτικόν.

³⁸ Dette værk var meget anvendt i det 1000-tallet i Vesteuropa, men er også kendt i 800-tallet, hvor Einhard bl.a. refererer til det i *Vita Karoli*.

³⁹ Dog blev studiet af latin tillagt en vis betydning i forbindelse med retlige studier i Byzans i 1000-tallet. I Psellos' værk *Chronographia* nævnes i forbindelse med beskrivelsen af Kejser Romanus III (1028-34) uddannelsesforløb studiet af italiensk litteratur dvs. latinsk. Psellos: *Chronographia*, vol. 1, s. 32.

⁴⁰ Specifikt tænker jeg her på anvendelsen af Aristoteles' *Kategorierne* i Boethius' version i det latinske Europa. Aristoteles' *Kategorierne* var også udbredt i Byzans såvel som i den islamiske verden.

KONCEPTET FILOSOFKONGE, EN ALLUSION TIL PLATONS *STATEN* I DE LATINSKE KILDER?

Middelalderlige kilder indeholder ofte allusioner til tekststeder eller regelrette citater fra antikke værker. Dog angives det sjældent i disse kilder, hvor citatet eller allusionen stammer fra. Der kan endda være tale om flere mellemlid i transmissionen af den oprindelige antikke reference. Det er derfor vanskeligt at afgøre, hvorvidt middelalderlige kilder refererer direkte til et antikt værk eller om den middelalderlige forfatter har haft adgang til et andet senere værk. Dette er et centralt spørgsmål i diskussionen af, hvorvidt man allerede i 1000-tallet har haft direkte adgang til Platons værk *Staten* eller om der snarere er tale om referencer til Boethius' værk *Filosofiens Trøst* fra 500-tallet, som var vidt udbredt i den tidlige middelalder i det latinske Europa.

Begrebet filosofkonge er en konstruktion med en ganske tydelig reference til Platons *Staten*.

Det er derfor tankevækkende, at biskop Benzo af Alba⁴¹ i sit værk *Syv Bøger til Kejser Henrik IV* fra ca. 1080-1085 gentagne gange opfordrer kongen til beskæftigelsen med filosofi som nyttigt for staten. "Det er nemlig at gå den rette vej, når man holder samtale med filosofien to gange om dagen. For således regeres staten godt, når *filosoffer hersker og kejsere filosoferer*."⁴² Dette citat kan forstås som en klar allusion til Platons *Staten*. Der er nemlig to fraser, som lader til at være overtaget direkte fra Platons "Staten" om end oversat fra græsk til latin, nemlig efter min danske oversættelse fraserne "filosofferne hersker" og "kongerne/magthaverne filosoferer".⁴³ Dog må det medgives at første del af det anførte citat fra Benzo af Albas værk kan være en allusion til Boethius dialog med filosofien i *Filosofiens Trøst*. For de andre tekststeder med henvisning til herskeren som filosof gælder dog, at de lader til udelukkende at være en gengivelse af ovennævnte fraser fra Platon. Imidlertid henfører Hans Seyffert allusionerne i sin udgave af Benzo af Albas værk til Platons begreb om filosofkongen som et eksempel på Boethius' indflydelse som formidler af forestillinger i Platons *Staten*.⁴⁴

Det er i denne forbindelse følgende citat fra Boethius' ovennævnte værk, som bliver fremhævet som kilde til Benzos beskrivelse af filosofkongen. "Og du for-

⁴¹ Benzo (1010-1089/90) blev biskop af Alba i Italien før 1059 og havde tilknytning til de saliske kejsere. Man ved ikke meget om hans baggrund. Han kan have været syditaliener, men lader også til at have haft stort kendskab til Norditalien såvel som det saliske hofkapel. Jf. Seyffert i indledningen til Benzos værk s. 15-19.

⁴² Benzo af Alba: *Ad Henricum IV. Imperatorem libri VII*, 1. bog, kapitel 1. Andre referencer ses i bog 1, kap. 3, 5. bog kap. 1 og 2 og 6. bog, kap. 6.

⁴³ Platon, *Staten*, 5. bog, kapitel 18 "οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν" og "οἱ βασιλεῖς τε νῦν λεγόμενοι καὶ δυνάσται φιλοσοφήσωσι". I Benzo af Albas værk er de ækvivalente fraser "impe- rant philosophi et philosophantur imperatores".

⁴⁴ Seyffert: *Sieben Bücher*, s. 108-109, fodnote 120 og 121. Der refereres her typisk til, at Boethius har overtaget Platons tankesæt i *Staten*, 5. bog, kapitel 18. Seyffert angiver dog ikke, hvilken udgave af Platons *Staten*, han refererer til.

ordnede denne sætning via Platons mund: at staten vil være lykkelig, hvis den regeres af dem, som enten er ivrige efter visdom eller den blev overtaget af de herskere, som ville stræbe efter visdom.”⁴⁵

Men hvis man ser på det rent lingvistisk, så nævnes filosofi ikke eksplicit i dette uddrag fra Boethius’ værk, mens filosofi nævnes konkret hos Benzo af Alba. Der er også større overensstemmelse rent semantisk og syntaktisk mellem uddraget fra Platons *Staten* og Benzo af Albas værk end med Boethius’ værk. Det vil altså være mere sandsynligt rent lingvistisk, at der i Benzo af Albas værk er tale om en direkte allusion til Platons *Staten* end til Boethius’ *Filosofiens Trøst*.

For at øge forvirringen udgør de gentagne hentydninger til begrebet filosofkonge i Benzo af Albas værk også et interessant træk i forhold til spørgsmålet om interkulturelle kontakter, særligt til Byzans. I denne forbindelse er det tankevækkende, at Benzo lader til at have haft et særdeles højt kendskab til græske ord.⁴⁶

Forestilling om filosofkongen som den ideelle udøver af embede var allerede til stede i 900-tallet i Byzans, hvilket kan ses i ærkebiskop Arethas af Caesareas panegyriske tale til kejser Leo den Vise i 902.⁴⁷ Her er der ligeledes en allusion til Platons *Staten* til præcis det samme sted vedrørende filosofkongen, som Benzo af Alba anvendte, hvor der også rent lingvistisk er overensstemmelse både semantisk og syntaktisk med Platons *Staten*.

Men Platon søn af Ariston, idet han spekulerede med skarphed i tanken på det, som var til fælles nytte for alle mennesker, viste, at livet besidder de bedste kvaliteter, når *filosoffer hersker* eller *konger filosoferer*.⁴⁸ Og denne udtrykte således dette meget vist og systematisk, men vi er de første til at afprøve det, han sagde. Vi ser dig som en konge, som blander filosofi med kongemagt, ikke nogen nem ting for de fleste mænd, og som retter manglen i den ene med det gode i den anden, således at kongemagten på grund af magten hverken rystes på slet vis eller filosofien trykket af uvirksomhed afventer virkeligheden inaktivt.

Således er du snarere en kongelig filosof end en filosofisk konge, i den grad at du overgår alle de konger før dig, hver og én, på bedste vis, ligesom de også adskilte sig fra deres undergivne med deres rigdom.⁴⁹

Forestillingen omkring filosofi som et vigtigt aktiv i herskerens udøvelse af magt fremstår ligeledes ganske tydeligt i værket *Chronographia* omkring 14 herskeres

⁴⁵ Boethius: *Philosophiae Consolationis*, 1. bog, kapitel 4. ”Atque tu hanc sententiam Platonis ore sanxisti: beatas fore res publicas, si eas uel studiosi sapientiae regerent uel earum rectores studere sapientiae contigisset.”

⁴⁶ Seyffert: *Sieben Bücher*, s. 2-3, 26-27.

⁴⁷ Kejser Leo den Vise (866-912). Ærkebisp Arethas af Caesarea (860-940).

⁴⁸ ”ἢ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἢ οἱ βασιλεῖς φιλοσοφήσωσι”. Senere i samme tale gentages en variation over denne frase endda.

⁴⁹ Arethas: *Scripta Minora*, bind 2, s. 24-25. Arethas af Caesarea (850-944).

styre af den byzantinske Michael Psellos, som var samtidig med Benzo af Alba.⁵⁰ I begge personers værker fremgår det eksplicit, at filosofiske studier bidrager til, at herskeren opnår de bedste forudsætninger for at udøve sit embede.

Denne forestilling om den ideelle forbindelse mellem udøvelse af magt og filosofi er ligeledes repræsenteret i den islamiske verden i Al-Farabis filosofiske værk *Om principperne i idealbyens indbyggers meninger* fra 900-tallet.⁵¹ Her opfattes regeringen af den ideelle by som umulig uden tilstedeværelsen af dyd hos herskeren. Det er igen forestillingen om filosofkongen, der skinner gennem.⁵²

Forestillingen omkring filosofi som en gyldig beskæftigelse for herskere i henhold til Platons værk *Staten* fremgår ifølge Joel Kraemer også i Tawhidis værk *For nøjelse og Selskabelighed* fra 983-985, hvor en diskussion mellem Tawhidi og vesiren Ibn Sa'dan omkring herskerens beskæftigelse med filosofi er nedskrevet.⁵³

Politisk motiveret moralfilosofi i Platons tradition synes altså at have haft en vis indflydelse på forestillinger om herskeridealet i 900- og 1000-tallet i det latinske Europa, Byzans såvel som i den islamiske verden, hvor en elitær forståelse af ansvaret over for ens undergivne såvel som forestillingen af filosofis gavnlighed for udøvelse af godt lederskab præger skildringer af herskere.

Studiet af filosofi og ideelt herredømme er således begreber, som er tæt forbundet blandt den lærde elite i det 900- og 1000-tallet, hvor Platons indflydelse er særdeles tydelig i deres overtagelse af begrebet filosofkongen. Det lader dog til at være en forestilling, som er både mere velintegreret i Byzans og den islamiske verden og på et tidligere tidspunkt end det er tilfældet i det latinske Europa.⁵⁴

ETIK OG RELATIONEN TIL ARTES LIBERALES

For 900- og 1000-tallet gælder, at vidnesbyrd omkring uddannelsens tilsnit og formål til vores rådighed udelukkende er formuleret af den lærde elite. I denne henseende synes uddannelsen at blive formet efter en platonsk skabelon, hvor de fire kardinaldyder og filosofiske studier indtager en central rolle. Det synes her at være den etiske opfattelse af uddannelsens værdi, som er det centrale omdrejningspunkt blandt de lærde i såvel Byzans, den islamiske verden som det latinske Europa. Stephen Jaeger er alligevel kun en af de få, som har understreget den eti-

⁵⁰ Michael Psellos (1017-1078?).

⁵¹ Al-Farabi (870-950) er primært kendt som filosof. Han blev født i Turkistan og opholdt sig en stor del af sit liv i Baghdad, hvor han angiveligt modtog sin uddannelse i arabisk og gjorde filosofiske studier. Det menes, at han skrev størstedelen af sine skrifter i Baghdad. Han var senere hen tilknyttet Sayf ad-Daulas hof i Aleppo. Jf. Fakhry: *Al-Farabi. Founder*, 2002.

⁵² Al-Farabi: *Mabadi Ara Ahl* kap. 15, paragraf 14.

⁵³ Kraemer: *Humanism*, s. 205. Den arabiske titel på værket er: Al-Imta' wa-l'-mu'anasa. Desværre har jeg endnu ikke haft adgang til denne kilde. Tawhidi (930-1023) var bl.a. beskæftiget som sekretær ved hoffet i Baghdad.

⁵⁴ Dette begreb kan dog allerede have været kendt i Vesteuropa i 800-tallet, da Walter Berschin har anført, at der i et senkarolingisk vita skal være en reference til filosofkongen på latin "rex philosophus". Berschin: bind 3, s. 359.

ske del af uddannelsen som den strukturelle ramme for indlæring af artes liberales i det latinske Europa.⁵⁵ Ellers er der typisk fokus på teoretiske færdigheder indeholdt i artes liberales som det centrale i uddannelsen både i latinsk europæisk, byzantinsk og islamisk forskning.

Indholdet af en højere uddannelse i 900-1000-tallet kan siges at indeholde såvel elementer fra en etableret læseplan for litterære værker såvel som en overordnet konstruktion af moralfilosofi stærkt influeret af Platon. Uddannelse var altså tosidig og bestod såvel af de teoretiske artes liberales som rent praktisk etik i form af de såkaldte kardinaldyder. Den etiske side af uddannelsen kan eksemplificeres ved studiet af filosofi såvel som anvendelsen af historie som et exemplum, hvor læsning af biografiske værker havde funktion af moralsk opbyggelighed. Når studierne inden for artes liberales var afsluttede, så fulgte de filosofiske og teologiske studier. Dette var en uddannelse, som var den frie mands domæne.

I forbindelse med anvendelsen af terminologien artes liberales synes der at være en konsensus omkring, hvad man skulle undervise i såvel som positionen af de forskellige artes i forhold til hinanden. Grammatik og retorik er de artes som blev anset for primære, dvs. basisviden, hvorfra man bevægede sig til studiet af quadrivium og dialektik, som var forbundet med filosofiske studier og teologi.⁵⁶

Det er især med hensyn til indlæringen af retoriske færdigheder, man kan eksemplificere relationen til etiske overvejelser i uddannelsesøjemed. Med hensyn til undervisningen i retorik lægges der netop stor vægt på at understrege den korrekte anvendelse heraf. At være i besiddelse af korrekt etisk dømmekraft synes netop at være af afgørende betydning i forhold til udøvelsen af retorik – i dette afspejles netop Platons syn på retorik. Der ligger i beskrivelsen af retorikeren ofte implicit en forståelse af, at han er en sofist. Han misbruger altså sine retoriske evner uden tanke for sandheden.

Retoriske færdigheder tillægges en meget høj værdi i 900-tallet, men det synes at være anset for at være mere problematisk end i 1000-tallet. Udtryk for forbeholden over for anvendelsen retorik synes dog ofte at være ambivalent i løbet af 1000-tallet. I kilderne kan vigtigheden af at distancere sig fra sofister i stil med Platon ofte iagttages.

Fraværet af den rette moralske dimension i udøvelsen af embede fremhæves ofte som sofisme i opposition til filosofi. Dette forekommer især i forbindelse med diskussionen af retorik og fremstår som misbrug af retorik, da det ikke er en fremstilling i overensstemmelse med sandheden.

I beskrivelsen af Gerbert af Aurillacs undervisning, begrundes Richer i sit værk *Historia* fra slutningen af 900-tallet Gerberts brug af en sofist til at opøve sine elever i retorik med et nytteorienteret argument, nemlig så de kan blive for-

⁵⁵ Jaeger: *Envy of Angels*, s. 118. Heriblandt kan dog også nævnes Münster-Swendsen: *Medieval 'Virtuosity'*.

⁵⁶ Grammatik og retorik blev i den islamiske verden betragtet som arabiske videnskaber.

beredt på juridisk argumentteknik, altså retorikerens primære arbejdsområde i antikken.

HVORFOR HAN GAV DEM EN SOFIST. Da de var instrueret på denne måde, gav han dem en sofist; hos denne blev de trænet i juridisk debat, og de skulle med udgangspunkt i denne kunst begå sig sådan, at de så ud til at udtrykke sig helt uden kunstfærdighed, hvad der anses for at være retorikerens største bedrift.⁵⁷

I Gerbert af Aurillacs egne breve ser det også ud til at have været af stor betydning at understrege at retoriske studier er forenelige med studiet af den rette moralske levevis, hvor det dog pointeres, at etiske studier besidder en højere værdi end retorik.⁵⁸

I Byzans anvendes begrebet sofisme også med klart negative konnotationer i forbindelse med retorik. I Niketas Magistros' brev vedrørende en retssag og dens forventede udfald fra ca. 938-940 kan man se et eksempel herpå: "Så hvordan vil du undslippe faren, hvordan du vil slippe udenom gælden, hvordan du vil svare på anklagen for bedrag, når du nu ikke længere har et påskud til dit forsvar. For jeg vil hverken finde mig i en retorisk eller sofistisk overtalelsesevne".⁵⁹

Der er imidlertid en klar tilslutning til retorisk praksis i selve brevet, hvor forfatteren demonstrerer sine egne retoriske evner måske som et middel til at understrege, at han ikke kan bedrages.

I den islamiske verden er man også optaget af at pointere det negative i sofistisk anvendelse af retorik. I Al-Farabis *Katalog over Videnskaberne* fra 900-tallet behandles begrebet sofisme også i relation til brugen af retorik. En sofist er tydeligvis ikke at blive betragtet som filosofens ligemand eller vis i det hele taget. Nemlig, en sofist beskrives som en person, der fordrejer sandheden i modsætning til en filosof.⁶⁰

Opfattelsen af retoriske evner som mindre værdifulde i forhold til filosofi i 1000-tallet er også tydelig i Psellos' *Chronographia* om patriarken Konstantin. "Dog gjorde hans moderede liv ham i stand til både at håndtere al mulig præcision og al administration. Han håndterede disse ting som en filosof og ikke en retoriker."⁶¹ Typisk for Psellos er dog, at han lægger stor vægt på retoriske evner og netop søger at påvise deres forenelighed med filosofi i *Chronographia*. Det fremgår altså heraf, at den korrekte anvendelse af retorik i henhold til etik og moral er central for vurderingen af dens værdi. Denne opfattelse af relationen mellem

⁵⁷ Richer: *Historia*, 3. bog, kap. 48.

⁵⁸ Gerbert af Aurillac, *Correspondance*, bind 1, s. 106.

⁵⁹ Nicetas Magistros: *Lettres d'un exilé*, s. 91.

⁶⁰ Al-Farabi: *Ihsa al-Ulum*, s. 39-40.

⁶¹ Psellos: *Chronographia*, vol. 2, s. 123.

etik og en teoretisk færdighed kan dog også observeres i opfattelsen af de andre artes liberales.

Selve opfattelsen af indlæringen af dyd og etik som en integreret del af uddannelsen er overbevisende beskrevet af Stephen Jaeger som et dominerende træk ved højere uddannelse i det latinske Europa på baggrund af en omfattende mængde af kilder, primært bispevitae og brevmateriale.⁶² Dette er en opfattelse, der også kan genkendes i kilder fra Byzans og den islamiske verden fx i Psellos' værk *Chronographia*⁶³ og i Miskawayhs værk *Moralens Afretning*.⁶⁴ I denne forbindelse er det bemærkelsesværdigt, at den dydsforestilling, som Stephen Jaeger udlægger som typisk for den verdslige gejstlighed er eksplicit til stede i Miskawayhs værk. Her er efterlevelsen af kardinaldyderne og deres underordnede dyder hos det enkelte individ essensen af etik. Det særlige ved fremstillingen af dyderne i dette værk af Miskawayh i forhold til Stephen Jaegers fremstilling er Miskawayhs fokus på gavmildhed (as-sakha) som ligestillet med de fire kardinaldyder.⁶⁵ Dette er en dyd som fremstår som vigtig i Stephen Jaegers værk, men ikke udskilles som sådan. Vurderingen af dyderne i relation til hinanden er dog heller ikke eksplicit udtrykt i de latinske kilder, om end der er et tydeligt fokus på kardinaldyderne og deres efterlevelse.

Kardinaldyderne og deres underordnede dyder samt gavmildhed kan i henhold til Miskawayh læres gennem praktisk filosofi, hvorigennem menneskeligheden og dyderne vil blive fuldkommengjort i den enkelte.⁶⁶ I det latinske Europa kan man også se forestillinger om filosofi som et opdragende element - et synspunkt, der kan eksemplificeres via et citat fra Vita Brunonis.⁶⁷ "Og jeg har allerede længe bedømt, at du ikke savner de ædle kunsters moder selv, og den sande filosofis dyd, som har opdraget dig til denne beskedenhed og sjælelige storhed."⁶⁸

Her fremgår det ligeledes, at det at besidde en ædel karakter synes at have været af afgørende betydning, hvor karakteren blev formet til perfektion. Denne opfattelse genspejles også i Miskawayhs værk *Moralens Afretning*:

Og vi undersøger efter dette det, idet vi går frem mod målet, som er en ædel karakter dvs. som giver os ædelhed i karakteren, som er virkeligt. Ikke på den måde som er tilfældig, ustabil og uvirkelig. Med det sidstnævnte, mener jeg det, som er vundet gennem rigdom og væksten eller magt og konkurrence eller aftale og situation.⁶⁹

⁶² Der er dog hos Stephen Jaeger snarere fokus på høviske manerer som det fysiske udtryk for indlæringen af kardinaldyderne, særligt mådehold. *Envy of Angels*, s. 76-117.

⁶³ Psellos: *Chronographia*, vol. 2, s. 124.

⁶⁴ Miskawayh: *Tahdhib al-Akhlaq*, s. 4-5.

⁶⁵ Ibid. s. 22-2.3

⁶⁶ Ibid. s. 10-11.

⁶⁷ Bruns Vita betragtes generelt som udtryk for en ny bispetype i det ottonsk-saliske rige, hvor filosofi og gerninger til gavn for staten beskrives i et positivt lys.

⁶⁸ Ruotger: *Vita Brunonis*, kap. 20, s. 206.

⁶⁹ Miskawayh: *Tahdhib al-Akhlaq*, s. 3.

Indlæringen af etiske forestillinger om dyd forekommer altså som det centrale i uddannelsen og livet generelt. Og det er i denne henseende den enkeltes aktive indsats for at blive et godt og dannet menneske ved hjælp af moralfilosofi, som understreges.

ADMINISTRATION OG ANTİKKE IDEALER FOR LIVSFØRELSE?

Der var stor lighed mellem opfattelsen af herskerens ideelle undervisningsgang og den lærde elites som sådan. Højere uddannelse i denne form synes at udgøre forudsætningen for en karriere i de administrative hverv ved herskerens hof i Byzans, den islamiske verden såvel som det latinske Europa. Det vil sige de hverv, som primært havde til opgave at fordele ressourcer inden for deres specifikke område, styre deres undergivne på korrekt vis og opretholde ro og orden – måske kunne det også defineres som en hersker i mindre målestok.

Det er inden for dette segment af lærde involveret i administrative opgaver, at forestillingen omkring individets pligt over for staten/ens medmennesker ser ud til at være mest dybt rodfastet dvs. det kan ses i forventningerne til den ideelle udøvelse af embede. Her varierer pligterne alt efter ens position i samfundet.

Kekaumenos, en byzantinsk aristokrat fra 1000-tallet angiver meget klart sin opfattelse af de pligter, som det enkelte individ bør efterleve overfor det omgivende samfund i sit formanende værk *Strategikon* til sin søn. Her udpensler han, hvorledes hans søn bør udføre sine pligter søn i henhold til det erhverv, han vælger at udøve. I det konkrete eksempel drejer det sig om hvervet som underviser.

Hvis du er grammatiker eller filosof, så bestræb dig også på at demonstrere din viden gennem din adfærd og dine ord, gennem dine handlinger og ved disse ting at demonstrere, at dit studie og lediggang ikke var forgæves. Vær økonomisk og politisk, med politisk mener jeg ikke en efterligner eller spøgéfugl, men med politisk mener jeg, din formåen til at undervise hele byen i at gøre gode gerninger samtidig med, at du driver det onde væk fra den. Så vil ikke kun dem, der ser dig, elske dig og vise dig agtelse, men også dem, der hører om din dyd og din forstand. Gør altså således din viden synlig gennem handlinger, idet du er stræbsom.⁷⁰

Det er således *vita activa*, som er i centrum i dette moralske formanende værk af Kekaumenos, altså i den forstand at kardinaldyderne efterleves aktivt. I dette uddrag er det ligeledes tydeligt, at viden besidder værdi i og med at den anvendes. Det er en anskuelse, som også er central i Miskawayhs filosofiske værk *Moralens Afretning*. Her beskriver Miskawayh viden som en begyndelse og handling en ende, hvor viden er spildt, hvis den ikke tages i brug.⁷¹ Yderligere opfattes tilbage-trækning fra verden som uønsket, da det betragtes som i modsætning til efterle-

⁷⁰ Kekaumenos: *Strategikon*, kap. 23.

⁷¹ Miskawayh: *Tahdhib al-Akhlaq*, s. 40.

velsen af de fire kardinaldyder og de deraf følgende pligter over for menneskeheden. Denne opfattelse kan eksemplificeres ved følgende uddrag fra Miskawayh.

Og det er derfor vi kritiserer dem, der er uden ære i deres afkald på verden, når de isolerer sig fra folk og opholder sig i bjerge og huler. Og vælger den barbariske tilstand, som er modsat civilisationen. For de giver afkald på alle de moralske dyder, som vi har optalt enhver af. Hvordan kan man være mådeholden, retfærdig, generøs og tapper i separation fra folk, idet man holder sig væk fra dem og mister sine moralske dyder? Ville man ikke være i kategorien for de livløse eller døde?⁷²

Dette kunne anskues som om, Miskawayh her fremsætter kritik af den anden idealforestilling om filosofien som tilbagetrukket fra verden i kontemplation?

I 900-1000-tallet ligesom i Platons tradition er der to værdsatte måder at leve livet på nemlig som et aktivt liv eller et kontemplativt liv i den lærde terminologi. Disse topoi synes at være af enorm betydning i middelalderens skrifter fra 900-1000-tallet. Her er aspektet af pligt ofte understreget som årsag til at leve et aktivt liv i samfundet. Det fremgår dog ikke helt klart af kilderne, hvilken form for livsstil der tilskrives den højeste værdi. Det kontemplative liv kan forstås som absorption i filosofiske sysler eller religiøs/monastisk fordybelse i det latinske Europa såvel som i Byzans, mens sondringen mellem religiøse sysler og filosofiske er mere eksplicit i den islamiske verden. Her er synspunktet på den filosofiske måde at leve på helt klart af en positiv karakter i Ibn Nadims *Indeksbogen* og Miskawayhs værker, men det kan være i betydningen af en lærer med "disciple" snarere end et liv i ensom kontemplation. I gejstlige byzantinske og latinsk europæiske kilder særligt i breve og panegyriske kilder beskrives kampen mellem efterlevelsen af den kontemplative og aktive livsform ofte, hvor det opfattes som mindre attråværdigt at deltage i sekulære beskæftigelser dvs. det aktive liv, mens det opfattes som et positivum at trække sig tilbage til et liv i fordybelse og asketisk afholdenhed. Dog er opfattelsen af pligten til den kristne menneskehed det dominerende element, hvorfor disse gejstlige beskrives i konteksten af det aktive liv.⁷³

I et af Johannes Mauropous' breve fra 1000-tallet kan man netop erkende forståelsen af det aktive liv som problematisk inden for den gejstlige sfære. Der er dog her en uoverensstemmelse mellem hans understregning af ønsket om det monastiske liv i fordybelse og hans optagethed af verden og forfattere i antikken såsom Platon og Plutarch, forfattere som netop understreger værdien af det aktive liv.

⁷² Ibid., s. 168.

⁷³ Mia Münster-Swendsens betragtninger omkring askese og det kontemplative liv indenfor de lærde miljøer ca. 1000-1230 er i denne henseende interessante. Münster-Swendsen: *Medieval 'Virtuosity'*, s. 46-48

Min gode ven vælger mig som chartofylax? Han bringer mig ind i offentlige anliggender og holder mig frem for dem som fællesskabets vogter? Jeg, som skyer at være i begivenhedernes centrum ... Du holder mig for at være meget ærgerrig eller for at beundre magt eller for at være stimuleret af magtbesiddelser, troner og æresbevisninger. Jeg, for hvem hele livet langt et lille hjørne og at være vendt mod mig selv og Gud altid var tilfredsstillende?⁷⁴

Der er altså lignende opfattelser af forbindelsen mellem moral og korrekt adfærd i livet, hvor diskussionen af værdien af det kontemplative og aktive liv følger samme retningslinjer. I den henseende er det nytte for menneskeheden og det enkelte menneskes lykke, der definerer den ideelle beskæftigelse i embedet, hvor det er værdien af det offentlige liv, det aktive liv, som understreges.

Der er et fokus på menneskets handlinger i den materielle verden til gavn for det guddommelige. Således er menneskets verdslige tiltag i denne verden blevet af konsekvens for evalueringen af et dydigt levned. Menneskets frie vilje og evne til at bidrage til velfærd i samfundet ser ud til at være af central betydning, hvor det er essentielt, at han er formet på korrekt vis med det formål at føre et aktivt liv til gavn for sine medmennesker i stedet for at sætte sin lid til Guds indgriben.

SAMMENFATNING

Hvad der kan udledes af ovenstående må være, at der blandt den lærde elite i både det latinske Europa, Byzans og den islamiske verden er påfaldende ligheder i opfattelsen af ideel livsførelse med fokus på filosofiens rolle som opdrager i moralsk forstand. Der er lignende opfattelser af uddannelsesforløbet og dets formål, hvor det er mest eksplicit udtrykt i kilder vedrørende herskeridealer og ideelle etiske retningslinjer. Heraf fremgår en fælles forståelse af værdien af filosofi i Platons tradition. Dog med det forbehold, at der er en vis tidslig forskydning i og med, at integrationen af Platons syn på uddannelse og politik formodentlig er af tidligere dato i Byzans og den islamiske verden. Dette gør det måske dog yderligere sandsynligt, at de lærde i det latinske Europa blev påvirket af tanker i Byzans eller den islamiske verden omkring filosofiens gavnlighed både hvad angik etiske forestillinger om korrekt livsførelse og dens ideelle forbindelse med udøvelse af offentligt embede?

⁷⁴ Mauropous: *The Letters*, s. 51.

LITTERATURLISTE

Bøger

- Berschin, Walter: *Biographie und Epochenstil im lateinischen Mittelalter*, bind 3, *Karolingische Biographie 750-920 n. Chr.*, Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag, 1991.
- Gutas, Dimitri: *Greek Thought, Arabic Culture*, London/New York: Routledge 1998.
- Fakhry, Majid: *Al-Farabi. Founder of Islamic Neoplatonism*, Oxford: Oneworld 2002.
- Jaeger, Stephen: *The Envy of Angels. Cathedral schools and Social Ideals in Medieval Europe, 950-1200*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1994.
- Kraemer, Joel L.: *Humanism in the Renaissance of Islam*, Leiden: Brill 1986.
- Lemerle, Paul: *Byzantine Humanism. The first phase. Notes and remarks on education and culture in Byzantium from its origins to the 10th century*, overs. H. Lindsay og A. Moffat, Canberra: Australian Association for Byzantine Studies 1986.
- Marrou, Henri-Irénée: *A History of Education in Antiquity*, overs. G. Lamb, 2. udgave, London: Sheed and Ward 1977.
- Riché, Pierre: *Education and Culture in the Barbarian West. From the Sixth through the Eighth Century*, overs. J. Contreni, Columbia: University of South Carolina 1976.
- Speck, Paul: *Die Kaiserliche Universität von Konstantinopel. Präzisierungen zur Frage des höheren Schulwesens in Byzanz im 9. und 10. Jahrhundert*, München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung 1974.
- Watt, Montgomery: *Islamic Philosophy and Theology*, 2. udgave, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1985.

Artikler i antologier

- Anastos, Milton: "Byzantine Political Theory: Its Classical Precedents and Legal Embodiment" i *Aspects of the Mind of Byzantium: Political Theory, Theology and Ecclesiastical Relations with the See of Rome*, Aldershot: Ashgate Variorum 2001, kap. I, s. 13-53.
- Contreni, John: "The Pursuit of Knowledge in Carolingian Europe", i Sullivan, R. (red.): *The Gentle Voices of Teachers. Aspects of Learning in the Carolingian Age*. Michigan: Ohio State University Press 1995, s. 106-141.
- Münster-Swendsen, Mia: "Medieval 'Virtuosity': Classroom Practice and the Transfer of Charismatic Power in Medieval Scholarly Culture c. 1000-1030" i Bruun, M.B. og Glaser, S. (red.): *Negotiating Heritage. Memories of the Middle Ages*, Turnhout, Brepols, 2008, s.43-63.
- Münster-Swendsen, Mia: "The Model of Scholastic Mastery in Northern Europe c. 970-1200" i Vaughn, S. og Rubenstein, J. (red.): *Teaching and Learning in Northern Europe, 1000-1200*, Turnhout, Brepols 2006, s. 307-42.
- Noble, Thomas: "Secular Sanctity: Forging an Ethos for the Carolingian Nobility" i Wormald, P. og Nelson, Janet L. (red.): *Lay Intellectuals in the Carolingian World*, Cambridge/New York: Cambridge University Press 2007, s. 8-36.
- Vaughn, Sally og Rubenstein, Jay: "Introduction: Teaching and Learning from the Tenth to the Twelfth Centuries" i Vaughn, S. og Rubenstein, J. (red.): *Teaching and Learning in Northern Europe, 1000-1200*, Turnhout, Brepols 2006, s.1-18.

Trykte kilder

- Arethas: tale i Westerink, L.G. (red.): *Arethae Scripta Minora*, bind. 2., Leipzig: Teubner Verlagsgesellschaft 1972.
- Aristoteles: "Ethikon Nikomacheion" i Gold, G.P. (red.): *Aristotle in Twenty-Three Volumes. XIX The Nichomachean Ethics*, overs. H. Rackham, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press/William Heinemann Ltd 1968.
- Benzo af Alba: "Ad Henricum IV. Imperatorem libri VII" i red. Seyffert, H. (red.): Benzo von Alba: *Sieben Bücher an Kaiser Heinrich IV*, Hannover: Hahnsche Buchhandlung 1996.
- Boethius: "Philosophiae Consolationis" i Stewart, H.F. og Rand, E.K. (red.): Boethius: *The Theological Tractates. The Consolation of Philosophy*, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press/William Heinemann Ltd 1962.
- Cicero: "Om Pligter i: De Officiis" i Warmington, E.H. (red.): *Cicero in Twenty-Eight Volumes, XXI De Officiis*, overs. W. Miller, London/New York: Harvard University Press 1975.

- Al-Farabi: "Kitab Ih̥sa al-Ulum" i Palencia, A.G. (red.): *Catálogo de las Ciencias*, 2. Udgave, Madrid: Imprenta y Editorial Maestre 1953.
- Al-Farabi: "Fi mabadi ara ahl al-madina al-fadila" (Om principperne i idealbyens indbygges meninger) i Walzer, R.: *Al-Farabi on the perfect state*, Oxford: Clarendon Press 1985.
- Gerbert af Aurillac: brev i Riché, P. og Callu J.P. (red.): *Gerbert d'Aurillac. Correspondance. Lettres 1à 129*, vol. 1, Paris: Les Belles Lettres 1993.
- Mauropous, Johannes: digt i: *Iohannis Euchaitorum metropolitae quae in in codice vaticano graeco 676 supersunt*, red. P. de Lagarde, Göttingen: Königliche Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 1882.
- Mauropous, Johannes: Breve i Karpozilos, A. (red.): *The Letters of Ioannes Mauropous Metropolitan of Euchaita*, Thessaloniki: Association for Byzantine Research 1990.
- Kekaumenos: "Strategikon" i Wassilewsky, B. og Jernstedt, V. (red.): *Cecaumeni Strategicon*, Adolf M. Hackert: Amsterdam 1965.
- Miskawayh, Abu Ali, Tahdhib al-Akhlaq i: Tahdhib al-Akhlaq (red.), C.K. Zurayk, Beirut: American University of Beirut 1967.
- Ibn al-Nadim: "Kitab al-Fihrist" (Indeksbogen) i Flügel, G. (red.): *Kitab al-Fihrist*, Leipzig: Verlag von F.C.W. Vogel 1872.
- Niketas Magistros: breve i Westerink, L.G. (red.): *Lettres d'un exilé*, Paris: Centre National de la Recherche Scientifique 1973.
- Platon: "Politeia" i Warmington, E.H. (red.): *Plato in 12 Volumes V-VI The Republic*, 2 vols., overs. P. Shorey, Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press/William Heinemann Ltd 1982
- Psellos: "Chronographia" i Renauld, E (red.): *Michel Psellos. Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance (976-1077)*, vol. 2, Paris: Les Belles Lettres 1928.
- Richer: "Historia" i Latouche, R. (red.): *Richer Histoire de France (888-995)*, vol. 2, Paris: Les Belles Lettres 1964.
- Ruotger: "Vita Brunonis" i Ott, Irene (red.): Rudolf Buchner, *Lebensbeschreibungen einiger Bischöfe des 10.-12. Jahrhunderts*, overs. H. Kallfelz, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1973, s. 178-261.
- Wipo: "Gesta Chuonradi" i Trillmich, Werner: (red.): R. Buchner, *Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der Hammaburgischen Kirche und des Reiches*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1968.

SIGGA ENGSBRO

PH.D.-STIPENDIAT

INSTITUT FOR KULTUR, HISTORIE

OG SAMFUNDSBESKRIVELSE

SYDDANSK UNIVERSITET

ABSTRACT

Receptionen af antikken bliver tillagt stor betydning i forskningen omkring intellektuelle miljøer i såvel Vesteuropa, Byzans og den islamiske verden. I denne forbindelse understreges signifikansen af antikke værker ofte som forbillede for højere litterær dannelse. Imidlertid bliver lighederne i disse kulturers fokus i deres overtagelse af antikke idealer sjældent berørt i samtidig forskning. Dette på trods af, at humanisme på det nærmeste bliver anvendt som et slagord til at beskrive de lærde miljøer i forskningen til 900- og 1000-tallet.

I det følgende vil jeg forsøge at fremhæve lighederne i overtagelsen af antikke idealer i de lærde miljøer i de tre kulturer med fokus på det etiske aspekt, hvor såvel kontinuitet og integration af den antikke arv i uddannelsestraditionen samt interkulturel kontakt er signifikant. Snarere end at give en fiks og færdig forklaring på lighederne vil jeg blot anføre eksempler på ligheder og dermed anspore til, at spørgsmålet om kulturel interaktion undersøges nærmere. Dette kunne måske bidrage til at få et mere nuanceret billede af årsagerne til det ændrede fokus i curriculum i Vesteuropa fra 950 hen imod en mere verdslig og antik influeret tilgang.

VISSE KLASSER

SAMFUNDSORDEN OG LEDELSE I 1800-TALLETS GRØNLAND

■ SØREN RUD

VISSE KLASSER

I 1859 modtog inspektøren for Sydgrønland Heinrich Johannes Rink et svar fra indenrigsministeriet. Rink havde anmodet om tilladelse til en egentlig reform af kolonien på baggrund af en forsøgsordning, der i 1857 og 1858 havde fungeret i en del af Grønlands kolonidistrikter. Under forsøgsordningen var der blandt andet blevet eksperimenteret med at inddrage grønlænderne i kolonidistrikternes lokale administration. Indenrigsministeriet afviste anmodningen med den begrundelse, at forsøgsperioden havde været for kort til få klarhed over "noget saa ganske Usædvanligt, som at inddele Befolkningen i visse Klasser".¹

Når indenrigsministeriet udbad sig mere betænkningstid, skyldtes det altså ikke mindst det usædvanlige, at den foreslåede reform sigtede på at inddele befolkningen i forskellige sociale klasser. Få år efter blev reformen (kendt som *forstanderskabsordningen*), med visse modifikationer, dog gennemført i alle kolonidistrikter. I denne artikel sætter jeg fokus på det rationale, der lå bag reformprocessen og analyserer forstanderskabsordningens indhold i forhold til såvel Grønlands historie som den internationale forskningslitteratur om kolonialisme. Analysen viser, at forstanderskabsordningen var udtryk for et betydningsfuldt skift i rationalet bag den koloniale administrationsstrategi. Et skift som afspejler en forestilling om, at kolonien kunne anvendes som rum for sociale eksperimenter. Forslaget om den koloniale reform sigtede mod at ændre det sociale landskab i Grønland ved at indføre "samfunds-klasser", og i sidste ende var formålet med denne storstilede strategi at omforme den enkelte grønlænders subjektivitet.

FORSTANDERSKABERNE SOM FORSKNINGSOBJEKT

Den omtalte reform *forstanderskabsordningen* var opkaldt efter de lokale råd (forstanderskaber), der ved dens indførelse blev oprettet i de enkelte kolonidistrikter. Til disse råd blev grønlandske forstandere valgt til at repræsentere forskellige lokaliteter. Rådene behandlede primært mindre retssager og forhold vedrøren-

¹ Rink: *Oversigt*, (1869) s. 4.

de uddelingen af understøttelse. Ved deres oprettelse midt i 1800-tallet blev forstanderskaberne de første organer, hvor grønlandere havde mulighed for at deltage i styringen af kolonidistrikterne. Administrativt var Grønland styret af den Kongelige Grønlandske Handel, hvis direktion sad i København. Landet var ind delt i to enheder, hver især ledet af en inspektør, der refererede til direktionen i København. De to inspektorater havde et antal kolonidistrikter, hvor kolonibestyreren (købmanden) havde en ledende funktion. Forstanderskaber blev efter forsøgene i Sydgrønland, i 1857/1858 indført mere permanent i kolonidistrikterne i det sydlige og det nordlige inspektorat i 1862/1863.

Hvert af de på dette tidspunkt tretten kolonidistrikter fik med ordningen sit eget forstanderskab. Medlemmerne var dels faste (*misissuisut*), dels skiftende (*paarsisut*). De faste medlemmer var missionæren, kolonibestyreren, en repræsentant for den herrnhutiske brødremission, når en sådan fandtes i distriktet, overkateketen, handelsassistenter samt lægen, hvis en sådan var til stede. Forskrifterne for de faste medlemmers roller i rådene varierede lidt i de forskellige perioder og mellem Syd- og Nordgrønland, men det var enten missionæren eller kolonibestyreren, der fungerede som formand. De skiftende medlemmer var grønlandere, som blev valgt til at repræsentere forskellige beboede lokaliteter i distriktet.² De foreløbige bestemmelser for forstanderskaberne i Sydgrønland fastslog:

Forstanderne skulle overalt være saaledes: Præsten skal være deres Formand, Købmanden skal være deres Eiendomsforvalter, og følgende skulle være med dem: Lægen, naar han er hos dem, der skulle forsamles, Assisterne, de tyske Overmissionærer, Overkatecheterne og nogle driftige Erhververe, som skulle være Opsynsmænd for deres Landsmænd.³

De valgbare mænd skulle være: "over 30 aar, dygtige og selvstændige Fangere, ingen, som var tilbøjelig til at gjøre Laan og falde andre til Byrde".⁴ Kriterierne for valgbarhed er ikke overraskende, når man sammenligner med kriterierne for det samme i Danmark, dog med den betydelige forskel, at man for at være valgbar skulle være driftig inden for et bestemt erhverv: nemlig fangererhvervet. Udover overkateketerne var det således som hovedregel kun de dygtigste fangere, som kunne repræsentere deres landsmænd i de lokale råd. Som det fremgår af de foreløbige bestemmelser om forstanderskaberne i Sydgrønland:

² Det var op til inspektøren at bestemme, hvilke grønlandske lokaliteter, der skulle repræsenteres med en forstander. Mellem de to inspektorater var der mindre forskelle, eksempelvis angående formandsposten og økonomien. Rendal: *Forstanderskabets virke*, s. 28.

³ Rink: *Meddelelser*, s. 5.

⁴ Rink: *Samling*, s. 185.

Opsynsmændene skulle hvergang udnævnes af deres tilhørende Befolkning, saa at de skulle være Opsynsmænd i 3 aar; nemlig Mændene som ere Familieoverhoveder, skulle i forening med deres Katechet, og under hans Ledelse, overlægge med hverandre, hvem af dem selv de skulle tilbyde at være Opsynsmand, og naar de have En som de synes godt om, skulle de tilkjendegive det. [...] Opsynsmanden skal føre Tilsyn med, hvorledes de gjøre der, hvor han er Opsynsmand, advare dem, som han seer i Fare for at begaa en Uret, tiltale dem, som bør tiltales, og stræbe efter selv at være til Efterfølgelse.⁵

Udvælgelsen af de grønlandske medlemmer var således lagt ud til de mandlige familieoverhoveder under ledelse af den stedlige, grønlandske, kateket.⁶ Forstanderskabernes indretning lader i stor udstrækning til at være inspireret af de danske sogneforstanderskaber, som blev indført i 1841 for at varetage spørgsmål om, blandt andet, vej- og skoleforhold i landdistrikterne.⁷ Medlemmerne af sogneforstanderskaberne var ligeledes, inden rådernes sammensætning blev ændret i 1855, henholdsvis faste: sognepræsten, herredsfogeden samt større jordbesiddere og skiftende: bønder, der blev valgt. Som det vil fremgå fandt forstanderskabsordningen dog en form, der på en række afgørende områder var tilpasset den specifikke grønlandske kontekst.

Forstanderskaberne afholdt et eller to årlige møder – forår og efterår. De skiftende medlemmer fik et beløb for deltagelse i møderne, samt en kompensation for rejsen, alt efter hvorfra i distriktet de kom. Forhandlingerne skulle som udgangspunkt foregå på grønlandsk, mens referatet, efter de foreløbige bestemmelser fra henholdsvis 1862 og 1863, skulle skrives på dansk. Efter Rink i 1871 var blevet direktør i den Kongelige Grønlandske Handel ændredes disse regler, og referatet blev derefter skrevet i parallelle kolonner på henholdsvis grønlandsk og dansk.

Forstanderskabsordningen er ifølge eskimologen Søren Forchhammer groft sagt blevet forstået på to måder i forskningen.⁸ I den første forståelse anses forstanderskabsordningen som et udtryk for en humanistisk indstillet dansk kolonialisme. Her var målet at inkludere grønlænderne i administrationen for at fremme en overordnet ambition om at udvikle det grønlandske samfund på en skånsom måde.⁹ I den anden forståelse anses forstanderskabsordningen som et mere eller mindre manipulerende tiltag, som kun på overfladen sigtede mod at

⁵ Rink: *Meddelelser*, s. 7.

⁶ Som det fremgår, blev den grønlandske betegnelse for de grønlandske medlemmer af forstanderskaberne *paarsisut* i denne tekst oversat til opsynsmænd, mens betegnelsen forstandere her dækkede over de faste, overvejende danske, medlemmer af forstanderskaberne (*misissuisut*). Mere almindeligt var/blev det, at forstanderbetegnelsen dækkede over de valgte grønlandske medlemmer (*paarsisut*).

⁷ Wilhjelm: *Af Tilbøielighed*, 2001 s. 183.

⁸ Forchhammer: *Administrative*.

⁹ Fleischer: *Grønlands historie*; Oldendow: *Grønlændervennen*; Gad: *Grønlands historie*.

involvere grønlænderne i den lokale ledelse. Her tillægges økonomien den afgørende rolle i det koloniale projekt: Formålet med ordningen var at effektivisere kontrollen over beboerne i de forskellige kolonidistrikter, og i sidste ende at maksimere indtjeningen.¹⁰

I denne artikel vil jeg ikke tage stilling til, hvorvidt de danske kolonister havde mere eller mindre ædle motiver til at gennemføre forstanderskabsordningen. Derimod analyserer jeg det ledelsesrationale, der lå bag reformen og konkluderer, at ordningen konstituerer et bemærkelsesværdigt skift i koloniprojektets ledelsesrationalitet. Der perspektiveres til andre koloniale situationer, og de specifikke omstændigheder som det danske koloniprojekt udviklede sig under tages i betragtning. Analysen har udgangspunkt i det teoretiske begreb governmentaltitet, der tager afsæt i Foucaults sene arbejde med ledelsesrationalitet og subjektiveringsprocesser. En teoretisk impuls, som i koloniforsknings-sammenhæng er blevet operationaliseret under betegnelsen kolonial governmentaltitet.

I analysen lægger jeg vægt på en tendens til at prioritere beskyttelsen og bevarelsen af den grønlandske kultur, som i 1800-tallet var fremherskende i såvel den administrative strategi som grønlandsdebatten. Her bekræfter jeg forskere som Hanne Thomsen og Ole Marquardts konklusioner om betydningen af kulturdyrkelsen i 1800-tallets Grønland, men udvider deres forklaringsmodel, hvor profitmotivet spiller hovedrollen, med et fokus på det skelsættende skift i ledelsesrationalet bag koloniadministrationen. Ole Høiris beskriver, hvordan Rink legitimerede forstanderskaberne ved at fremstille dem som en "funktionel ækvivalent" til fortidens grønlandske sikke og vedtægter. Med denne artikel supplerer jeg forskere som Ole Høiris, Søren Thuesen, Henrik Wilhjelm og Jens Christian Manniches analyser, der alle har fremdraget vigtige aspekter af denne kulturdyrkelse med et perspektiv, der sætter udviklingen ind i en international ramme med blik for betydningen af moderne udviklingstendenser på det sociologiske plan.¹¹ Dermed bliver forstanderskabsordningen sat i forhold til den omfattende internationale forskningslitteratur om udviklingen i koloniale og postkoloniale samfund under den moderne periode.

DEN FEJLSLAGNE KOLONISATION OG OPRINDELIGHEDSPOLITIKKEN

Underskriverne af forslaget om forstanderskabsordningen var alle fremtrædende skikkelser i administrationsbyen Godthåb (i dag Nuuk). Samuel Kleinschmidt, der hævdes at være ophavsmand til ideen om lokale bestyrelser med grønlandsk deltagelse, var Herrnhutisk missionær, men forlod senere brødremenigheden og blev tilknyttet kateketseminariet i Godthåb som lærer. Hans herrnhutiske baggrund har utvivlsomt spillet en rolle i forbindelse med den plads beskyttelsen af

¹⁰ Thomsen: *Ægte grønlændere*; Marquardt: *Grønlænderne og*.

¹¹ Høiris: *Grønland*; Thuesen: *Fremmed*; Wilhjelm: *De store og Af tilbøjelighed*; Manniche: *Sprogbeholderskelse*.

den "oprindelige" grønlandske kultur fik. Andre underskrivere af forslaget var det lokale kateket-seminaries forstander Carl Emil Janssen, den stedlige læge Jakob Frederik Theodor Lindorff, og tidligere omtalte Heinrich Johannes Rink. Sidstnævntes omfattende forfatterskab er den centrale kilde til artiklens analyse af forestillinger om den koloniale administration omkring forstanderskabsordningens indførelse. Rink var en dominerende skikkelse i forhold til grønlandspolitikken, og selvom hans holdninger til tider var genstand for ophedet debat afspejlede, i et vist omfang, markante udviklingstendenser i den fremherskende holdning til administrationen af kolonien.

Da forstanderskabsordningen, i henholdsvis 1862 og 1863, blev indført, var det med visse afvigelser fra det oprindelige forslag. Først efter Rink i 1871 fik stillingen som direktør for den Kongelige Grønlandske Handel – som både styrede handlen og havde ansvar for administration af kolonien – blev principperne fra det oprindelige forslag gennemført mere konsekvent. I det følgende viser jeg gennem en analyse af Rinks skrifter, hvordan forstanderskabsordningen byggede videre på en administrativ tradition, men samtidigt konstituerede et markant brud i forhold til rationalet bag det koloniale projekt.

I tidens liberalistiske ånd var spørgsmålet om, hvorvidt den Kongelige Grønlandske Handel skulle bevare sit handelsmonopol et omdrejningspunkt i 1800-tallets grønlandsdebat. Monopolets fremtid var det overordnede emne for de kommissioner, der i 1835 og 1851 blev nedsat til at undersøge forholdene i Grønland. Konklusionen på kommissionsarbejdet var begge gange, at monopolet burde bevares ikke mindst af hensyn til grønlænderne. Rink blev involveret i kommissionsarbejdet i 1851, og i sit skrift *Om monopolhandlen på Grønland* fra 1852 argumenterede han for, at monopolet var nødvendigt for at beskytte den oprindelige kultur. Fangst fra kajak var, ifølge Rink, den eneste produktion, der kunne opretholde både grønlændernes eksistens og det europæiske engagement i landet. Hverken fiskeri, landbrug eller andet var der efter Rinks vurdering basis for at opdyrke i stor stil. Kun grønlænderne havde vist sig i stand til at tilpasse deres levemåde til forholdene, og derfor var europæere henvist til at lade deres tilstedeværelse i landet afhænge af de grønlandske fangere, som Rink derfor betegnede som "de egentlige producenter". Denne argumentation kan i nogen grad ses som en reaktion på den tidligere kolonibestyrer Mathiesens publicerede forslag om at gennemføre en egentlig nybyggerkolonisation af Grønland.¹²

I Rinks optik kunne grønlændernes livsform kun beskyttes og forbedres under handelsmonopolets overblik og beskyttelse. Han frygtede, at en eventuel ophævelse af monopolet baseret på forestillingen om en kortsigtet økonomisk gevinst ville betyde en indskrænkning i antallet af handelspladser, som igen ville forårsage en større befolkningstæthed ved de mest fordelagtige pladser.¹³ Dette

¹² Mathiesen: *Den Grønlandske*.

¹³ Rink: *Monopolhandelen*, s. 54-55.

ville, som Rink skrev, have den slags "skadelig indflydelse som Samlivet af Mange paa én Plet kan have, i det den ene stoler paa den anden med Hensyn til Indsamling af Forraad, og denne Communisme i forbindelse med den større Selskabelighed avle Dagdriveri og Ligegyldighed".¹⁴

I den skelsættende instruks af 1782 til ansatte i handelen er forståelsen af sælfangstens vigtighed et centralt element. Imidlertid får denne fangerkultur i 1800-tallets grønlandsdebat en rolle, der rækker ud over handelsaspektet; den bliver udtryk for ægte grønlandskhed.¹⁵ Understøttelsen af fangererhvervet, der allerede i slutningen af 1700-tallet var en stærk og indflydelsesrig strømning i den koloniale administrationspolitik, voksede således i midten af 1800-tallet til et totalt dominerede princip.

I Rinks beskrivelser af de danske handelsdistrikter i Nordgrønland, en udgivelse fra 1855, kom hans syn på grønlænderne tydeligt til udtryk. Han beskrev, hvordan befolkningen særligt i forhold til børneopdragelse stod på et lavt niveau i sammenligning med den civiliserede verden:

I henseende til Opdragelsen af deres Børn, troer jeg, at Grønlænderne kunne siges at staa paa det laveste Standpunkt og meest at nærme sig til Instinktets, da de i Almindelighed kun lære dem det umiddelbart Nødvendigste til deres tilkommende Livsophold, saasom Øvelsen i Kajakfangst, i at køre med Slæde, og selv dette kun under Form af Morskab eller Leg [...]. Paa denne Maade lære de fra Små af ikkun at følge deres Lune og Tilbøjelighed; foruden Tilfredsstillelsen af deres umiddelbare Livsfornødheder drejer deres Liv sig kun om Morskab og Leg og Nydelsen af den mest ubundne Frihed.¹⁶

Denne iagttagelse af grønlændernes børneopdragelse rakte, som citatet antyder, videre end til børnenes opførsel. Det var hele den grønlandske karakter, der i Rinks beskrivelse stod i forbindelse med opdragelsesproblematikken:

Grønlændernes Temperament er Phlegma blandet med en tom Lattermildhed og Overgivenhed. Legemlige Lidelser bære de i Regelen med Koldblodighed, hvorpaa man har mærkelige Exempler. Og paa den anden Side hører der utroligt Lidt til at sætte dem i en glad Stemning, og det mest Intetsigende kan vække deres Latter. I denne Sløvhed og Indolens voxer Børnene op uden at der vækkes nogen alvor hos dem, eller nogen tanke om et Maal at stræbe efter. Derfor søge de at undgaa ethvert somhelst Baand, som i længere Tid maatte komme til at paahvile dem, saasom Tjenesteforhold, naar de begynde at falde dem lidt besværlige, Contrakter, o. desl.; naar de kun have lært at fange

¹⁴ Rink: *Monopolhandelen*, s. 54.

¹⁵ Thomsen: *Ægte grønlændere*; Manniche: *Sprogbeherskelse*; Rud: *Erobringen og Correct admixture*.

¹⁶ Rink: *Danske handelsdistrikter*, s. 16-7.

en Sælhund, føle de sig som de mest uafhængige Mennesker paa Jorden; de have da Alt hvad de behøve for sig selv og for dem, som Slægtskabet har givet dem at forsørge. Ligeegyldigheden mod at erhverve sig Noget, som kunde kaldes Formue eller tjene til at forbedre deres Kaar eller huslige Indretning, gjør ogsaa, at de, i Tilfælde af god Fangst, gjerne dele med deres Omgivelser, og at der derfor i Henseende til Fødemidler hersker en Art Communisme imellem dem. Men denne Communisme gjør dem atter endnu mere ligeegyldige med at spare og lægge tilside, da de dog i Nødstilfælde komme til at hjælpe Andre, som ikke vise denne Forsynlighed, dermed.¹⁷

Signalement af grønlænderne havde, i Rinks skrifter, den manglende stræbsomhed som ledemotiv, og netop denne mangel blev senere, med forstanderskabsordningen, mål for konkrete ledelsestiltag. I denne sammenhæng var kritikken af understøttelsesvæsnet et fremtrædende element. Både i *Om de danske handelspladser del 2* og i særdeleshed ved forslaget til oprettelse af forstanderskaberne blev fattighjælpen problematiseret. Problemet med uddelingen af fattighjælpen i den grønlandske sammenhæng var ifølge Rink, at man fik en slags sæsonbestemt forarmelse, hvor grønlænderne fæstnede lid til europæernes hjælp i de hårde tider på året og derfor ikke længere lagde forråd til side. Kritikken baserede sig på en forestilling om, at det prækoloniale samfund havde været præget af en nøje afstemt balance, hvor naturens bud, trods det "kommunistiske" fordelingsfællesskab, tvang alle til at yde deres indsats. Kolonisationens indtog havde, med sin misforståede uddeling af understøttelse til de sultende, forstyrret denne balance og fjernet grønlændernes incitament til at lægge til side til dårligere tider. Som Rink formulerede det: "hvis en Understøttelse ikke betragtedes som enhver anden offentlig Laane- eller Fattiganstalt, men tilstodes regelmæssig og uden Indskrænkning, da ville det uden tvivl snart komme saavidt, at Grønlænderne endnu mindre lagde Vind paa at samle Forraad".¹⁸

I artiklen *Om Aarsagen til Grønlændernes og lignende, af Jagt levende, Nations materielle Tilbagegang ved Berøringen med Europæerne* fra 1862, tiden hvor forstanderskabsordningen blev gjort mere permanent, beskrev Rink, hvordan centrale elementer i den grønlandske samfundsorganisation var blevet nedbrudt gennem kolonisationsprocessen. Han sammenlignede grønlænderne med de udryddelsestruede nordamerikanske indianere, og hævdede en række sammenfald.¹⁹ Optimistiske analyser af den grønlandske demografi afviste Rink og forklarede en befolkningstilvækst mellem 1820 og 1855 med den positive indflydelse fra blandede ægteskaber. Som Rink skrev, var raceblandingen et: "overordentlig kraftigt [...] Middel [...] til at modvirke Befolkningens Aftagen".²⁰

¹⁷ Rink: *Danske handelsdistrikter*, s. 17.

¹⁸ Rink: *Danske handelsdistrikter*, s. 20-21.

¹⁹ Rink: *Om aarsagen*, s. 87.

²⁰ Rink: *Om aarsagen*, s. 86.

Den skæbne grønlænderne delte med de nordamerikanske indianere var ifølge Rink, at samkvemmet med europæerne havde ødelagt de centrale institutioner i samfundet. Dette skyldtes ikke mindst, at de oprindelige ”Skikke og Vedtægter” stod i forbindelse med deres religiøse praksisser, som missionærene havde stræbt mod at afskaffe.²¹

Rink hævdede, at Hans Egede tog fejl da han opfattede det prækoloniale Grønland som et samfund uden øvrighed, lov, orden og disciplin. At disse elementer fandtes kunne ifølge Rink udledes af Egedes egne tekster – de skulle blot søges hos angakokkerne, de hedenske præster eller åndemanere. Angakokkerne udgjorde både den gejstlige og verdslige øvrighed i det prækoloniale samfund, og det var derfor dem, der opretholdt de nødvendige skikke og vedtægter i samfundet. Som Rink skrev måtte selv angakokkernes argeste modstandere, 1700-tals missionærene Hans Egede og David Crantz (Herrnhutisk missionær) indrømme, at der blandt dem fandtes kloge og erfarne mænd.

Ifølge Rink var det en fejl at afskaffe angakokkvæsnen, idet man hermed fjernede autoriteterne i det grønlandske samfund. I stedet burde man have sigtet mod at kristne angakokkerne, og derigennem have udnyttet dem som ledere blandt deres landsmænd.²² I samme ånd kritiserede Rink fjernelsen af trommesangstævnerne, som ifølge ham havde fungeret som en prækolonial retspleje: ”Forsamlingen var Dommer, og Straffen bestod i den offentlige Beskjæmmelse”.²³

Ligeledes, skrev Rink, var de love, eller skikke og vedtægter, der blev understøttet af angakokkerne som øvrighed og trommesangstævnerne som rettergang, nu forsvundet med det resultat, at der manglede orden og disciplin i det grønlandske samfund. Derfor måtte der skabes en ny orden, blandt andet ved hjælp af forstanderskabsordningen, der skulle facilitere dannelsen af en øvrighed bestående af både gejstlige og verdslige autoriteter.

Kritikken af kolonisationsprocessen var langt fra ny. Købmanden Lars Dalager (1715-72), der var kritisk over for både mission og handel i Grønland, var i sin udgivelse fra 1752 *Grønlandske Relationer* ret positivt indstillet over for visse angakokker og anerkendte deres rationalitet og funktion i samfundet.²⁴ Der opstod således allerede på et tidligt tidspunkt i kolonisationsprocessen en kritik af kolonisationens konsekvenser for grønlænderne.

²¹ Rink: *Om aarsagen*, s. 88.

²² Rink: *Om aarsagen*, s. 92-3.

²³ Rink: *Om aarsagen*, s. 96. Et trommesangstæвне var et fænomen (eller institution), hvor beboere fra et områdes bopladser forsamledes og afklarede forskellige tvistigheder ved, at to kombattanter dansede, trommede og sang smædevers mod hinanden – tilskuerne fungerede her som en slags dommere. Ethnografiske observationer af disse trommesangstævner medvirkede til at etablere en forestilling om, at grønlændere havde en iboende frygt for social udskamning.

²⁴ Dalager: *Grønlandske relationer*, s. 40-6.

Den kritiske forståelse, af kolonisationsprocessens nedbrydelse af den oprindelige kultur, voksede i betydning omkring midten af 1800-tallet og fik en dominerende indflydelse på den koloniale administration. Forstanderskabsordningen kan ses som en foreløbig kulmination på den politiske indflydelse fra denne kritiske tendens. Rinks indstilling til fjernelsen af både angakokkerne og trommesangsstævnerne var ikke ny, det var ideen om, at der kunne etableres moderne institutioner med udgangspunkt i de "oprindelige" derimod. Med dette udgangspunkt kunne forstanderskabsordningen lanceres som en tilbagevenden til de prækoloniale "skikke og vedtægter". Eller med andre ord som en re-traditionalisering af det grønlandske samfund.²⁵

I artiklen *Ægte grønlændere og nye grønlændere – om forskellige opfattelser af grønlandskhed* tolker Hanne Thomsen dyrkelsen af oprindelighed, og herunder (sæl)fangsten, som et resultat af den Kongelige Grønlandske Handels bestræbelser på at optimere det økonomiske udkomme af kolonisationsprojektet. Ifølge Thomsen overdrev Rink og hans ligesindede omfanget af forarmelsen blandt den grønlandske befolkning for at sikre en bevarelse af den Kongelige Grønlandske Handels monopol:

Når KGH ikke fandt det formålstjenligt at tegne et alt for lyst billede af Grønland, hænger det sammen med, at handlen var interesseret i på et økonomisk grundlag at skræmme de frihandelsinteresserede bort fra landet. Man kan næsten tale om, at der i midten af 1800-tallet blev iværksat en Grønland-er-ved-at-blive-et-usselt-og-forarmet-land-kampagne fra KGH og KGH-venlige kredse.²⁶

Herunder var det, i overensstemmelse med traditionen, centralt at sikre, at grønlænderne vedblev med at fange sæler, som kunne indhandles. Som Thomsen formulerer det:

At grønlandsbilleder er så domineret af sæler, kajaker og kajakfangere, er i høj grad et resultat af den danske kolonipolitik i Grønland og KGHs bestræbelser 1700- og 1800-tallet, som gik ud på at fastholde befolkningen inden for fangererhvervet. Det var den danske koloniadministration, som langt hen ud i egen interesse "skabte" billedet af grønlænderen som sæl- og kajakfanger, hvor erhvervet blev set som det særligt grønlandske.²⁷

Ole Marquardt er med sine analyser af de økonomiske forhold omkring midten af 1800-tallet enig i, at den koloniale administrationsstrategi var præget af en dyrkelse af den grønlandske oprindelighed:

²⁵ Rink: *Samling*; Manniche: *Sprogbehandling*.

²⁶ Thomsen: *Ægte grønlændere*, s. 24.

²⁷ Thomsen: *Ægte grønlændere* s. 23.

Rink og hans ligesindede fik held til at præge den danske Grønlandspolitik fra midten af 1850'erne og frem til århundredeskiftet, på en måde så politikken i voksende grad afspejlede opfattelsen, at den eksisterende *grønlandske befolkning* var – og måtte forblive – et *natur- og jagtfolk*, der for sin egen overlevelses skyld skulle civiliseres og vestliggøres så lidt som overhoved [muligt].²⁸

I artiklen *The importance of Fish in the Greenlanders' Everyday Economy: the Moravian Congregations of South Greenland, 1850-1880* konkluderer Marquardt, at det havde været muligt at opdyrke fiskeriet som erhvervskilde i det sydlige Grønland i perioden 1850-80, men at den koloniale administrations politik fungerede som en "kulturel spændetrøje", som blokerede for denne udvikling: "Settlements in these regions were confined to a cultural straitjacket as long as they were obliged to seek their fortune within the framework of an economic culture in which sealing products were Alpha and Omega".²⁹

Både Ole Marquardt og Hanne Thomsen beskriver således dyrkelsen af fan-gerkulturen i anden halvdel af 1800-tallet som en fastfrysning af det grønlandske samfund.

I den amerikanske antropolog Bernard Cohns studie af kolonialisme *Colonialism and its forms of knowledge. The British in India* beskriver han, hvordan den britiske kolonialmagt i Indien bemægtigede sig det koloniserede område forståelsesmæssigt for at kunne beherske det. For Cohn er der en tæt forbindelse mellem produktionen af viden om de forskellige etniske grupper og kolonimagtens beherskelse af de koloniserede. Ved at beskrive og forstå de forskellige grupper ud fra en række essentialiserede karakteristika blev det muligt for englænderne at herske over Indien. Ifølge Cohn søgte den britiske kolonialmagt, gennem forskellige undersøgelsesmodaliteter at bemægtige sig Indien på det forståelsesmæssige plan.³⁰ Forståelsen, som i sidste ende var en fastlæggelse af de forskellige indiske gruppers kultur, betød at kolonimagten kunne kontrollere befolkningen. Som Cohn formulerer det:

In the colonial history of India, there were explicit efforts made to construct an "official ethnography" at the moment that anthropology was beginning to be defined as a distinctive form of knowledge. Anthropologists developed practices through which they thought to erase the colonial influence by describing what they took to be authentic indigenous cultures. Their epistemological universe, however, was a part of

²⁸ Marquardt: *Grønlænderne*.

²⁹ Marquardt: *Importance*, s. 39.

³⁰ Cohn nævner den historiografiske modalitet (the historiographic modality), den observerende (rejse)modalitet (the observational/travel modality), inspektionsmodaliteten (the survey modality), den optællende modalitet (the enumerative modality), den museologiske modalitet (the museological modality) og overvågningsmodaliteten (the surveillance modality). Cohn: *Colonialism*.

the European world of social theories and classificatory schema that were formed, in part, by state projects to reshape the lives of their subjects at home and abroad.³¹

I lyset af Cohns analyse af den britiske kolonialisme i Indien, kommer forstanderskabsordningens retraditionaliserings-tema til at tage sig anderledes ud. Billedet af det traditionelle, prækoloniale samfund blev med forstanderskabsordningen en indflydelsesrig figur i den koloniale administrationsstrategi.³² Som Nicholas Dirks skriver påkaldte europæerne sig ikke kun videnskab, fremskridt, rationalitet og modernitet i deres koloniale projekter, de omkodede også samfundsmæssige forandringer og nye ledelsestiltag til at fremstå som udtryk for lokale traditioner.³³

På denne baggrund kan forstanderskabsordningen betegnes som en *oprindelighedspolitik*. Jeg bruger begrebet oprindelighedspolitik til at betegne en politik, der er baseret på et ideal om kulturel oprindelighed. I en oprindelighedspolitisk ledelsesstrategi forsøger kolonimagten således at tage udgangspunkt i eksisterende forestillinger om kulturelle forhold og værdier og anvende dem strategisk i et forsøg på at påvirke befolkningens subjektivitet. Som den følgende analyse af forstanderskabsordningens indhold vil vise, kan denne reform forstås som netop en oprindelighedspolitisk ledelsesstrategi.

SELVLEDELSE SOM STYRINGSRATIONALE

I det følgende analyserer jeg forskellige tekster skrevet i forbindelse med forslaget til oprettelse af forstanderskaber i Grønland fra 1856 og sætter samtidigt udviklingen ind i et internationalt perspektiv.

Ideen om at skabe institutioner, der byggede på den prækoloniale samfundsstruktur, er relevant i forhold til antropologen David Scotts studie af kolonial governmentalitet. Scott beskriver de koloniale reformatorers begejstring over Ceylons (nu Sri Lanka) egnethed som mål for ledelsestiltag. Som den britiske jurist Charles Hay Cameron beskrev det omkring 1830'erne: "A fairer field than the island of Ceylon can never be presented to a legislator for the establishment of a system of judicature and procedure, of which the sole end is the attainment of cheap and expeditious justice".³⁴

Camérons begejstring skyldtes, at der i hans øjne ikke var institutioner på øen, som var rodfæstede i religion eller tradition. Her skulle man ikke, som eksempelvis i Indien, kæmpe med tusinde år gamle strukturer. I juridisk og institutionel forstand var Ceylon derfor særligt velegnet materiale for en lovgiver, alt kunne bygges op fra grunden.

³¹ Cohn: *Colonialism*, s. 11.

³² Se Manniche: *Sprogbeherskelse* for en udnyttelse af Cohn i forhold til Grønland.

³³ Dirks: *Colonialism and culture*, s. 7-8.

³⁴ Coolebrook-Cameron papers i Scott: *Colonial governmentality*.

Ser man på beskrivelser af Grønland fra midten af 1800-tallet, tegnes der et billede af en tilsvarende mangel på institutioner og strukturer. Ofte blev dette beskrevet som problematisk, især i forbindelse med beskrivelser af kolonisationens effekt på det grønlandske samfund: som eksempelvis i Rink og Janssens fremstillinger af forholdene på Grønland.³⁵ I disse beskrivelser var det dog, som allerede anført, kolonisationens indtog, der havde forstyrret balancen i den skrøbelige prækoloniale orden. Ødelæggelse af de oprindelige institutioner, uddeling af understøttelse, tilgangen til europæiske varer og befolkningsfortætning udpegedes som de vigtigste faktorer i denne sammenhæng.

Med forslaget til forstanderskabsordningen blev den grønlandske mangel på social orden vendt til et positivt træk, idet dette forhold skabte rum for gennemgribende forandringer af samfundet. I forhold til eksempelvis Ceylon/Sri Lanka og reformerne i 1830 var der dog den betydelige forskel, at forandringen af det grønlandske samfund blev udlagt som en *retraditionalisering* af samfundet.³⁶ Reformatorerne bestræbte sig på at udnytte de traditionelle skikke og vedtægter som model for samfundsindretningen og med moderne lovgivning og institutioner som virkemiddel, genoplive og vække grønlænderne til tidligere tiders virksomhed. I Rinks eftermægle er forståelsen af forstanderskabsordningen som katalysator for en grønlandsk renæssance ret stærk. Som i journalist og tidligere redaktør Jørgen Fleichers beskrivelse:

"Rink var således den store igangsætter [...] hvor den gamle kultur var i opløsning, tændte han håb hos grønlænderne, så kulturelt vårbrud flød over hele landet. Inspektør H.J. Rink var grønlændernes sande ven, og ingen dansk embedsmand i Grønland har før eller siden udrettet så meget som ham".³⁷

Eller hos Knud Oldendow under titlen *Grønlændervennen Heinrich Rink. Videnskabsmand, skribent og grønlandsadministrator*:

Man ville derfor *på en måde* føre grønlænderne tilbage og derved på længere sigt naturligtvis fremad derved, at man i første omgang ville opvække deres tabte sans for de gamle velegnede skikke og vedtægter, skabe en ny samfundsforståelse i stedet for den forliste, vække til live en ny borgerånd og moral i stedet for den, der al god vilje til trods var strandet.³⁸

³⁵ Rink: *Monopolhandelen, Samling, Om aarsagen*; Janssen: *En grønlandspræsts*, se også Bluhme: *Fra et ophold* og Graah: *Undersøgelses-reise*.

³⁶ Udtrykket retraditionalisering er inspireret af historikeren Jens Christian Manniche, der taler om, at Rink og ligesindede ville "retraditionalisere" grønlænderne. Manniche: *Sprog-beherskelse*, s. 52.

³⁷ Fleischer: *Grønlands historie*, s. 43.

³⁸ Oldendow: *Grønlændervennen*, s. 25.

David Scotts analyse af kolonisationsprocessen i Ceylon/Sri Lanka er imidlertid interessant i forhold til at kontekstualisere forstanderskabsordningen. Scott indleder processen i tre faser: En indledende fase, hvor kolonimagten i stor udstrækning byggede videre på allerede eksisterende strukturer, den næste fase fra ca. 1780 til ca. 1830, som var præget af en merkantil interesse, hvor kolonimagten søgte at sikre sit økonomiske udkomme ved forskellige tiltag, uden dog at sigte mod at ændre fundamentalt med det koloniserede land. Derimod var Scotts tredje fase, hvis begyndelse han for sin egen empiris (Ceylon/Sri Lanka) vedkommende fastsætter til 1830'erne, præget af ambitionen om ikke alene at ændre fundamentale elementer i det koloniserede samfund, men også at ændre de koloniseredes subjektivitet – denne fase giver Scott overskriften kolonial governmentality (colonial governmentality). Scott operationaliserede Foucault-begrebet governmentality, der i 1990'erne var ved at blive et etableret sociologisk koncept i den engelsksprogede verden, i en analyse af kolonial magt.³⁹ På samme tid anvendte Nicholas Thomas begrebet i sine analyser af et andet britisk koloniprojekt, nemlig Fiji.⁴⁰

I et samfund, præget af det moderne ledelsesrationale governmentality, er målet at lede på en liberal måde frem for at kontrollere gennem regler, regulativer og truslen om potentiel magtanvendelse. Dermed er frihed et centralt element i den liberale governmentaliserede styreform, Foucault skriver "Failing to respect freedom is not only abuse of rights with regard to the law, it is above all ignorance of how to govern properly".⁴¹

Det centrale i dette ledelsesrationale er at sikre, at de naturlige reguleringsmekanismer kan træde i kraft. Selv det at regulere skal ske på en måde, der sikrer de naturlige mekanismer spillerum. Målet er at indrette samfundet således, at de enkelte individer, ved at følge deres egen tilbøjelighed, handler som det er ønskeligt.⁴² Under et overordnet tema om forholdet mellem magtstrukturer og ledelsesformer i kolonilande og vestlige metropoler er kolonial governmentality blevet udfoldet af blandt andet forskere som Gyan Prakash, Nicholas Thomas, U. Kalpagam, David Scott, Dipesh Chakrabarty og Partha Chatterjee.⁴³ Her skal jeg begrænse mig til at se på forstanderskabsordningen som udtryk for en udvikling i retning af et governmentalt ledelsesrationale og ikke perspektivere i forhold til forskellige positioner i feltet.

Ser man på det koloniale engagement i Grønland, passer dele af billedet udmærket med Scotts analyse af britisk kolonialisme i Ceylon: Indtil omkring 1780'erne var engagementet ikke præget af en gennemført strategi. Derimod kan dannelsen af den Kongelige Grønlandske Handel, og den regulering som instruksen til de

³⁹ Scott: *Colonial governmentality*.

⁴⁰ Thomas: *Colonialism's culture*.

⁴¹ Foucault: *Security*, s. 353.

⁴² Scott: *Colonial governmentality*.

⁴³ Prakash: *Another reason*; Thomas *Colonialism's culture*; Kalpagam: *The colonial state*; Scott: *Colonial governmentality*.

handelsansatte i 1782 betød, ses som indvarslingen af Scotts anden fase. Instruksen konstituerer en mere gennemført ordning af forholdene, hvor den bagvedliggende rationalitet var en merkantil interesse i at optimere koloniens rentabilitet. Dette ledelsesrationale indebar en klar bestræbelse på at begrænse den europæiske kulturs indflydelse, da den koloniale administration havde den opfattelse, at europæisk påvirkning gjorde grønlænderne mindre produktive. I sammenligning med det ledelsesrationale, der kendetegner den tredje fase er det dog vigtigt at notere sig, at der ikke var tale om et forsøg på at skabe en ny type grønlandske individer. Derimod skulle grønlænderne, af hensyn til produktiviteten, leve så uforstyrret som muligt; de skulle ikke formes eller subjektiveres til nye typer individer. Ledelsens mål var, i denne rationalitet, at indrette det koloniale system således, at man med størst mulig effektivitet kunne drive handel med grønlænderne.

Med David Scotts faseinddeling som model er det oplagt at betragte Grønlandskommissionen af 1835 som indvarslingen af den tredje fase, hvor den koloniale governmentaltitet brød frem som et nyt ledelsesrationale og resulterede i en mere konsekvent strategi sigtende mod at omforme det grønlandske samfund. I min læsning brød det nye governmentale ledelsesrationale dog først for alvor igennem med forstanderskabsordning.

En lille forklarende anmærkning indføjet af Rink mellem to skrifter i udgivelsen med tekster fra kommissionsarbejdet fra 1856 bekræfter denne iagttagelse. Anmærkningen optræder efter en skrivelse med titlen *Om Manglerne ved de til Grønlændernes Understøttelse i Sygdom og Trang sigtende Foranstaltninger*. I denne skrivelse fra 1855 anbefalede Rink en indskrænkning og ændring af fattighjælpen, således at der i stedet for europæiske varer skulle uddeles grønlandske. Formålet var at mindske grønlændernes afhængighed af de europæiske produkter og dermed begrænse den tilbøjelighed til at gøre alt for at tilegne sig disse varer, som grønlænderne ifølge Rink og ligesindede var præget af. I den efterfølgende anmærkning forklarede Rink imidlertid, at han i tidsrummet mellem ovennævnte skrivelse og det efterfølgende forslag om oprettelse af forstanderskaber havde skiftet holdning:

De senere Betænkninger i denne Samling [forstanderskabsforslaget m.m.] ville vise, hvorledes jeg ved en langvarigere Eftertanke formener at være kommet paa Spor efter de dybere Aarsager til de beskrevne materielle Onder, nemlig den beklagelsesværdige sociale Tilstand blandt Befolkningen, og at det er denne, som bør paavirkes. Det turde vistnok synes paaaldende, at man, for at raade bod paa Mangler, der ikke have deres Grund i uforudseete Naturforholde, men i Befolkningens regelmæssige, aarlige Ligegyldighed mod blot at gemme paa det, som i Overflødighed produceres, altid kun har tænkt paa en directe Erstatning og ikke paa at paavirke de Indfødte gennem deres Fornuft.⁴⁴

⁴⁴ Rink: *Samling*, s. 180.

Rink undrede sig i anmærkningen over, at ambitionen hidtil havde begrænset sig til at skabe foranstaltninger, der kunne sikre hjælp til grønlænderne i nød. Dermed udmejsler han det skift i ledelsesrationalet, som forslaget om oprettelse af forstanderskaber var udtryk for. Rink og de andre forslagsstillere gav med forstanderskabsforslaget stemme til en ny, og langt mere ambitiøs, ledelsesstrategi. En ledelsesstrategi, der sigtede mod at skabe en ny social tilstand blandt befolkningen, der skulle påvirke "de indfødte" gennem deres fornuft. Med andre ord var målet at forme grønlændernes subjektivitet ved at ændre den beklagelsesværdige sociale tilstand blandt den grønlandske befolkning. Samfundets skulle omstruktureres fundamentalt, og målet for ledelsen var de grønlandske individers subjektivitet.

Dette markerede et afgørende skift i rationaliteten bag den koloniale administration, og samtidig indvarslede det en interessant øgning af den, absolut ikke gnidningsløse, interaktion mellem handels-, missions-, sundheds- og administrationsinteresser. Øgningen af dette samarbejde er signifikant, fordi det vidner om, at sammenkoblingen mellem ledelsestraditioner i det sekulære politiske felt og det kristne missionsfelt var en vigtig forudsætning for udviklingen af dette moderne ledelsestiltag. I Foucaults 1978 forelæsningsrække fra College de France beskriver han, hvordan den kristne "pastorale" sjæleledelse var en central komponent i udviklingen af den moderne governmentale ledelse.⁴⁵

I det følgende vil jeg give eksempler på, hvordan forstanderskabsordningen benyttede sig af en række teknikker, der, i højere grad end tidligere politisk/administrative tiltag i landet, sigtede mod at forme grønlændernes livsverden. Kort sagt eksemplificerer jeg, hvordan reformens i praksis søgte at fremelske selvledende individer i den grønlandske befolkning. Som det følgende afsnit vil vise, var en af de fremtrædende teknikker at fremme en inddeling af grønlænderne i forskellige samfundsgrupper.

ET NYT SOCIALT LANDSKAB

En af de centrale ledelsestekniske bestanddele i forstanderskabsordningen var forsøget på at skabe forskellige samfundsgrupper i Grønland. Formålet var at skabe en hierarkiseret social orden – en samfundstaksonomi. I denne forbindelse skal taksonomi forstås dels som en ordning, dels som det princip ordningen følger. Ifølge det foreløbige reglement fra 1857 skulle forstanderskaberne "udfinde Regler for hele Befolkningens Inddeling i Klasser efter Enhvers borgerlige Dygtighed".⁴⁶

Forslaget motiveredes blandt andet i en kritik af understøttelsesvæsenet i Grønland. Der blev taget udgangspunkt i, at en retfærdig uddeling af understøttelse krævede kendskab til de enkelte familier. Faren ved at uddele hjælpen på

⁴⁵ Foucault: *Security*.

⁴⁶ Citeret fra Wilhjelm: *Aftilbøielighed*, s. 191.

et for løst grundlag var, i denne optik, at det kunne fremkalde en demoralisation i befolkningen. Samtidigt blev begreberne æresfølelse og værdighed tildelt en central rolle. Udfordringen bestod således i at finde midler til at sondre mellem de forskellige modtagere, og ikke mindst at opnå mulighed for at vurdere deres værdighed. Det er værd at bemærke sig, at argumentationen var parret med en opfattelse af grønlænderne som grænseløst letsindige. En opfattelse, der efter forslagsstillernes mening gjorde, at situationen ikke umiddelbart var sammenlignelig med situationen i civiliserede lande.

Udover den vigtige skellen mellem de forskellige typer af nødlidende var ideen bag forstanderskaberne at skabe en "borgerlig og lovlig Orden".⁴⁷ Dette skulle ske ved at:

drage dem ud af denne med et isolerede liv følgende Sløvhed [...] ved at tage dem med paa Raad i henseende til fælles Anliggender [...], forlange deres Mening og lade dem afgive deres Stemme desangaaende, ligesom man ogsaa derved ville have fortrinligt middel til at fremdrage eller udmærke, og derved opmuntre de dygtigste og agtværdigste Erhververe, hvis efter Omstændighederne store Fortjeneste af at yde Handelen den meste Fordeel.⁴⁸

Grønlænderne skulle således inddrages i beslutningsprocesserne og på denne måde kaldes til ansvarlighed og virkelyst. I samme forbindelse ville forstanderskaberne give mulighed for at ændre den tilsyneladende klasseløse sociale orden og understøtte, eller måske snarere indføre, tydeligere og mere betydende skel mellem forskellige samfundsgrupper:

Det er utvivlsomt at Grønlænderne allerede nu skjænke de Dygtige iblandt dem agtelse og at denne Agtelse, naar den støttedes ved en saadan Stilling, vilde kunne gaae over til et virkeligt Subordinationsforhold. Man ville ved saaledes at tage Indfødte paa fraliggende Pladser med paa Raad ikke alene erholde de fornødne Oplysninger om Tilstanden paa de forskjellige Steder, men tillige maaske indleede en vis borgerlig Orden iblandt dem, i hvilken den Dygtige, som tjener til at bære Samfundet, anvises sin Plads, og den, der tærer paa dets kræfter, ja vel endog forsynder sig imod det, sin Plads.⁴⁹

Der kan drages paralleller til udviklingen i København, hvor blandt andet filantropiske understøttelsesforeninger arbejdede på at skabe en tydelig differentiering mellem forskellige grupper af fattige. Et skel mellem værdige og uværdige fattige blev promoveret og implementeret og fik betydning i forhold til de fat-

⁴⁷ Rink: *Samling*, s. 184.

⁴⁸ Rink: *Samling*, s. 184.

⁴⁹ Rink: *Samling*, s. 184.

tiges mulighed for at få støtte. Personer, der efter undersøgelser blev vurderet som uforskyldte i deres fattigdom, kunne opnå understøttelse fra en privat filantropisk organisation og derimod undgå den stigmatiserende effekt den offentlige støtte indebar. De københavnske understøttelsesforeninger opererede med den ide, at differentieringen ville skabe et øget incitament for arbejdsomhed, nøjsom- og moralsk livsførelse blandt de fattige.⁵⁰ Der var dog afgørende forskelle mellem udviklingen i København og Grønland. I tilfældet Grønland var bestræbelsen med forstanderskabsordningen ikke blot at inddele et afsnit af befolkningen i grupper, men snarere at ordne hele samfundet i forskellige sociale klasser. Som eskimologen Søren Forchhammer skriver om forstanderskabsordningen: "Rink og hans meningsfæller ville, bl.a. ved hjælp af forstanderskaberne, skabe en borgerlig klasse af dygtige og 'husholderiske' sælfangere som kunne stå i spidsen for en egentlig borgerlig grønlandsk samfundsorden".⁵¹

Med forstanderskabsordningen var ambitionen fra forslagsstillernes side at indføre en borgerlig orden og lovregulering, hvor de enkelte individers formåen blev udslagsgivende for deres placering i samfundet.

Det konkrete greb i forhold til denne ambition var en inddeling af befolkningen på baggrund af kendskabet til deres forhold. En af teknikkerne, der blev foreslået, var en designationsprotokol, som skulle føres af forstanderskaberne med oplysninger om hver enkelt forsørger i kolonidistriktet, samt et repartitionssystem, hvor en takst af summen betalt for grønlandernes varer, på baggrund af den foreliggende viden om deres forhold, skulle uddeles som belønning til de bedste fangere. Samtidigt skulle forstanderskaberne fungere som domstol og varetage uddelingen af understøttelse. Som det fremgik af forslaget: "Forstanderskabernes genstandsfelt skulle være understøttelsesvæsnet og navnlig Understøttelsens, saavidt muligt, retfærdige Fordeling efter den Trængendes Værdighed", en domstolsfunktion samt uddeling af repartition på baggrund af designationsprotokollen".⁵²

Hvad angår understøttelsesvæsnet var formålet, i overensstemmelse med den kritik Rink havde rejst i sine tidligere skrifter, at tilvejebringe muligheden for at sondre mellem de forskellige typer af trængende for at undgå de uheldige effekter af den tilfældige uddeling. Argumentationen er her fuldstændig sammenlignelig med den, der lidt efter blev rejst i forbindelse med kritikken af understøttelsessystemet i København. Det uheldige ved tilfældig uddeling af understøttelse i Grønland blev beskrevet således:

Den hidtil, som oftest kun ved den umiddelbare Medlidenhed ledede Godgjørenhed, der nøjere betragtet bliver en Uretfærdighed, forsaavidt som den bortleder Opmærksomheden fra de Værdige, forandres til en Godgjørenhed efter faste Regler, og bør det

⁵⁰ Rud: *Subjektiveringsprocesser*.

⁵¹ Forchhammer: *Administrative*, s. 148.

⁵² Rink: *Samling*, s. 186.

ved disse Møder være en Hovedopgave, om muligt at udfinde saadanne Regler, som f. Ex.: Ingen Understøttelse gives før en vis Datum; naar der endnu i December har været god Fangst, tør ingen understøttelse udgives den Vinter, om visse hjælpeløse Personer bør undtages fra saadanne Regler etc.⁵³

Det var de uheldige effekter af tilfældig uddeling, baseret på medlidenhed frem for faste regler, og sammenblandingen af værdige og uværdige modtagere med demoralisation, apati og forarmelse som resultat, der blev kritiseret og søgt ændret.

Samtidigt er det tydeligt, at kolonimagten søgte en strategisk udnyttelse af dens viden om den prækoloniale kultur i forbindelse med bestræbelsen på at påvirke de enkelte individers subjektivitet. I det følgende analyserer jeg eksempelvis, hvordan ambitionerne om at vække grønlænderne til arbejdsomhed og forsynlighed var knyttet til anvendelsen af en udskamnings-teknik, der var baseret på en forestilling om grønlænders kulturelt betingede frygt for at blive udskammet offentligt. Idegrundlaget var det, at: "den simple Offentliggørelse af Navn" kunne fungere som: "et kraftigt Straffemiddel".⁵⁴ Det fremgår af forslaget til oprettelsen af forstanderskaberne at:

Hvert Forstanderskab skulde være i besiddelse af en Designationsprotocol, hvori var indført en fuldstændig Designation over Districtets Beboere, med Bemærkninger om deres oekonomiske Forfatning, Duelighed, deres Stilling som Forsørgere eller Forsørgede osv., og hvori de aarlig indtræffende Forandringer for hvert Individ især skulde indføres. Enhver Person kunde i Protokollen have sin Side eller Del af en Side, og kunde Protokollen saaledes gjælde for en længere Aarrække, idet kun de senere fødte eller tilflyttede tilføjedes. Af denne Protocol skulde der aarlig gjøres et kortfattet Uddrag, som skulde offentliggøres blandt Grønlænderne, og hvis Hensigt skulde være, dels at føre Control med de Forandringer, som Befolkningens productive Kræfter og oekonomiske Forfatning muligen turde være underkastede i Aarenes Løb, og navnlig med den overordentlige farlige aftagen af de gode Fangere, Kajakmænd, konebaade osv., dels ved *den store Magt som offentlig Nævnelse af Navn har paa Grønlænderne*, at opmuntre de gode Kræfter, styrke den Stræbsomme i sin Stilling, egge den Lade og Lige-gyldige til Virksomhed, og straffe den, der ligefrem forbryder sig mod Samfundet.⁵⁵

Offentliggørelse skulle således udnyttes til at påvirke både de flittige og de dovne i det grønlandske samfund. For et koloniale samfund er der tale om et omfattende kendskab til befolkningen. Forstanderskabernes detaljerede designationsprotokoller indebar en ret omfattende kontrolmulighed.

⁵³ Rink: *Samling*, s. 190.

⁵⁴ Rink: *Samling*, s. 187.

⁵⁵ Rink: *Samling*, s.187, min fremhævelse.

Kendskabet til den enkelte var en forudsætning for et virksomt understøttelsesvæsen. Et referat af designationsprotokollen skulle nemlig offentliggøres, og dermed udstille den enkelte fangers formåen blandt hele befolkningen, for at motivere grønlænderne til at yde deres ypperste. Denne praksis var inspireret af en etnografisk funderet forestilling om den oprindelige grønlandske kultur, ifølge hvilken frykten for at blive socialt udskammet havde en disciplinerende effekt på individerne. I kolonien var ledelsesteknikken således iklædt et særligt oprindelighedspolitisk islæt.

Nedenstående er et eksempel på en side i logen Godhavns designationsprotokol fra 1860'erne og frem. Her findes oplysninger om grønlænderen Johan Broberg, der som det fremgår, var gift, havde en datter og en plejesøn, ejede en riffel, en hvalfangerslup, 2 kajaker og et spand hunde:

Johan Broberg
gift, 1 Datter og 1 Plejesøn, for 1 Riffel, 1 Hvalfangerslup, 2 Kajaker og 1 Spand hunde.

A. 1863-1864						Indtægter		Udgifter		Bemærkninger	
År	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873
1-7	2	4								42 ^{de} Spak	
8-15	8									155 ^{de} do	
15-21	8									65 ^{de} do & 1 Koldskind	
22-28	7									56 ^{de} do & 1 do	
29-34	9									81 ^{de} Spak	
6-12	13									1 Koldskind	
13-19	22									490 ^{de} Spak	
20-26	22									426 ^{de} Spak & 2 1/2 Kinds	
27-34	6									1 1/2 Kinds	
1-9	6									158 ^{de} Spak & 3 Kinds	
10-16	3									35 ^{de} do & 9 do	
17-23	5										
24-30	1										

Bemærkninger:
Joh. Broberg, som Grønlænderen Frederik Wille, gift, for Riffel og Kajak.
28. Riffel for Carl Broberg, 2. Sp. 1. Kold.
2. 29. Carl Broberg, 2. do
1. 17. Riffel for Fr. Wille, 2. Sp. 2.
1. 18. Riffel for Fr. Wille, 2. Sp. 2.
1. 19. Riffel for Fr. Wille, 2. Sp. 2.
1. 20. Riffel for Fr. Wille, 2. Sp. 2.
1. 21. Riffel for Fr. Wille, 2. Sp. 2.
1. 22. Riffel for Fr. Wille, 2. Sp. 2.
1. 23. Riffel for Fr. Wille, 2. Sp. 2.
1. 24. Riffel for Fr. Wille, 2. Sp. 2.
1. 25. Riffel for Fr. Wille, 2. Sp. 2.
1. 26. Riffel for Fr. Wille, 2. Sp. 2.
1. 27. Riffel for Fr. Wille, 2. Sp. 2.
1. 28. Riffel for Fr. Wille, 2. Sp. 2.
1. 29. Riffel for Fr. Wille, 2. Sp. 2.
1. 30. Riffel for Fr. Wille, 2. Sp. 2.

Godhavns designationsprotokol (1863-1864)

Derudover fremgår det af protokollen, at den ugifte grønlænder Frederik Wille, som havde riffel og kajak, boede hos Johan Broberg. I skemaet, hvoraf et udsnit kan ses på ovenstående billede, kan man aflæse type og mængde på de produkter, Johan Broberg afhændede til handelen.

Efter Rink i 1871 blev direktør i den Kongelige Grønlandske Handel fik forstanderskaberne, som allerede skrevet, en form, der mindede om den, der kan ses i det oprindelige forslag. På baggrund af designationsprotokollen skulle repartitioneringen nu foregå efter nøje tilrettelagte former. Når den Kongelige Grønlandske Handel indhandlede varer fra grønlænderne indbetaltes et tilskud, svarende til en vis procentdel af prisen, hvoraf en del gik til de enkelte forstanderskabers kasser. Af disse penge udbetalte forstanderskaberne understøttelse til de trængende

og finansierede deres øvrige aktiviteter. Når disse udgifter var afholdt udbetaltes det resterende, som repartition, efter en detaljeret fordelingsnøgle til de fangere, der levede op til de fastsatte kriterier.

Johan Broberg har som ejer af en hvalslup været usædvanlig velstående, hvad der også kan aflæses i repartitionslisterne fra perioden, hvor repartitionsprincippet var blevet implementeret:

Fangerens Navne	Klasse			Hunde- spand		Familie- for- hold	Vælt	Rangsbeløb	
	1	2	3	Godt	Hund			Kr	Ø
	Partes	Partes	Partes	Partes	Partes	Partes	Partes		
ved Godhavn									
Peter Broberg	3	-	-	-	2	10	15	7	05
Emil Broberg	3	-	-	4	-	3	10	4	70
Mathias Broberg	3	-	-	-	-	-	3	1	41
Hans Hansen	-	-	1	-	-	-	1	-	47
Nik. Adam Broberg	3	-	-	-	2	3	13	6	11
Johan Broberg	3	-	-	4	2	10	19	8	93
Thomas Math. Pile Broberg	-	2	-	-	-	-	-	-	-
Christian Holbros	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Repartitionsliste for Godhavns forstanderskab 1884

Som det fremgår, var fangerne under denne periode i det nordlige inspektorat inddelt i tre forskellige kategorier efter deres dygtighed eller produktivitet. Her figurerede Johan Broberg som fanger af første klasse, og denne status gav ham ret til tre anparter af repartitionsbeløbet. Derudover var han, siden designationen fra begyndelsen af 1860'erne, blevet ejer af en konebåd, som berettigede ham til fire anparter, han havde stadig et hundespand, to anparter, og hans familieforhold, antallet af personer han forsørgede, berettigede ham til ti anparter. Om hans familieforhold, der giver hele ti anparter, kan det siges, at han i designationsprotokollen var opgjort til i 1868 at have tre døtre og en plejesøn, derudover har der formentligt være forældre og/eller svigerforældre i husholdningen.⁵⁶

I forhold til den beskrevne oprindelighedspolitik er det værd at hæfte sig ved Johan Brobergs konebåd. Det fremgår af Godhavns forstanderskabs repartitionsliste, at Broberg først fra 1876 kunne modtage repartitionsanparter for ejerskab af konebåd. I 1876 havde repartitionssystemet, der privilegerede "oprindelighed" i form af hundespand og konebåde, fungeret i et par år, og man kunne fristes til at tolke Brobergs anskaffelse af konebåd som et strategisk valg betinget af det økonomiske incitament, der var indbygget i repartitionsordningen. Det gav ingen repartitionsanparter at eje et europæisk fartøj.

Da en anpart ved Godhavns forstanderskab i 1884 beløb sig til 47 øre havde Johan Broberg, gennem sine 19 anparter krav på otte kroner og 93 øre. Dermed var Johan, der i 1877 blev medlem af Godhavns forstanderskab, den af de 31 repartitionsnydende, der fik det største beløb dette år, hvor gennemsnittet var tre

⁵⁶ Logen Godhavns forstanderskabs forhandlingsprotokol 1863-1897.

kroner og 29 øre (syv anpartar). Alex Kjær Sørensen skriver at: "85% af grønlænderne, der levede af grønlandske erhverv, ikke havde mere end en snes kroner gennemsnitligt om året i kontantindtægt altså 100 kr. for en familie på 5".⁵⁷

Størrelsen af repartition lader, i dette perspektiv, til at have haft en ret afgørende indflydelse på fangernes økonomi. Det skal dog bemærkes, at det er endog meget svært at udmåle betydningen denne sum penge i et samfund som det grønlandske, der langt fra udelukkende var baseret på pengeøkonomi. Ole Marquardt bestrider således Kjær Sørensens konklusioner, og mener at fangerne havde en række alternative indtægtskilder.⁵⁸

Som fangeren Hans Hansen, se repartitionsskemaet, kunne man som mindre produktiv fanger, af tredje klasse, uden konebåd, hundeslæde og uden familære forpligtigelser være nede på en enkelt anpart af repartitionen. Derudover var de fangere, der i årets løb havde modtaget hjælp fra forstanderskabet udelukkede fra repartitionen. Ved fordelingen af repartition blev forskellen på dygtige og mindre dygtige fangere forstærket i økonomisk forstand.

Som det er beskrevet i forslaget om oprettelse af forstanderskaberne, var det meningen, at den oprindelighedspolitiske udskamningsteknik, inspireret af de etnografiske beskrivelser af trommessangstævner, skulle styrke de mest effektive fangers position i samfundet. Men det oprindelighedspolitiske aspekt ved forstanderskaberne rakte videre end udskamningstemaet.

For at være valgbar som forstander skulle grønlænderne, som nævnt, være dygtige fangere. Som Ole Marquardt, Hanne Thomsen og Jens Christian Manniche har påpeget betød dette, at fangerne blev privilegeret med indflydelse i rådene. Dette aspekt var således også præget af den oprindelighedspolitiske strømning, som kan genfindes mange steder i det grønlandske samfund i perioden. I det oprindelige forslag skulle man på baggrund af designationerne danne en social taksonomi over grønlænderne.⁵⁹ Det "oprindelige" grønlandske samfund, der af den koloniale administration blev opfattet som klasseløst eller urkommunistisk, skulle således inddeles i forskellige klasser.

I skemaet nedenfor kan man se hvordan forslagsstillerne forestillede sig, at de enkelte kolonidistrikters forhold, på baggrund af oplysningerne fra designationsprotokollen, kunne opgøres:

⁵⁷ Sørensen: *Danmark-Grønland*, s. 17.

⁵⁸ Marquardt : *Socioøkonomiske*.

⁵⁹ Udtrykket social taksonomi refererer, i denne sammenhæng, ikke alene til selve inddelingen af befolkningen i sociale grupper men også til det "ordnende princip" denne inddeling forgik efter.

Underbistifternes Navne.	Fangere.				Fiskere.		Drenge over 12 År uden Kajak.	Børne, Uduelige, uden Kajak.	Koncubinde.	Indsamlede Guldpojer forrige Efteraar.	Hele Høstetallet.	Anmærkninger over fortiente Personer eller Handlinger eller over det Mød- fatte.
	År 1	År 2	År 3	År 4	Følge Alder Drenge Oldinge.	Af Uduelighed.						
N. N.												
N. N.												
Sum.												

Figur 1: Skema over samfundsklasser fra forslaget om oprettelse af forstanderskaber (1856)

Her var fangerne, under kategorien *Fangere*, inddelt i fire klasser, én mere end de tre, der findes i repartitionslisten fra Godhavn 1884. Derudover rummede kategorien *Fiskere* de grønlandere, som ikke var fangere. Fiskerkategorien, var underdelt i to rubrikker efter årsager til erhvervet som fisker: alder – dreng eller olding – eller uduelighed. Det at være fisker var således, ifølge forslagsstillerne, en unaturlig tilstand for grønlandere, som enten kunne skyldes alder eller uduelighed.

Derudover ses to rubrikker beregnet til at opgøre de "kulturelle anomalier": Grønlandere uden kajak, som enten *Drenge (over 12 år)* og *Voksne uduelige*. Den oprindelighedspolitiske strømning var fremtrædende her, hvor fangerne var de eneste ægte grønlandere og ikke-fangere overvejende var uduelige eller uegnede til fangst i kraft af deres alder, Som Hanne Thomsen bemærker det, var der tale om: "en ideologisk beskyttelse af sælfangererhvervet".⁶⁰ Fiskeri og lønarbejde blev undertrykt for at holde fangerne i deres "nationale erhverv": Sælfangsten.

Som beskrevet i indledningen til denne artikel var ideen om, at man på denne måde kunne inddele en befolkning i forskellige sociale klasser kontroversiel. Rink refererer indenrigsministeriets afslag fra 1859 på hans anmodning om at udvide forstanderskabsforsøgene således:

Efter Modtagelsen af disse Meddelelser fandt Ministeriet imidlertid, at skjøndt det derved paa den ene Side nu i det hele havde viist sig virkelig udførligt at overdrage saadanne Anliggenders Bestyrelse til Myndigheder, i hvilke de Indfødte havde en virksom Deeltagelse, havde Tidsrummet viist sig alt for kort til at man kunne antage at

⁶⁰ Thomsen: *Ægte grønlandere*, s. 25.

være kommen til nogenlunde Klarhed om de Grundsætninger, som i det Enkelte skulde følges, hvorfor det maatte ansees for betænkeligt, allerede nu at fastsætte bestemte Regler, navnlig om *noget saa ganske Usædvanligt, som at inddele Befolkningen i visse Klasser [...]*.⁶¹

Formuleringen: "at inddele befolkningen i visse klasser" er central, fordi udtrykket *visse klasser* i tidens terminologi formentligt sigter til statistiske samfundsklasser.⁶²

Det ambitiøse forsøg på social ingeniørkunst, hvor den institutionelle struktur skulle fremkalde en ny social orden – en social taksonomi, hvor de dygtigste fangere rangerede højest i samfundet, var altså i første omgang for vidtrækkende for indenrigsministeriet. Rationalet i det oprindelige forslag var at: "ægge de lade til virksomhed" og styrke de stræbsommes position, og samme rationale lå bag bestræbelserne på at skabe en ny social orden i det grønlandske samfund. Disse tiltag sigtede mod at generere selvledelse blandt grønlænderne. David Scotts beskrivelse af den koloniale version af governmentalitet, er denne ret overensstemmende med observationerne fra gennemgangen af forstanderskabsordningen: "What was at stake in the governmental redefinition and reordering of the colonial world was the design of institutions so that, following only their own self-interest, natives would do what they ought".⁶³

Forstanderskabsordningen konstituerer i mine øjne netop en sådan redefinition og omordning af det grønlandske samfund. Formålet var at få grønlænderne til selv at efterstræbe de ønskede mål i form af stræbsomhed, arbejdsomhed og moralsk adfærd. Det, som var på spil, var den taktiske tilrettelæggelse af grønlændernes handlerum således, at de "af sig selv" ville følge en adfærd, der både gavne koloniprojektet økonomisk og moralsk. Samtidigt var dette forsøg på at omforme grønlænderne til selvledende individer præget af den oprindelighedspolitiske strømning, således at den korrekte adfærd var defineret ved et kulturelt ideal om grønlandskhed; en oprindelighedspolitisk selvledelse. Gennem reformens retraditionaliserings-tema, der indebar bestræbelsen på at generere et nyt socialt landskab bestående af forskellige samfundsklasser, skulle der indlejres en ny - arbejdsomhed - forsynlighed - respekt for ejendomsret - bevidsthed om egen og andres position - stræbsomhed og orden i de grønlandske individer. Som artiklens analyse viser, var 1800-tallets store reform af kolonien Grønland uhyre ambitiøs. Den afspejler den præmis, at kolonien optrådte i rollen som laboratorium, hvori der kunne udføres storstilede sociale eksperimenter, og markerer samtidigt et betydningsfuldt skift i ledelsesrationalet bag det koloniale projekt i Grønland. Et skift, der var præget af udviklingen i vestlige samfund, men

⁶¹ Rink: *Oversigt over*, s. 4, min fremhævelse.

⁶² Tak til Asbjørn Romvig Thomsen for inspiration til denne tolkning af citatet.

⁶³ Scott: *Colonial governmentality*, s. 214.

som i det specifikke danske koloniprojekt i Grønland fandt sin særegne oprindelighedspolitiske form.

LITTERATURLISTE

Bøger

- Bluhme, Hans E.: *Fra et Ophold i Grønland 1863-64*, København 1865.
- Cohn, Bernard S.: *Colonialism and its forms of knowledge: the British in India*, Princeton: Princeton University Press 1996.
- Dalager, Lars: *Grønlandske relationer. Indeholdende Grønlændernes liv og levnet, deres skikke og vedtægter, samt temperament og superstitioner, tillige nogle korte reflectioner over missionen*, København: L.H. Lillies enke 1752.
- Dirks, Nicholas B.: *Colonialism and Culture*, Ann Arbor: University of Michigan Press 1992.
- Fleischer, Jørgen: *Grønlands historie. Kort fortalt*, København: Aschehoug Dansk Forlag A/S 2003.
- Foucault, Michel: *Security, territory, population: lectures at the Collège de France, 1977-78*, New York: Palgrave Macmillan, 2007.
- Gad, Finn: *Grønlands historie, en oversigt fra ca. 1500 til 1945*. København: Gad 1946.
- Graah, Wilhelm A.: *Undersøgelser-reise til østkysten af Grønland. Efter kongelig befaling udført i aarene 1828-31*, København: Gyldendal 1932.
- Høiris, Ole: *Grønland – En Refleksiv Udfordring: Mission, Kolonisation Og Udforskning*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2009.
- Janssen, C.E.: *En grønlandspræsts optegnelser 1844-49*, København: Julius Clausen og P.F.R. Rist 1913.
- Manniche, Jens C.: *Sprogbeherskelse og herskersprog. Om sprog og kolonialisme i Grønland i 1800-tallet*. Aarhus Universitet, Historisk Institut 2002. Arbejdspapir fra Aarhus Universitet <http://iho.au.dk/fileadmin/www.iho.au.dk/historie/afdelingen/Arbejdspapirer/her-skersprog10.pdf> (24.10.2011)
- Mathiesen, J.: *Den grønlandske handel sat i forbindelse med Grønlands colonisation*, Kjøbenhavn 1846.
- Oldendow, Knud: *Grønlændervennen Hinrich Rink. Videnskabsmand, skribent og grønlandsadministratør*, København: Det Grønlandske Selskab 1955.
- Prakash, Gyan: *Another reason: science and the imagination of modern India*, Princeton: Princeton University Press 1999.
- Rink, Heinrich Johannes: "De danske handelsdistrikter i Nordgrønland, deres geographiske beskaffenhed og produktive erhvervskilder", i H.J. Rink, *Grønland geografisk og statistisk beskrevet af H. Rink, Første bind, eller: "De danske handelsdistrikter i Nordgrønland," første og anden Deel*, Kjøbenhavn: A.F. Høst 1855.
- Rink, Heinrich Johannes: *Meddelelser om forstanderskaberne i Sydgrønland 1862*, Nuuk: Nunatta Atagaateqarfia 1982 (1862-68).
- Rink, Heinrich Johannes: *Om grønlænderne, deres fremtid og de til deres Bedste sigtende foranstaltninger*, Kjøbenhavn: I Kommission hos A.F. Høst 1882.
- Rink, Heinrich Johannes: *Om monopolhandelen paa Grønland. Betænkning i anledning af spørgs-maalet om privates adgang til Grønland*, Kjøbenhavn: A.F. Høst 1852.
- Rink, Heinrich Johannes: *Om aarsagen til grønlændernes og lignende af jagt levende, nationers materielle tilbagegang ved berøringen med europæerne*, Kjøbenhavn: Forlagt af den Gyldendalske Boghandel (F. Hegel) 1862.
- Rink, Heinrich Johannes: *Oversigt over forstanderskabs-indretningens indførelse og virksomhed i Grønland 1857-1868*, Kjøbenhavn: B. Lunos bogtrykkeri ved F.S. Muhle 1869.
- Rink, Heinrich Johannes: *Samling af betænkninger og forslag vedkommende den Kongelige Grønlandske Handel*, Kjøbenhavn 1856.

- Rendal, Grete: *Forstanderskabets virke i Upernavik distrikt 1864-1910. Historisk undersøgelse af forstanderskabets funktion og indvirkning på samfundet i Upernavik distrikt*, Specialeafhandling Nuuk: Ilisimatusarfik 2006. <http://www.ilisimatusarfik.gl/LinkClick.aspx?link=Ekstern%2FUddannelse%2FSpecialeBA%2FSpeciale+2006+gr.pdf&tabid=136&mid=702&language=nb-NO> (24.10.2011)
- Rud, Søren: *"Subjektiveringsprocesser i metropol og koloni. København og Grønland i 1800-tallet"*, upubliceret ph.d.-afhandling, Københavns Universitet, 2010.
- Sørensen, Axel K.: *Danmark-Grønland i det 20. århundrede. En historisk oversigt*, København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 1983.
- Thomas, Nicholas: *Colonialism's culture: anthropology, travel, and government*, Princeton: Princeton University Press 1994.
- Thuesen, Søren T.: *Fremmed blandt landsmænd. Grønlandske kateketer i kolonitiden*, Nuuk: Atuagkat 2007.
- Wilhelm, Henrik: *De store opdragere. Grønlands seminarier i det 19. århundrede*, København: Det grønlandske Selskab 1997.
- Wilhelm, Henrik: *Aftilbøielighed er jeg Grønlandsk. Om Samuel Kleinschmidts liv og værk*, København: Det grønlandske Selskab 2001.

Tidsskriftartikler

- Kalpagam, U.: "The Colonial State and Statistical Knowledge", *History of the Human Sciences* 13.2, 2000.
- Marquardt, Ole: "Grønlænderne og vestens civilisation. Træk af Rink-tidens grønlandspolitiske diskussion", *Grønlandsk kultur- og samfundsforskning* 1998/99.
- Marquardt, Ole: "Socio-økonomiske tilstande i Vestgrønland på Rinks tid. Befolkningsskoncentrationen i kolonibyer og dannelsen af lokale Brætmarkeder", *Grønlandsk kultur- og samfundsforskning* 1992.
- Rud, Søren: "A correct admixture: the ambiguous project of civilising in nineteenth-century Greenland", *Itinerario* 33, 2010.
- Rud, Søren: "Erbringen af Grønland. Opdagelsesrejser, etnologi og forstanderskab i atten-hundredetallet", *Historisk tidsskrift* 106 (2), 2006.
- Scott, David: "Colonial Governmentality", *Social text* 13 (2), 1995.
- Thomsen, Hanne: "Ægte grønlændere og nye grønlændere. Om forskellige opfattelser af grønlandskhed", *Den jyske historiker* 81, 1998.

Artikler i antologier

- Forchhammer, Søren: "Administrative og politiske institutioner i Grønland fra 1860'erne til 1950", i A. Mortensen, A. R. Nielssen og J.T. Thor (red.): *De vestnordiske landes fælleshistorie II. Udvalg af foredrag holdt på VNH.konferencerne i Ísafjörður, Tórshavn 2004 og Oslo 2005*, Nuuk: Forlaget Atuagkat 2006.
- Marquardt, Ole: "The importance of fish in the greenlanders' everyday economy. The moravian congregations of South Greenland, 1850-1880", i O. Marquardt, P. Holm og D.J. Starky (red.): *From sealing to fishing: social and economic change in Greenland, 1850-1940*, Esbjerg: North Atlantic Fisheries History Association 1999.

Utrykte kilder

- Logen Godhavns forstanderskabs designationsprotokol 1863-1879*, Grønlands arkiv, Nuuk.
- Logen Godhavns forstanderskabs forhandlingsprotokol 1863-1997*. Grønlands arkiv, Nuuk.

SØREN RUD

MA., PH.D.

SAXO INSTITUTTET

KØBENHAVNS UNIVERSITET

ABSTRACT

Det koloniale rum er ofte blevet sammenlignet med et socialt laboratorium, hvor europæiske magthavere kunne afprøve strategier for ledelse. Artiklen viser, at den koloniale administration i Grønland arbejdede med udgangspunkt i storstillede ideer om, hvordan samfundsordener kan medvirke til at fremme en bestemt adfærd i en befolkning.

Konkret analyseres en reform af kolonien – den såkaldte *forstanderskabsordning* – der blev gennemført i anden halvdel af 1800-tallet. Med reformen implementeredes en social taksonomi i det grønlandske samfund, efter hvilken befolkningen kunne inddeles i forskellige samfundsklasser. Denne inddeling var et centralt styringsredskab i forhold til at fremme den type adfærd koloniadministrationen ønskede. Gennem forstanderskabsordningens institutionelle praksis blev forskellen mellem forskellige sociale positioner fremhævet med det formål at påvirke de enkelte grønlandere til en øget stræbsomhed. I teoretisk forstand trækker artiklen på begrebet "colonial governmentality", og viser hvordan den koloniale reform afspejler en ændring i det politiske rationale bag koloniadministrationen.

debat
respektser
anmeldelse

ERINDRING OG GLEMSEL

Efat Ben-Ze'ev, Ruth Ginio og Jay Winter (eds.):

Shadows of War. A Social History of Silence in the Twentieth Century

Cambridge University Press 2010, 234 s.

Margarete Myers Feinstein:

Holocaust Survivors in Postwar Germany 1945-1957

Cambridge University Press 2010, 340 s.

Sven Arvid Birkeland:

I krigens kølvand. Danske skæbner efter 2. verdenskrig

Gyldendal 2009, 528 s.

Lone Rünitz:

Diskret ophold. Jødiske flygtningebørn under besættelsen. En indvandrerhistorie

Syddansk Universitetsforlag 2010, 298 s.

Der er intens bevægelse i udforskningen af Anden Verdenskrigs konsekvenser for det levede liv. Det er en bevægelse udover den snævre analyse af begivenhederne under krigen, og forskningen er teoretisk, såvel som empirisk nyskabende – også i synet på konsekvenserne af den kollektive erindring om krigen: for samfund, minoriteter og individer. Fire meget forskellige bøger – to danske og to udenlandske – afdækker alle nye aspekter af efterkrigstiden og udfordrer den måde, hvorpå det danske, men også det internationale samfund erindrer den fælles europæiske katastrofe.

De fire bøger har desuden det andet fællestræk, at de – mere eller mindre bevidst og konsekvent – anvender mundtlige vidnesbyrd i form af interviews som en integreret del af kildegrundlaget. Her udmærker de internationale bøger sig ved en reflekteret brug af *oral history*, mens Danmark til sammenligning sakker bagud i forhold til anerkendelsen af den voksende betydning, mundtlige vidnesbyrd tillægges – ikke mindst i Holocaustforskningen.

Antologien *Shadows of War. A Social History of Silence in the Twentieth Century* redigeret af Efat Ben-Ze'ev (Ruppin Academic Center, Israel), Ruth Ginio (Ben Gurion Universitet) og Jay Winter (Yale University) bryster sig af at være det første forsøg på særskilt at teoretisere og analysere betydningen og funktionen af tavshed i reaktionen på krig og voldelig konflikt. I ydmyghed over for emnets relevans, opfatter bidragydere selv antologien som et forskningsmæssigt startskud og inspiration til yderligere forskning.

Enhver, der beskæftiger sig med mindekultur og erindring, må også reflektere over tavshedens betydning. Det, der ikke bliver sagt eller det, som ikke mindes. Det er antologiredaktørernes holdning, at grænserne ikke går mellem erindring og glemsel, som polære størrelser, men argumenterer for et tredje selvstændigt fænomen med egne normer, koder, funktioner og praksis: *tavshed*. I indledningen anvendes den instruktive metafor, at erindring formes af glemsel på samme måde som kysten formes af havet – men at landskabet skal ses i tre dimensioner, dvs. også vertikalt, således at man indser, at skabelsen og erosionen af kystlinjen er dynamisk og ustabil. At der under overfladen er *deposits*, som først kommer til syne ved lavvande eller andre miljømæssige forandringer. Det er disse aflejringer, som er genstanden for antologiens analyser.

Tavshed er ikke fravær af lyd, men fravær af konventionelle sproglige udvekslinger. Det er et socialt konstrueret rum, hvor en gruppe mennesker anser det for upassende at tale om et særligt emne. Tavsheder kan være *liturgiske*, dvs. knyttet til sorgbehandling og syndsforladelse, de kan være *politiske/strategiske* og *essentialistiske* – det sidste i betydningen, at kun personer, som har direkte erfaring, kan og må udtale sig om begivenheden, mens alle andre skal forholde sig tavse.

Antologiens redaktører fastslår indlysende, at erindring forandrer sig radikalt over tid med forandringer i det enkelte menneskes liv og i dialog med omverdenen. Også erindringen er socialt konstrueret og tilhører således i den forstand heller ikke kun den gruppe, som har haft erfaringen.

Det er ligeledes evident, at tilbøjeligheden til at anskue erindring i et top-down perspektiv i relation til politiske magtrelationer inden for rammerne af nationalstaten trænger til revision. Som antologiens redaktører påpeger, udspiller krige og voldelige konflikter sig ikke længere kun mellem (national)stater. Desuden er begreberne "kollektiv erindring" og "national hukommelse" blevet upræcise og meningsløse, ikke blot gennem udvanding i dagligsproget, men også i kraft af befolkningsudviklingen i de vestlige lande, som i dag omfatter store minoritetsgrupper, som er tavse – fordi de er uden politisk stemme og ikke er en del af nationalstatens kollektive erindring. Mens erindring og glemsel var nationalstatens begreber, muliggør en teoretisering af tavsheden, at man i højere grad kan udforske erindringspraksis i det, redaktøren Jay Winter betegner som "en transnational tidsalder". Saliggørende er også redaktørernes generelle appel om præcision når som helst, det er muligt at konkretisere, hvem eller hvilke grupper, det er, som "erindrer" eller "glemmer".

Med et selvstændigt fokus på tavshed, kan forskningen i erindring og mindekultur komme ud af de påståede vanskeligheder indenfor forskningsfeltet, hvor krigsmindekulturen ifølge redaktørerne er endt som etnocentreret og romantisk ønsketænkning og desuden en indbringende aktivitet for museer og mindesmærker. Desuden kan forskningen dermed "undslippe Holocausts skygge", som efter redaktørernes opfattelse har favoriseret tale og fordømt tavshed om krig og vold

i en grad så det er blevet sakrosankt. Tavshed er moralsk neutral, men kan naturligvis – ligesom tale – anvendes på moralsk forkastelige måder.

Bogens forfattere kommer fra flere discipliner: historie, antropologi, kulturstudier og sociologi og behandler en serie forskelligartede cases spændende fra tyske værnemagtssoldater, over *Truth and Reconciliation Commission* i opgøret med Apartheid-styret i Sydafrika, til israelske soldaters kodeks for tavshed og tale i Israels uafhængighedskrig i 1948. Stærkest står imidlertid antologiens indledende teoretiske bidrag af hhv. Jay Winter og Eviatar Zerubavel (Rutgers University, New Jersey). Deres bidrag provokerer og inspirerer til refleksion over mønstrene i vor egen nationale erindring og hullerne i den nationale historioграфи. Antologien er en uensartet genre uanset redaktørernes gode ide. Bidragydernes forskning bevæger sig ind, men mest ud af antologiens rammer, idet de nok reflekterer over tavsheden, men oftest har størst empirisk og analytisk styrke i forhold til det (ud)talte. Det er iøjnefaldende, hvor svært det viser sig at være i praksis at underbygge antologiens teoretiske pointe om brydningerne mellem erindring, tavshed og glemsel. Her er imidlertid godbidder og inspiration til enhver, der beskæftiger sig med krigens og voldens psykologi, nationale og individuelle konsekvenser af traumer og det 20. århundredes erindringspolitiske kampe.

Margarete Myers Feinstein er forsker ved University of California og bl.a. forfatter til bogen *State Symbols: The Quest for Legitimacy in the Federal Republic of Germany and the German Democratic Republic, 1949-1959*. Det er således en forfatter med solidt kendskab til tysk erindringskultur og de faktuelle forhold i efterkrigstidens Tyskland, men også til det bestående, overraskende rige empiriske kildemateriale til perioden. Det kan mærkes. Bogen *Holocaust Survivors in Post-war Germany 1945-1957* (2010) er baseret på et varieret og imponerende kildegrundlag i form af officielt kildemateriale fra blandt andet de allierede besættelsesmyndigheder, interviews, avisartikler og trykte beretninger.

Udtrykket *Holocaust Survivors* skal – og bliver – kvalificeret: Det drejer sig om jødiske Displaced Persons (DP) som fik ophold (eller forsøgte at få ophold) i allierede DP Camps i Tyskland. De jødiske DP'ere var tidligere partisaner og koncentrationslejr-fanger, og personer, som kom frem af deres skjul under falske identiteter eller fra lofter, kældre og ruiner, og som ikke ønskede at genetablere sig i Tyskland eller i deres tidligere hjemland. Hertil kom i løbet af 1946-47 200.000 overvejende polske jøder, som havde overlevet Holocaust i eksil i Sovjetunionen. I alt forblev 300.000 jødiske overlevende DP'ere i Tyskland. Det er deres historie, som udfoldes tematisk i bogen gennem analyser af (gen)begravelses- og mindehøjtideligheder, (gen)opdagelsen af kroppen som køn, børnenes vilkår, identitetsopbygning og endeligt emigrationen ud af Europa. Bogen er en ovenud læseværdig introduktion til forholdene i det kaotiske Tyskland i de første efterkrigsår, spændingerne mellem de besatte zoner – navnlig den britiske og amerikanske – og de politiske vinde, som skiftede meget hurtigt mod en inddæmning af tyskerne på vestlig side i optakten til den kolde krig.

Skildringen af livet for de jødiske overlevende, som havde gennemgået ubeskrivelige rædsler og mistet alle deres kære, er både sælsomt opbyggelig og forfærdende. Opbyggelig, fordi disse mennesker ikke var passive ofre, som overgav sig til sorgen og apatien, men tvært om aktører, som stædigt fastholdt deres ret til ordentlige leveforhold, æresoprejsning og emigration. Forfærdende, fordi de ofte blev mødt af skeptiske allierede, velmenende hjælpeorganisationer og modvillige tyskere. Hos de allierede forestillede man sig fra starten, at de mennesker, som det var lykket at overleve i koncentrationslejrene, måtte være ikke blot moralsk nedbrudte, men permanent defekte, fordi gode mennesker måtte være bukket under for rædslerne. Det prægede deres syn på de stædige overlevende og medførte fx accept af fordommene om, at jøder dominerende det sorte marked – helt i tråd med traditionelle stereotyper om den løgnagtige, pengegriske jøde. På trods af, at de domfældte sager om sortbørshandel i den amerikanske zone involverede et også relativt set forsvindende lille antal fordrevne jøder. Velmenende hjælpeorganisationer betragtede ikke overlevende som egnede forældre, og de arbejdede derfor på at få forældreløse børn ud af DP-lejrene. Herved tvang man børn og forældre, som mirakuløst havde overlevet og just var blevet genforenet, fra hinanden, og adskilte venner, som sårbart klyngede sig til hinanden i et forsøg på at etablere menneskelige bånd, når hjem, familie og barndom var borte.

Interaktionen med tyske naboer var dertil – for nu at sige det mildt – ikke gnidningsfri. Der var få, men ekstreme sager, hvor jødiske DP'ere mistede livet i slåskampe med tyske naboer, eller hvor jødiske kvinder fik fejlagtig eller utilstrækkelig lægehjælp under deres graviditeter og DP'ere – både børn og voksne – blev diskrimineret og hånet af åbenlyse antisemitiske årsager. Fortvivlende er imidlertid de mere generelle vilkår for sameksistensen. Det er Feinsteins pointe, at genbegravelser af jødiske ofre fra koncentrationslejre og dødsmarkeringer resulterede i glemsel, ydmygelse og ansvarsforflygtigelse i stedet for som det var hensigten, at minde tyskerne om skyld og ansvar. En sag fra Floss kan tjene som eksempel: I april 1945 blev 39 jødiske ofre for en døds march fra Buchenwald hastigt begravet i seks massegrave udenfor byen Floss. To af gravene blev pløjet op af en lokal landmand, som faktisk godt vidste, at ligene lå der. I august 1946 tvang de amerikanske besættelsesmyndigheder lokale nazister til at grave ligene op. De blev derefter kørt i ligtog 60 km gennem en række småbyer og genbegravet på den jødiske kirkegård i Floss. Lokale tyskerne blev beordret til at bevidne ligtoget. Repræsentanter for de lokale tyske myndigheder i området gik bag kisterne sammen med amerikanere og jødiske DP'ere. 4 år senere forespurgte the International Tracing Service (ITS) under Røde Kors de lokale myndigheder i Floss om forløbet. Borgmesteren oplyste med tydelig mishag, at "31 eller 32" lig var blevet gravet op og genbegravet, men at man ikke var i besiddelse af dokumenter til bekræftelse af begivenheden. Da ITS pressede på, hævdede man nu, at ofrene slet ikke var døde under marchen; de var døde under et allieret bombardement mod en fangetransport i tog! De tyske myndigheder foreslog tilmed, at ofrene slet ikke

var jøder, men sovjetiske krigsfanger. I Floss fik man dermed distanceret sig fra ethvert medansvar for folkemord og udvisket det skamfulde minde om genbegravelsen i 1946.

Læseren er i gode hænder hos Feinstein. Der er ikke nogen mistænkelig sten, som forbliver urørt. I Neunberg vorm Wald hævdede chefen for *die Landspolizei* over for de amerikanske besættelsesmyndigheder, at en velrenommeret tandlæge, som tilmed havde tilbudt gratis tandlægehjælp til jødiske overlevende, var død af sine kvæstelser, da det kom til sammenstød med jødiske DP'ere i 1946 under en genopgravning af ofre for en døds-march. Feinstein kan imidlertid afdække, at tandlægen havde været medlem af NSDAP, at han havde hånet de jødiske DP'ere og formentlig tilbudt de gratis tandlægeeftersyn i et forsøg på at fremskynde sin personlige denazificeringsproces. Han døde heller ikke af sine (mulige) sår, men fortsatte sin tandlægepraksis i byen til sin død i 1968. Det er godt håndværk.

Definitionen af den gruppe af overlevende, som er genstand for bogen – jødiske DP'ere i Tyskland – er central for den eneste virkelige indvending mod bogen. Feinsteins hovedkonklusion er, at vilkårene og den ideologiske påvirkning i DP-lejrene ikke bare genskabte, men *revitaliserede* en jødisk identitet hos de overlevende. Den jødiske revival ses ikke alene i den rituelle praksis i DP-lejrene; omskæring, bryllup og begravelse, i skabelsen af nye jødiske kønsidentiteter, en fælles Holocausterindring, forkastelsen af Diaspora-kulturen og en identifikation med det zionistiske krav om et jødisk hjemland i Palæstina. Bogen er båret af en solidaritet med og respekt for de overlevende, som imidlertid bliver en tendens, når Feinstein tvært imod og langt ud over, hvad vidnerne faktisk selv siger og tvært imod fakta hævder, at de overlevendes jødiske identitet kom styrket ud af Holocaust, og at Holocaust fungerede som et opgør med assimilationstanken. Det var nemlig kun 6% af de sekulære Holocaustoverlevende, der blev religiøst praktiserende efter krigen, og kun 57% af de jødiske DP'ere endte med at emigrere til Israel.

Det er ikke entydigt empirisk underbygget, at de overlevende generelt blev mere jødiske. Snarere voksede en sådan jødisk identitet ud af Holocaust, som tilfødte en jødisk identitet sideløbende med en (ofte stærk) national identitet, og det vel at mærke en jødiskhed, som var forbundet med slægts- og historiebevidsthed, snarere end traditionelle ritualer og religiøs praksis. Det er en frihed til at være jøde, som er vokset i takt med øget kendskab til og anerkendelse af Holocaust hos ikke-jøder.

Feinstein fremhæver faktisk andetsteds i bogen at de overlevende var jøder i meget forskellig forstand med hensyn til sprog, nationalitet, politisk og kulturel orientering og religiøs overbevisning. Dette billede af diversitet formår hun imidlertid ikke i tilstrækkelig grad at integrere med påstanden om jødisk revitalisering efter Holocaust.

Hertil kommer, at konklusioner omkring genstanden for hendes bog, de jødiske DP'ere – som netop *ikke* ønskede at blive på gerningsmændenes jord, som net-

op ikke ønskede at vende hjem til deres tidligere hjemland – *ikke* kan overføres på jødiske overlevende generelt: Som bekendt blev 423 danske jøder befriet fra Theresienstadt i 1945. Traumatiserede af deres oplevelser skulle de genetablere sig i Danmark, forholde sig til de andre, der havde været i Sverige og til de mange, der var døde. Men de ville hjem. Det samme ville tusindvis af hollandske, franske, italienske og norske jøder.

Forestillingen om en fælles jødisk identitet skygger desuden for analysen af potentielle og reelle konflikter mellem typer af overlevende. I årene efter krigen var det således kun overlevende fra ghettoer og kz-lejre, som anerkendtes som "rigtige" Holocaust-overlevende, mens børn og voksne, som havde levet i skjul havde været "heldige" og ikke mødte forståelse og anerkendelse af deres traumer.

Betydningen af Holocaust for jødisk identitet overalt i Europa er heldigvis et forskningsfelt i rivende udvikling. Bidragene på den seneste – tredje – konference *Beyond Camps and Forced Labour: Current International Research on Survivors of Nazi Persecution* på Imperial War Museum i London, januar 2009 lover godt for de kommende år.

Sven Arvid Birkeland er læge og seniorforsker ved Rehabiliterings- og forskningscentret for Torturofre, hvor han bl.a. har arbejdet med modstandsfolk og kz-lejrfanger. I 2007 udkom bogen *Taget af tyskerne. Danskerne i 2. Verdenskrig*, som omhandler efterlivet for danske ofre for tortur, baseret på interviews med ofre og deres pårørende. Det er også gennem arbejdet med torturofre og sorg- og erindringsbearbejdning, at han stiftede bekendtskab med fænomenet "genbegravelser" i forbindelse med borgerkrige og diktaturer i den 3. verden og på Balkan. Det ledte forfatteren til opdagelsen af, at man i Danmark havde udfoldet samme bestræbelser efter besættelsens afslutning.

Efterforskningen resulterede i bogen *I krigens kølvand. Danske skæbner efter 2. verdenskrig* udgivet i 2009. Det er godt set, at den praksis, som kan virke anmasende og makaber, og som ofte fortolkes som etnisk og kulturelt betinget, tværtimod er universel og et vigtigt redskab i den individuelle såvel som nationale bearbejdning af traumatiske begivenheder. Bogens emne skal desuden hilses velkomment al den stund, at den bestående udforskning af den svære overgang mellem krig og fred i Danmark er særdeles begrænset. Det lukkede kredsløb 9. april 1940-5. maj 1945 præger fortsat megen dansk besættelsestidsforskning.

Overordnet tjener det til forfatterens hæder, at han har benyttet dele af det store og stort set ukendte kildemateriale efter Erstatningsrådet, som først ved årsskiftet 2008/09 overgik til Rigsarkivet. Indtil da befandt arkivet, som samlet består af 1000 kasser, sig i kælderen under den Sociale Sikringsstyrelse. Lov om Erstatning til besættelsestidens ofre blev vedtaget af den danske rigsdag den 1. oktober 1945 i erkendelsen af det store behov for offentlig hjælp til de mennesker, hvis tilværelse var slået i stykker af krigens begivenheder.

Bogen beretter fortrinsvis gennem lange citater fra officielle dokumenter og lange uddrag af interviews gennemført af forfatteren. Bogens undertitel *Danske skæbner efter 2. verdenskrig* er en passende betegnelse for det meget brede spektrum af emner, som behandles i bogen: fra kvinden, der stod tre et halvt år i japansk fangenskab igennem med sin lille søn, over den danske front søster ved slaget ved Kursk, til sønnen af en tysk soldat, som blev dræbt under minderydningen ved Lemvig. Det er mange beretninger og mange historier. For mange historier. Uden en samlende tematik stritter de mange fine vidnesbyrd desværre i alle retninger og forbliver ubrugelige til andet end den frustrerende konklusion, at krig kværner menneskers liv til uigenkendelighed.

Lad det være sagt med det samme. *I krigens kølvand* er ikke nogen god historiebog. Introduktion til den historiske sammenhæng og Erstatningslovens kontekst er meget beskeden, og bogen forholder sig ikke til de teoretiske begreber, som meningsfuldt benyttes om den erindringskultur og -praksis, som både genbegravelser, mindsten og vidnesbyrd skal analyseres i forhold til. Hvad er det for et universelt behov mennesket til alle tider og i alle kulturer har for at finde deres døde og give dem en værdig begravelse? Hvilken rolle spiller begravelser og mindehøjtideligheder for den kollektive såvel som den individuelle erindring om begivenheden? Hvilke politiske, nationale og etniske interesser er i spil? Det er beklageligt, at man kun finder tilfældige antydninger af svar i Birkelands bog.

Bogen har en hvinende mangel på kildehenvisninger, som gør det umuligt at orientere sig i det benyttede kildemateriale. Breve og officielle dokumenter citeres uden henvisning til proveniens eller arkiv. Bogens fotografier er ligeledes i mange tilfælde uden proveniens og ofte uden dato- eller stedsangivelse. En kildeangivelse som "I Erstatningsrådets arkiv findes en avisnotits" er ikke seriøst fagligt arbejde. Arkivet består som omtalt af 1000 kasser! Hvis man derfor havde håbet, at bogen kunne være en introduktion eller nøgle til Erstatningsrådets arkiv, bliver man således skuffet. Selv om bogen er præget af lange uddrag af dokumenter fra arkivet, herunder beretning om opsporingsrejser til bl.a. Tyskland, USSR og Polen er de ikke udvalgt og citeret efter systematiske eller repræsentative formål.

I betragtning af den vægt, der i bogen lægges på interviews med vidner, er det uheldigt, at vi intet får at vide om interviewenes tilblivelsesomstændigheder, anvendt metode og eventuel tilgængelighed. Om der er tale om sjusk fra forlagets eller forfatterens side er uklart, men det fremtræder det ofte grafisk uigenemskueligt, hvornår der er tale om citat fra kilder (herunder interviews) eller forfatterens genfortælling. Bogen havde vundet ved ikke bare én, men adskillige redaktionelle gennemsyn. Manglen på noter og henvisninger og den sjuskede citatpraksis er dårligt fagligt arbejde, uanset forfatterens faglige baggrund.

Søger man et samlet overblik over omfanget af dødsfald og genbegravelser, finder man det desværre ikke i Birkelands bog. Den slags optællinger og analyser, må læseren selv foretage på baggrund af bogens meget spredte oplysninger,

hvor det endda er usikkert, om oplysningerne er komplette eller korrekte. Om antallet af lig, som blev opgravet i Ryvangen anføres på samme side 30 både 202 og 204 lig. Side 41 anføres både 105 og 106 om det antal, der blev begravet i Minde-lunden, ”medens 9216 blev ført til hjemstedskirkegårde”. Det er sørme nye tal for modstandskampens ofre.

Men bogen har imidlertid kvaliteter. De skal findes på et emotionelt og pædagogisk niveau. I bogens hjerteskrærende citater fra mødre, som eftersøger deres døde sønner; modstandsmændenes børns lange vej til en forståelse af fædrenes valg af en politisk kamp over familielivet; og krigsveteraners bevægende beretninger om krigens gru og lange eftervirkninger. Bogens citerede uddrag af beretninger fra forsøgene på at opspore døde og strandede – både koncentrationslejr-fanger og faldne på slagmarkerne – er elementært fængende læsning. Bogens styrke er overordnet, at den bør inspirere til systematisk udforskning af de processer, som leder et samfund fra krig til fred, de institutioner og praksisser, der skabes i krigens kølvand og den erindringskultur, som gør både det enkelte menneske og samfundet i stand til at forvinde dramatiske og traumatiske begivenheder og omsætte dem i kunst, film og både gode og dårlige bøger.

Lone Rünitz afslutter med bogen *Diskret ophold. Jødiske flygtningebørn under besættelsen* (2010) et tiårigt forskningsprojekt i dansk flygtningepolitik i Hitlertysklands skygge. Bogen er, om man så må sige, en uafhængig fortsættelse af den store undersøgelse af dansk flygtningepolitik 1933-1945, som blev udført på det tidligere Dansk Center for Holocaust og Folkedrabsstudier (fra 2002 en del af DIIS, Dansk Center for Internationale Studier). Vi er som altid i gode hænder hos flygtningepolitikforskningens *grande dame*. Med sit indgående kendskab til personer, strukturer og kontekst og imponerende arbejde med de tusindvis af flygtningesager, som findes under Rigspolitichefens arkiv i Rigsarkivet, får læseren saglig og præcis analyse og information. Rünitz's varemærke er den afdæmpede, nærmest flegmatiske indignation. Tørt konstaterer hun de danske myndigheders kynisme og de jødiske flygtningebørns fortvivlende skæbner. Deres situation taler også deres eget tydelige sprog.

På initiativ af en gruppe handlekraftige kvinder under Danske Kvinders Nationalråd, indledtes i 1938 inspireret af engelsk eksempel indsatsen for at redde unge tyske, østrigske og tjekkiske jøder ud af det stadigt farligere tyske interesseområde. Kvinderne planlagde at redde 1000, men fik kun 320 børn og unge ud. Børnene havde ikke nemme vilkår. Revet ud af deres middelklasseprægede, urbane hverdag, adskilt fra familie og venner, med hvem det blev stadig vanskeligere at kommunikere, blev de placeret hos landbrugsfamilier, som ikke altid havde forståelse for børnenes svære situation – og ikke altid forstod deres opgave som humanitær. Da aktionen mod de danske jøder kom i oktober 1943, var børnene sårbare. 43 – hvert fjerde barn – blev arresteret og deporteret til Theresienstadt. De kom alle (med en undtagelse, da han sad i Theresienstadts fængsel) med de hvide

busser til Sverige i april 1945. 83 vendte hjem til Danmark efter befrielsen, og 60 fik siden – under store vanskeligheder – dansk statsborgerskab.

Det er glædeligt at konstatere, at Rünitz overskrider både de nationale og periodemæssige begrænsninger, som har været karakteristiske for dansk besættelsestidsforskning. I *Diskret ophold* får vi også historien om livet efter krigens afslutning, om de afsindige fortsatte restriktioner og kontinuiteten i dansk flygtningepolitik trods krig og folkemord. Flygtningebørn, som efter krigen tog tilbage til Tjekkoslaviet for at lede efter overlevende slægtninge, konstaterede ikke blot, at alle var borte, men også, at de nu blev nægtet opholdstilladelse i Danmark: "At deres familie er udryddet er naturligvis en tung skæbne, men den deler de jo med millioner andre", tilføjede sagsbehandleren lakonisk. Først i 1954 kunne flygtningebørnene søge og opnå dansk statsborgerskab. Da havde de flygtningebørn, som havde valgt at blive i Sverige efter flugten i 1943, haft svensk statsborgerforhold i 10 år.

Desuden indleder Rünitz bogen med et fremragende kapitel om "Hjælp til nødstedte børn i Europa" før Holocaust. Det er en genistreg, at en nøgtern gennemgang af dansk hjælp til tyske børn efter 1. verdenskrig, til Wiener- og finnebørn, udstiller manglen på officiel og folkelig opbakning og dermed betydningen af antisemitiske fordomme i forhold til de jødiske børn, som desperat forsøgte at undslippe Hitler. Til sammenligning havde næsten 4000 finske børn haft ophold i Danmark i løbet af krigsårene.

Aliya-børnene har været en overset gruppe i forhold til både de tyske og jødiske flygtninge generelt og i forhold til de jødiske unge, som fik ophold i Danmark som landvæsenselever. Sidstnævnte fik, hvad Rünitz også betegner som deres "udglattende" hovedværk i Jørgen Hæstrups *Dengang i Danmark. Jødisk Ungdom på træk 1932-1945* fra 1982. Der er naturligt nok gentagelser i forhold til konklusionerne i Rünitz's omfattende forfatterskab, men nu har børnene omsider fået deres egen værdige og skarpe historie.

Både Rünitz's og Birkelands bøger udfordrer den nationale kollektive erindring om Danmarks rolle under verdenskrigen. På den måde flytter de 'kystlinjen' mellem erindring og glemsel og afdækker områder, som i generationer har været omgærdet af tavshed. Begge fastholder fokus på skyggesiderne af Danmarks samarbejde med besættelsesmagten og på de mange skæbner, som befandt sig udenfor Danmarks grænser, eller hvis erindring i mange år ikke harmonerede hverken med den nationale mindekultur eller historievidenskabens resultater. Det er prisværdigt, at de begge omhandler den svære efterkrigstid og peger mod systematisk udforskning af de langtrækkende konsekvenser af krigens traumer. Under Dansk Jødisk Museums forskningsprojekt om "Danske jøders krigsoplevelser 1943-45" indsamles og dokumenteres i stort nyt kildemateriale i form af både vidnesbyrd og traditionelle kilder. I kraft af dette arbejde, bliver det klart, at der forsat er mange temaer under overfladen og larmende tavshed om sider af de danske jøders historie under Anden Verdenskrig. De danske jø-

der forsvinder således traditionelt ud af historiebøgerne det øjeblik, de krydsede den nationale grænse – enten på fiskerbåden på vej til sikkerheden i Sverige eller som deporterede i kreaturvogne med kurs mod koncentrationslejren Theresienstadt. På samme måde er vilkårene for deres hjemkomst til Danmark i 1945 stort set uudforskede. Udvidelsen af den historiske erkendelse – nye forskningsresultater – rykker kun gradvist den kollektive og individuelle erindring.

Det er en proces, som i sig selv kalder på undersøgelse. Reflekteret brug af oral history kan lokke den tavse historie frem af glemslen og øge bevidstheden om de omtalte *liturgiske, politiske og essentialistiske* årsager til tavshed og synliggøre de aktører – i antologien *Shadows of War* betegnet som "erindringsaktivister", som rykker grænserne for, hvad der må siges. Den store internationale opmærksomhed og politiske prestige, der knytter sig til mindekulturen omkring Holocaust, har muliggjort, at de overlevendes stemmer nu høres og bevares for eftertiden. Det har også gjort det muligt at belyse andre ofre og åbne for traumer, som ikke skyldtes krig og besættelse, men den kaotiske efterkrigstid på grænsen til den kolde krig. Den store diversitet blandt ofrene for nazisternes antisemitiske forfølgelse, både hvad angår socioøkonomiske status, kultur, ideologisk overbevisning og religiøs praksis gør det muligt at udforske både integrations- og assimilationsvilkår og -dilemmaer og spørgsmål om tilhørsforhold og jødisk identitet efter katastrofen.

Det er sidste udkald for at udnytte potentialet i oral history – inden tavsheden sænker sig over den store krig.

SOFIE LENE BAK
PROJEKTLEDER, PH.D.
DANSK JØDISK MUSEUM

EUROPÆISK STATSdannelse

Harald Gustafsson:

Makt och människor. Europeisk statsbildning från medeltiden till franska revolutionen
Makadam Förlag 2010. 240 s.

Det bliver ofte hævdet, at historieskrivning og historieundervisning tidligere udelukkende handlede om konger og krige, men at den med den socialhistoriske vending i løbet af det 20. århundrede også kom til at handle om jævne mænd og efterhånden tillige kvinder. Det kan diskuteres, om denne karakteristik er rimelig eller udtryk for forsimpeling eller karikering, men den socialhistoriske vending lader sig ikke fornægte. Men i sin yderste konsekvens kunne denne imidlertid føre til tendenser til om ikke at skrive staten helt ud af historien, så i hvert fald i for høj grad at nedtone og undervurdere den. Det har gennem den seneste menneskealder ført til en modreaktion ud fra den erkendelse, at staten, dens væsen samt dens gøren og laden gennem tiderne har haft indgribende og afgørende betydning for samfundslivet og for befolkningens vilkår i almindelighed, og at staten følgelig bør tildeles en mere central plads i historieskrivningen uden at man dermed nødvendigvis skal vende tilbage til historie som kongers og kriges historie endsige droppe de sociale, økonomiske og kulturelle aspekter. Symptomatisk for denne udvikling er antologien med titlen *Bringing the State Back In* (1985), redigeret af den fremtrædende amerikanske politolog og sociolog Theda Skocpol m.fl. Ligeledes har de seneste årtiers påvisning af det nationale som et konstrueret fænomen og nationalstaterne følgelig som værende af relativ ny dato ført til interesse for, hvordan staterne før nationalstaternes tid var beskafne, og hvad der kendetegnede dem.

Den svenske historiker Harald Gustafsson (Lunds Universitet) har gennem mange år forsket i statsdannelseshistorie og i den forbindelse markeret sig i den faglige debat med hensyn til relevante og anvendelige begrebsdannelser, og det foreliggende værk har ifølge efterordet haft et dobbelt sigte, nemlig for det ene at skrive en populariserende, forskningsbaseret oversigt over statsdannelsesprocessen i Europa i middelalderen og tidlig moderne tid, og for det andet skrive en videnskabelig syntese af denne forskning båret af hans egne tolkninger (s. 225). Både kronologisk og geografisk set er der således tale om et storstilet og ambitiøst projekt, så meget mere som der som nævnt også lægges vægt på den populariserende form, og at der kun er knapt 250 sider til rådighed. Det siger sig selv, at noget sådant kræver et fast og sikkert greb om tingene, både fagligt og pædagogisk, men det har Harald Gustafsson heldigvis i allerhøjeste grad. Og foruden at skildre udviklingen fra middelalderen og frem til den franske revolution, er der

også kig tilbage til antikken og frem til i dag samt enkelte udblik til andre verdensdele. Centralt i analysen står det af ham selv skabte begreb *konglomeratstat*, d.v.s. en stat, hvor hvert territorium – eller snarere den politiske elite inden for hvert territorium – havde sin egen specielle relation til herskeren, sin egen forvaltning, ofte bemandet med den selv samme elite, og oftest sin egen stænderforsamling. Når det gjaldt beskatning eller udskrivning af soldater, måtte herskeren forhandle med hvert territorium for sig. Love og regler var forskellige i de forskellige dele, den kirkelige organisation kunne også variere, og ofte var de prægede af deres lokale politiske kulturer, som satte grænser for, hvad det var muligt at afstedkomme fra centralmagts side (s. 77)¹. Konglomeratstatens afløser var ikke i første omgang nationalstaten, men den bureaukratiserede *enhedsstat*. Denne kunne have skikkelse af en nationalstat eller kunne med tiden gå hen og udvikle sig i retning af en sådan, men behøvede ikke at være det.

Bogen rummer mange interessante iagttagelser og ræsonnementer. Blandt andet fremhæves de små norditalienske stater i 1400-tallet som skabere af normer for diplomati og omgang mellem suveræne stater, der efterhånden gik hen og blev normgivende for forholdet mellem europæiske stater i almindelighed. Og netop det europæiske system med mange store og små suveræne stater, der kan være enten i konkurrence eller samvirke med eller neutrale i forhold til hinanden, er – påpeger Gustafsson – noget enestående i forhold til andre verdensdele. Her er det først efter afkoloniseringen efter 2. verdenskrig, at systemet med suveræne stater er kommet til. Tankevækkende er det også at læse om, hvorledes Syvårskrigen 1756-1763 førte til økonomisk overanstrengelse ikke blot i Frankrig, men i stort set alle andre stater på kontinentet. Det var denne finanskrise, der førte til, at man i Frankrig så sig nødsaget til for første gang i 175 år at indkalde Generalstænderne i 1789 for at kunne gennemføre en privilegieoverskridende skattereform, der kunne hjælpe til at få gjort noget ved den knugende statsgældsfælde. Denne begivenhed førte som bekendt ikke bare til den franske revolution, men i videre forstand til l'ancien régimes, konglomeratstaternes eller de tidligt moderne staters endeligt. Syvårskrigens finansielle eftervirkninger førte altså til revolution i den forstand, at radikale ændringer, som ikke havde været (troet) mulige inden for de hidtidige strukturer, nu blev gennemført, og det ikke blot i Frankrig.

Statshistorie må i sagens natur ofte være historie oppefra. Dette er også i høj grad tilfældet hos Harald Gustafsson, men han søger at afbalancere dette ved i kapitlet "Staten bygget underifrån" at prøve at anskue temaet i et nedefraperspektiv. Her hører vi om stænderforsamlinger og andre repræsentative organer, som magthaverne i middelalderen og tidlig moderne tid måtte samarbejde med særligt med hensyn til skattebevilling, men også andre administrative anliggender. End-

¹ I international forskning anvendes ofte udtrykket "composite monarchy" eller "composite state", der så vidt det kan ses svarer til Gustafssons begreb "konglomeratstat". Jf. J.H. Elliott: "A Europe of Composite Monarchies", *Past & Present*, no. 137, November 1992.

videre hører vi om statsmagten som et serviceorgan, der kunne opretholde lov og ret, hvad befolkningen i høj grad benyttede sig af, foruden at den kunne levere beskyttelse og sikkerhed, ligesom befolkningen kunne interagere med statsmagten ved at indsende supplikker (bøn- eller klageskrivelser). Og den øgede statsopbygning, hvad enten den skyldtes ydre trusler eller indre farer, medførte bl.a. stærkt stigende skatter, og det førte til, at stænderforsamlinger eller parlamenter, der netop havde skattebevillingsret som deres kompetence, oftere måtte konsulteres og derved fik mere at se til og således voksende politisk styrke og betydning.

Perioden fra middelalderen og frem til revolutionen i 1789 kan opvise mange eksempler på bondeoprør, der er blevet slået brutalt ned, og som følgelig ikke ledte til nogen ny samfundsorden og derfor må siges at være mislykkedes. Men, påpeger Gustafsson, vist blev de nedkæmpede, men dermed behøver de alligevel ikke at have været forgæves. Snarere end at have til formål at skabe et nyt samfundssystem, skal de ses som signaler til magthaverne om, at tingene var gået for vidt, byrderne var blevet for tunge og ubærlige, signaler, som magthaverne i de fleste tilfælde formåede at opfange og rette ind efter, når oprøret først var blevet slået ned.

Ved omtalen af absolutismen bliver det betonet, at selv absolutistiske herskere som f.eks. Ludvig 14. ikke bare kunne udstede bestemmelser om stort og småt og så regne med, at de automatisk blev ført ud i livet. Tværtimod måtte Solkongen og de fleste af hans kolleger i høj grad forhandle med stænderforsamlinger på provins- eller endnu lavere niveau for at kunne få bevilget de skatter, han behøvede til sine mange krige eller andre lovgivningsmæssige eller administrative foranstaltninger, de ønskede at gennemføre. Absolutisme forstået som kongelig enevælde var altså en sandhed med betydelige modifikationer. Det skal i den sammenhæng nævnes, at den danske enevælde i sammenligning med de øvrige i Europa virkelig kommer til at fremstå som noget helt enestående, ja nærmest mageløst. Harald Gustafsson har helt ret i at påpege, at såkaldte absolutistiske monarker i reglen så langt fra var så absolutistiske og altformående som de selv hævdede og senere historikere har troet. Det kunne give grund til mere eller mindre at affærdige absolutismen som virkelighedsfjernt tankespind. Men måske ligger der i forbindelse med statsdannelsesprocessen alligevel noget afgørende nyt i, at monarker erklærer sig absolutte (af *absolutus*: løst eller frigjort fra [love eller medbestemmende organer eller samfundsgrupper]). Vist måtte monarkerne nu som før i praksis forhandle og indgå kompromiser, men som noget nyt hævdede de nu at være suveræne og absolutte og i princippet kunne sætte sig ud over, hvad de lokale stænderforsamlinger måtte mene, og sætte sig ud over gældende lov.

Når forfatteren standser ved 1789, er det for at undgå at skulle gå ind i en diskussion af og stillingtagen til nationalismen og alt dens væsen. Det er forståeligt nok, for deri ville i sig selv ligge stof til ikke bare en, men mange bøger. Der er dog et kort afsnit ved navn "Hur gick det sedan?", hvor nationalismen dog kun tages med som en given størrelse.

Inden for statsdannelseforskningen skelner man mellem bellicister (af *bellum*: krig), der anser ydre trusler og behovet for at kunne imødegå dem militært og ikke mindst at kunne finansiere det som den vigtigste hvis ikke ligefrem drivkraften i statsdannelsesprocessen. Andre forskere peger på indre trusler som drivkraft i statsdannelsen, altså frygt for oprør fra bestemte befolkningsgruppers side nødvendiggjorde dannelsen af en stærk stat til at holde disse grupper i ave. Andre forskere igen ser staten som et attråværdigt serviceorgan for befolkningen, der sikrede håndhævelse af lov, ret og sikkerhed og måske tillige økonomisk fremgang. I den forbindelse befinder Harald Gustafsson sig overvejende i den bellicistiske lejr uden dog at være deterministisk, som visse bellicister kan have tendens til at være², og han afviser bestemt heller ikke, at serviceorgansynspunktet *også* havde betydning. Der behøver ifølge ham ikke at være nogen modsætning: en militært set stærk stat kunne netop i kraft af sin styrke og kontrol have bedre mulighed for at kunne levere eftertragtet service til befolkningen.

I danmarkshistorisk sammenhæng kan man i forbindelse med teorier om statsdannelse nævne såkaldte Odenseskole, hvis navn sigter til forskere ved det daværende Odense Universitet; E. Ladewig Petersen, Knud J.V. Jespersen og Leon Jespersen er de ledende forskernavne her. Skolen havde sit forskningsmæssige tyngdepunkt i 1600-tallet og beskæftigede sig med den militære revolution og de samfundsforandringer, denne ledte til, så som en stående og skattefinansieret infanterihær til afløsning af den adelige rytterhær og deraf følgende permanent voksende, socialt indgribende og skæbnesvanger skatteudskrivning, udbygning af statsapparatet samt krise for adelen i dens hidtidige rolle som "værgestand", hvad der medvirkede til at bane vejen for afskaffelsen af det eksklusive adelige rigsråd og indførelsen af kongelig enevælde i 1660. Begreber som "domænestat", "skattestat", "militærstat", den "militært-fiskale stat", "forvaltningsstat", "finansstat" m.fl. og – det udtryk, der synes at have fået størst udbredelse: "magtstat" er blevet anvendt af denne skole³. Inden for de ovennævnte opfattelser af årsagerne

² F.eks. Charles Tilly: *Capital, Coercion, and European States, AD 990-1992*, Cambridge, Mass., 1992.

³ Blandt de centrale værker kan nævnes: Knud J.V. Jespersen: *Rostjenestetaksation og adels-gods. Studier i den danske adelige rostjeneste og adelens godsfordeling 1540-1650* (Odense, 1977); Knud J.V. Jespersen: "The Revolution of 1660 and its Precondition, the Tax-State", E. Ladewig Petersen & Knud J.V. Jespersen: "Two Revolutions in Early Modern Denmark", i: E.I. Kouri & Tom Scott (eds): *Politics and Society in Reformation Europe. Essays for Sir Geoffrey Elton on his Sixty-Fifth Birthday*, London 1987; Knud J.V. Jespersen: "Tiden 1648-1730", i: Søren Mørch (red.) *Danmarks historie*, bind 3, Kbh. 1989; Leon Jespersen: "1600-tallets danske magtstat", i: E. Ladewig Petersen (red.): *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og de sociale konsekvenser. Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres Odense 1984*, bind 1 (Odense, 1984); Leon Jespersen (ed.): *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia* (Odense, 2000); E. Ladewig Petersen: "From Domain State to Tax State. Synthesis and Interpretation", *Scandinavian Economic History Review*, vol. XXIII (1975); E. Ladewig Petersen: *Magtstat og godsdrift. Det danske resourcesystem 1630-1730* (Kbh., 2002).

til statsdannelse må Odenseskolen (eller Magtstatsskolen, som den ind imellem også bliver betegnet som) siges overvejende om end ikke udelukkende at være bellicistisk. Dermed være ikke sagt, at forskerne inden for denne skole nødvendigvis er enige om alt, hvilket er blevet påvist af Sebastian Olden-Jørgensen gennem en bredere begrebshistorisk og historiografisk analyse af termen "magtstat"⁴.

Endvidere skal nævnes *På sporet af staten. Dansk statsdannelse mellem middelalder og enevælde*, *Den jyske Historiker* nr. 116 (Århus, 2007). I den indledende artikel "Teorier om statsdannelse og den danske stat 1400-1660" præsenterer Mikkel Leth Jespersen, Jeppe Büchert Netterstrøm og Bertel Nygaard hovedretningerne og klassikerne inden for den internationale forskning i statsdannelse og går mere i detaljer end og introducerer endnu flere forskere og traditioner end Harald Gustafsson grundet sin bogs form, sigte og målgruppe har mulighed for at gøre. Dernæst bliver disse statsdannelseteorier sat i relation til forskning i dansk statsdannelse i perioden. De tre forfattere konkluderer, at denne forskning indtil nu hovedsagelig har været koncentreret omkring magtstatsaspektet, altså militære og fiskale aspekter, og følgelig har de bestræbt sig på at sammensætte temanummeret om dansk statsdannelse med artikler, hvor andre aspekter bliver betonet. I dette temanummer møder man således danmarkshistoriske eksempler på de forskellige opfattelser, som også Harald Gustafsson præsenterer, af staten som serviceorgan, af statsdannelse både oppefra og nedefra og som følge af indre sociale trusler samt desforuden eksempler på religiøse aspekter ved statsdannelse og kirkens rolle heri. Temanummeret af *Den jyske Historiker* supplerer derved på udmærket vis Harald Gustafssons værk.

Endelig skal nævnes en række værker af den historisk interesserede politolog, Tim Knudsen. Tyngdepunktet i dennes værker ligger ganske vist i en senere periode end den, Harald Gustafsson, Odenseskolen og det nævnte temanummer af *Den jyske Historiker* behandler, men da de ikke desto mindre er kendetegnede ved et meget langt kronologisk perspektiv, bør de alligevel lige nævnes her: *Den danske stat i Europa* (Kbh., 1993), *Dansk statsbygning* (Kbh., 1995) og *Da demokrati blev til folkestyre. Dansk demokratihistorie*, bd. 1 (Kbh., 2001).

Alt i alt er Harald Gustafssons bog en fin, velkommen og overskuelig sammenfatning af et kronologisk og geografisk vidtrækkende emne, velskrevet, letlæst (i ordets allerbedste forstand), informativ og med mange, værdifulde og opdaterede referencer, der vil gøre det muligt at finde litteratur for dem, der ønsker at læse sig endnu dybere ind i emnet. Bogen vil være velegnet både for alment historisk interesserede læsere og for faghistorikere, om end sidstnævnte måske nok vil finde de historiografiske afsnit noget summariske. Den vil kunne gøre god fyldest

⁴ Sebastian Olden-Jørgensen: "Magtstatens transformationer. En begrebshistorisk og historiografisk undersøgelse", *Historisk Tidsskrift*, bind 108, hæfte 1 (Kbh., 2008). En replik her til: Leon Jespersen: "Magtstatens transformationer – et svar", *Historisk Tidsskrift*, bind 108, hæfte 2 (Kbh., 2008).

som introducerende grundbog ved universitetsundervisning, forudsat at historiestuderende nu om dage stadig vil og kan læse svensk!

MICHAEL BREGNSBO

PH.D., LEKTOR

INSTITUT FOR HISTORIE, KULTUR OG SAMFUNDSBESKRIVELSE

SYDDANSK UNIVERSITET

KOLDKRIGSLEKSIKON

John T. Lauridsen, Rasmus Mariager, Thorsten Borring Olesen

og Poul Villaume (red.)

Den Kolde Krig og Danmark

Gads Forlag, 2011

Det er ikke mer enn en knapt fire timer lang båtture mellom Norge og Danmark, men for en norsk samtidshistoriker er det noen ganger fristende å spørre om de to landene tilhører samme verden. Problemet som iblant gnager undertegnede og mange andre historikere i Norge er følelsen av at historieforskningen får lite plass i det offentlige rom og at den politiske debatten i liten grad blir påvirket eller informert av historikernes arbeid. I slike stunder ser den norske historikeren over havet til Danmark med en blanding av misunnelse og frykt.

På den andre siden av Skagerrak er situasjonen en helt annen. Det siste tiåret har dansk historieforskning spilt hovedrollen i en omfattende og opprivende faglig og politisk debatt som særlig har kretset rundt spørsmål om Danmarks rolle og posisjon i verden under og etter den kalde krigen. Debattene om fotnotepolitikken på 1980-tallet og om PET-kommisjonens arbeid har plassert historikernes arbeid i sentrum for den offentlige ordvekslingen i noen av samtidens mest betente politiske spørsmål; for flere aktører har historiesyn og politisk orientering smeltet sammen i så stor grad at det har vært vanskelig å skille de to fra hverandre. Som en viktig del av det retoriske grunnlaget for Anders Fogh Rasmussens "internasjonale aktivisme" har særlig fotnotedebatten og Danmarks stilling under andre verdenskrig hatt betydning for utformingen av faktisk politikk og for Danmarks internasjonale orientering.

Disse aspektene er nettopp det som kan fylle en norsk historiker med misunnelse: Den omfattende offentlige interessen, relevansen av historieforskningen i den politiske debatten, all spalteplassen som er gjort tilgjengelig i avisene. Samtidig kjenner danske historikere altfor godt elementene som fyller den norske observatøren med en viss frykt for at lignende debatter skal oppstå i Norge: Personangrepene, politiseringen og inntrykket av at forskningsmidler styres mot forskere med de "riktige" konklusjonene. Allikevel er det grunn til å understreke at slike debatter også kan være en velkommen anledning til å luften ut litt i de historiske fagmiljøene. Finnes det ikke uuttalte føringer i disse fagmiljøene som påvirker tildelingen av stillinger og forskningsmidler og dermed også forskningen? Dersom historikerne ikke selv kan drøfte slike problemstillinger åpent på en fruktbar måte svekker vi vår egen integritet og åpner for politiserte angrep utenfra. Det siste tiårets danske historikerdebatt har allerede inspirert en av de mest

leste og diskuterte artiklene blant norske samtidshistorikere de siste par årene: Professor Tor Egil Førlands artikkel fra 2010 i det norske *Historisk Tidsskrift* om objektivitetsidealer og historieskriving berører nettopp slike spørsmål om hvilke fagidealer som styrer historieforskningen.⁵ Med bakgrunn i den pågående danske debatten trekker Førland linjene til 1970-tallets positivismekritikk som svekket idealet om den objektive forskningen. Venstresidens historikere åpnet dermed for den politiserte forskningen mange danske historikere nå kjemper mot, argumenterer Førland.

Gads leksikon *Den Kolde Krig og Danmark* som ble utgitt tidligere i år står støtt på egne ben som et oppslagsverk for politisk og historisk interesserte i og utenfor Danmark. Allikevel er det nærmest umulig å anmelde leksikonet uten sideblikk til det faglige og politiske debattklimaet som det er født inn i. Mottakelsen av verket i den danske offentligheten har vist med all tydelighet at frontene i debatten fortsatt står steilt mot hverandre – Politikens anmelder ga verket toppkarakter mens Berlingske kun ga to stjerner.⁶ Likeledes har flere historikere meldt seg på i debatten om hvordan de enkelte temaene i leksikonet er fremstilt og hva som er utelatt.⁷ Formålet med denne anmeldelsen er ikke å gjøre anmelderen til overdommer i denne debatten, og heller ikke å bidra til detaljdiskusjonen om enkeltoppføringer i leksikonet – en debatt hvor danske historikere er langt mer kyndige enn undertegnede. Denne anmeldelsen er snarere en interessert outsider i Oslo sine refleksjoner rundt koldkrigsleksikonets funksjon som oppslagsverk og dets plass i den danske koldkrigs-historiografien.

Leksikonet som sjanger har en lang og rik historie som forvalter av Sannheten. Mange av oss sverger fortsatt til leksikon som en kilde til balansert informasjon selv i en tid hvor troen på Sannheten med stor S er blitt svekket. Leksikonets kjennetegn som arbeidsverktøy for historikere er at det – i alle fall i sin ideelle form – tilbyr upartisk og konsis faktainformasjon om et tema. Et godt leksikon kontekstualiserer naturligvis sine oppføringer, men leksikonet som helhet er ikke tesedrevet og forsøker ikke å skape et helhetlig narrativ som alle oppslagsordene kan plasseres inn i. Dette grunnleggende poenget er essensielt for den interesserte leser av *Den Kolde Krig og Danmark*, ettersom kjernen i den danske historikerstriden, bak alle uenighetene om enkeltspørsmål, i hovedsak er et spørsmål om to konkurrerende narrativer: Var Danmark et unnfallende og feigt medlem av den vestlige alliansen uten ryggrad nok til å stå sammen med sine allierte i kampen mot den amoralske og truende fienden Sovjetunionen? Eller var det snarere

⁵ Førland, Tor Egil: "Deltaker og medløper: Venstresiden, Sovjetunionen og objektivismens fall", *Historisk Tidsskrift* 89, 2010, s. 521-46. Se også tilsvaret av Hallvard Tjelmeland, Narve Fulsås, Thorvald Gran og Førland selv i *Historisk Tidsskrift* 90, 2011.

⁶ *Politiken*: "Dansk koldkrigsleksikon sætter Google til vægs" 9.04.2011; *Berlingske*: "Kold krig med slagside" 5.4.2011.

⁷ F.eks. *Jyllands-Posten*: "Lyserødt koldkrigsleksikon" 11.04.2011; *Berlingske*: "Korrektioner til en fejlfyldt anmeldelse" 14.4.2011.

snakk om danske regjeringer som i en kompleks og ustabil internasjonal situasjon forsøkte (med vekslende hell) å balansere ulike interesser? Spørsmålet for leseren av *Den Kolde Krig og Danmark* blir om leksikonsjangeren gjør det mulig for redaktørene og forfatterne å frigjøre seg i større grad fra disse store narrative. Klarer de å presentere forskningsfronten innenfor hvert enkelt tema på en måte som for den informerte leser framstår som balansert og velinformert, slik leksikonsjangeren krever?

Denne anmelderens svar på dette spørsmålet må i hovedsak bli "ja" – til tross for enkelte spørsmål og innvendinger som presenteres nedenfor. *Den Kolde Krig og Danmark* er et godt oppslagsverk for lesere med ulik grad av forkunnskaper. Temaer, hendelser og personer med betydning for dansk kaldkrigshistorie blir grundig og saklig presentert, med vekt på å legge fram de sentrale fakta. Artiklene er i hovedsak velskrevet og godt organiserte, og bilder og illustrasjoner gir velkomne brudd i tekststrømmen. *Den Kolde Krig og Danmark* bør derfor ha stor appell både for velinformerte lesere som søker konkrete faktaopplysninger om et bestemt emne, og for dem som ønsker å bla fram og tilbake for å se hva som fanger interessen. De fleste artiklene blir også på forbilledlig vis etterfulgt av henvisninger til relevant litteratur. Registeret i slutten av boka er omfattende og godt, selv om beslutningen om å utelate de hyppigst forekommende stormakter og hovedsteder, slik at for eksempel verken "USA" eller "Sovjetunionen" er med i registeret, virker merkelig og reduserer bruksvennligheten.

Noen innvendinger kan allikevel framføres: Redaktørene skriver i forordet at ikke alle temaer av den kalde krigens historie i Danmark er like fyldig dekket i boken og at dette reflekterer forskningsstatusen på de ulike områdene. Denne orienteringen, samt den store friheten redaktørene opplyser at de enkelte artikkelforfatterne har arbeidet under, skaper i flere tilfeller en velkommen pluralisme. Samtidig kan leseren iblant savne en tydeligere prioritering av temaene, et klarere redaksjonelt grep som viser hva redaktørene synes er de sentrale saksområdene i den kalde krigens historie i Danmark – ikke bare hvilke områder det er forsket mye på. Det er ikke umiddelbart selvforklarende hvorfor oppslagsordet "Tegneserier" (riktignok med mange illustrasjoner) er tildelt mer plass enn for eksempel "Atomvåbenfri zoner" og "Udenrigspolitisk Nævn". I enkelte tilfeller kan det også virke som redaktører og forfattere har latt sin egen faglige interesse for historieskrivning ta overhånd. For eksempel er den detaljerte redegjørelsen for rapporten *Danmark under den kolde krig* tildelt adskillig mer plass enn oppslagsordet "Helsinki-prosessen". Premissene for valget av oppslagsord er heller ikke alltid krystallklart; hovedregelen synes å være at internasjonale temaer skal ha en tydelig relevans for Danmark og drøfte denne, men for eksempel artikkelen om Radio Free Europe nevner ikke noen dansk kontekst.

Nettopp fordi redaktørene har vært nødt til å foreta mange slike valg hvor begrunnelsene ikke alltid er umiddelbart forståelige for leserne, er det et savn at de ikke har utvidet leksikonets korte forord med noen betraktninger om ar-

beidsprosessen og prioriteringene de har foretatt underveis. Dette gjelder ikke minst det som forblir elefanten i rommet for mange lesere: Leksikonets forhold til den pågående danske historikerstriden. Det er åpenbare utfordringer ved å utgi et leksikon – som ifølge sjangerdefinisjonen gjør krav på en posisjon som upartisk og faglig autoritativt – i et så politisert fagmiljø som det danske. Til tross for dette har redaktørene valgt ikke å redegjøre nærmere for hvordan utvelgelsen av artikkelforfattere og temaer har foregått. Redaktør Rasmus Mariagers forskningsoversikt over den kalde krigen i dansk og internasjonal historieforskning er velskrevet og balansert, og tilbyr en god introduksjon til interesserte lesere. Allikevel brukes artikkelen ikke til å reflektere over utfordringene ved å skulle skrive et leksikon innenfor et fagfelt som er preget av en fundamental og til dels fiendtlig offentlig debatt. Denne leseren skulle svært gjerne sett redaktørene drøfte disse problemstillingene tydeligere, gjerne allerede i forordet. En slik "preemptive strike" ville gitt kjærkommen informasjon til mange lesere og kunne muligens dempet noe av den hissige debatten som har fulgt utgivelsen av leksikonet. Særlig Bent Jensen ved Center for Koldkrigsforskning, som selv er blant artikkelforfatterne i *Den Kolde Krig og Danmark* og tidligere har polemisert mot flere av leksikonets redaktører, har offentlig kritisert både artikkelutvalget og framstillingen av flere emner i leksikonet. Jensen har også uttrykt misnøye med framstillingen av sin egen forskning i Mariagers historiografiske artikkel. To av redaktørene har replisert i Berlingske: "Bent Jensen og ligesindede fører sig frem med synspunkter, inkluderende underlødige angreb på en af leksikonredaktørernes politiske fortid, der kun kan få et gennemslag, fordi de har 'gratis' adgang til dele af den danske presse. [...] Jensens intolerance og historiske facitlistetilgang [giver] mindelser om de radikale marxisters regime på universiteterne i 1970'erne: samme intolerance – samme forsimplede, sort-hvide verdensbillede."⁸ Leseren blir sittende og lure: Når redaktørene offentlig diskrediterer sin artikkelforfatter Jensen så grundig, hvorfor ble da han utvalgt til å bidra til leksikonet? Har redaktørene funnet noen temaer innen dansk kaldkrigshistorie som tjener særlig på en framstilling preget av det de kaller Jensens "forsimplede, sort-hvide verdensbillede"? Eller er utvelgelsen av Jensen som artikkelforfatter mindre et resultat av en faglig vurdering enn av at det å overse ham ville medføre kritikk fra enkelte miljøer og en vanskelig debatt? Siden redaktørene ikke selv drøfter sine avveininger i slike spørsmål åpner de for leserens egne spekulasjoner.

Disse innvendingene, som åpenbart har størst interesse for faghistorikere og spesielt interesserte, forhindrer allikevel ikke at *Den Kolde Krig og Danmark* målt etter de fleste målestokker er vellykket forskningsformidling og et godt bidrag til den danske utenrikspolitiske historiografien. Som debatten rundt leksikonet har vist vil utgivelsen imidlertid neppe føre den danske historikerstriden nærmere

⁸ Berlingske: "En gang til for Bent Jensen & Co." 19.5. 2011.

en avslutning. Norske historikere vil fortsette å følge debatten i Danmark med en blanding av misunnelse og frykt.

HALLVARD KVALE SVENBALRUD
STIPENDIAT
UNIVERSITETET I OSLO

DANSK PROCESRETS UDVIKLING I ÆLDRE TID

Per Andersen:

Studier i dansk proceshistorie. Tiden indtil Danske Lov 1683

(Bibliotek for ret og kultur, bind 2)

Jurist- og Økonomforbundets Forlag 2010, 378 s.

Per Andersens bog omhandler det, som juristerne kalder procesretten, altså reglerne for hvorledes en retslig proces skal gennemføres og afgøres. Den er, som han skriver i sin indledning, "retssystemets og rettens rygmarv, det, som binder retten af retsområderne og selve retssystemet sammen og giver det mulighed for at virke og fungere" (s. 4). I grundtrækkene blev den danske procesret til i årtierne omkring 1200, hvor landskabslovene afgiver de første, om end rent normative vidnesbyrd om den. Op igennem senmiddelalder og tidlig moderne tid viser flere og flere kilder, især dokumenter og tingbøger, hvorledes retsprocesser faktisk førtes ved de forskellige domstole i det danske rige. I 1683 får vi så med Danske Lov nedfældet procesretslige regler, der i modsætning til landskabslovenes var fælles for hele riget, selv om de – som Per Andersen gør opmærksom på – i vid udstrækning blot repræsenterede en kodificering og harmonisering af gældende praksis.

Ud fra dette skema har Per Andersen disponeret sin bog i tre dele. Mens førstedelen redegør for de retsplejende institutioner og de procesretslige bestemmelser, der findes i landskabslovene, idet et hovedsigte er at klarlægge forskellene på de tre retslige hovedområder, Skåne, Sjælland og Jylland, gennemgår anden del vidnesbyrdene om praksis ved de forskellige domstole: først herredsting og landsting, så birketing og byting og til slut kongens retterting. Endelig vender Andersen i tredje del tilbage til det normative plan med en gennemgang af de retsplejende institutioner og procesretslige bestemmelser i Danske Lov.

En hovedintention i bogen er at understrege, at dansk procesret i den formative fase i årtierne omkring 1200 blev stærkt påvirket af den internationale kirkeret. Især det forbud mod gejstlig medvirken ved de såkaldte gudsdomme, som blev vedtaget på Det 4. Laterankoncil i 1215, og som hurtigt satte sig spor i den verdslige lovgivning over hele Vesteuropa, fremhæves som værende af afgørende betydning. Det fordrede, som det hedder, "såvel en fundamental omlægning af procesretten som en institutionel nyindretning af retsplejen" (s. 1). Vigtigst her var indførelsen af nævn, der kunne tage stilling til beviserne i en sag. De optræder først og fremmest i den seneste af landskabslovene, Jyske Lov fra 1241.

Nævnene var en gruppe tingmænd, der skulle tage stilling til bevismidlerne i en retslig strid. De blev ikke alene nødvendige, fordi gudsdomme ikke længere kunne benyttes til afgørelse af en anklaget persons skyldighed, men også fordi man langsomt begyndte at bevæge sig væk fra formelle og over mod materielle bevismidler. I udgangspunktet var den danske procesret akkusatorisk, det vil sige, at en proces startede ved, at en person anklagede en anden for et retsbrud. I den situation kunne den anklagede bevise sin uskyld ved at få et nærmere bestemt antal såkaldte mededsmænd til at sværge herpå. De tog egentlig ikke stilling til indholdet af sagen, men erklærede med deres ed blot, at den anklagede var en troværdig person, på hvis udsagn om at være uskyldig man derfor kunne stole. Det var et rent formelt bevis, som man begyndte at opfatte som utilfredsstillende, fordi kirken samtidig med forbuddet mod gudsdomme i sin egen retspleje indførte en inkvisitorisk procesform, hvor en dommer skulle foretage en egentlig undersøgelse af sagforholdet, såfremt der rejstes sag om et retsbrud. Det indebar granskning af dokumenter, afhøring af vidner, vurdering af stridende parter udsagn og argumenter – altså en sagsafgørelse ud fra materielle og ikke bare formelle kriterier.

Ifølge Per Andersen skete der fra 1200-tallet det, at man i dansk procesret indførte inkvisitoriske elementer, selv om man grundlæggende beholdt den akkusatoriske procesform helt frem til moderne tid. Betydningen heraf understreger han stærkt, fordi dette forhold for ham er et vigtigt argument imod en gængs opfattelse inden for dansk retshistorie – først og fremmest repræsenteret af Henning Matzen og dennes *Forelæsninger over den danske Retshistorie* fra 1890'erne – hvorefter den danske ret i middelalderen var en særlig national ret, der var upåvirket af den internationale lærde ret, såvel den genopdagede romerret som kirkens kanoniske ret. For Per Andersen har den ældre forskning ladet sig bedrage af det forhold, at man i Danmark ikke overtog formelle institutioner eller retslig terminologi fra den lærde udenlandske ret. Derfor har man ikke været opmærksom på, at man i praksis lod kirkens lærde ret få væsentlig indflydelse på, hvorledes man indrettede sit retssystem.

Per Andersen står her for et opgør med ældre tiders, i sidste ende nationalromantisk prægede opfattelse af retten som udtryk for en bestemt 'folkeånd', der mest udpræget kom til udtryk inden for 1800-tallets 'germanistiske skole' i retshistorien. Opgøret har for alvor præget dansk retshistorie i den seneste generation, hvor ikke mindst forskere som Michael Gelting, Helle Vogt og Per Andersen selv har søgt at sætte de højmiddelalderlige landskabslove ind i en international, fælleseuropæisk kontekst. Det opgør kan man kun have sympati for, og der er næppe tvivl om, at man – som Per Andersen gør opmærksom på indledningsvis (s. 6f) – fra procesretten vil kunne fortsætte til andre dele af det danske middelalderlige retssystem og påvise yderligere indflydelse fra den blomstrende retskultur ved de sydeuropæiske universiteter og lærdomscentre i 1100- og 1200-tallet.

Per Andersens indledningsvis erklærede intention om at se "den danske rets-udvikling som samtidig med udviklingen af den romersk-kanoniske procesret og anden europæisk procesorienteret udvikling" (s. 6) indfrier han først og fremmest ved at inddrage den kirkeretslige udvikling på de steder, hvor det er relevant for hans analyser og fortolkninger af den danske procesrets historie. Det betyder, at vi aldrig får nogen samlet redegørelse for den kirkelige procesret og dens historie. Og det billede, den ukyndige læser af bogen får heraf, må betegnes som stærkt forenklet, for ikke at sige direkte misvisende.

Per Andersen sammenfatter de to vigtigste procesretslige bestemmelser fra Det 4. Laterankoncil i 1215 som værende for det første den allerede omtalte indførelse af forbuddet mod gejstliges deltagelse i guddomme "og for det andet indførelsen af den inkvisitoriske proces ved de kirkelige domstole" (s. 29). Det er den sidstnævnte formulering, der er misvisende. Der var ikke tale om, at man i 1215 besluttede at gå over fra akkusatorisk til inkvisitorisk proces inden for det kirkelige retsvæsen. Når man læser den relevante bestemmelse fra koncilet (canon 8), fremgår det ganske klart, at der her åbnes for, at undersøgelser af interne misforhold blandt gejstligheden kan gennemføres ved en såkaldt *inquisitio*, der giver en kirkelig myndighedsperson lov til under bestemte forudsætninger at gennemføre, hvad vi ville kalde en 'disciplinærsag' mod en undergiven gejstlig.⁹ Denne bestemmelse blev udgangspunkt for udviklingen af den egentlige inkvisitionsproces, der satte en kirkelig dommer i stand til at forhøre og udspørge – om nødvendigt med brug af tortur – personer, hvis forbrydelser ansås for at udgøre en særlig fare for kirken. Inkvisitionsprocessen toges først og fremmest i brug over for kættere, og siden også hekse, mens den ikke blev brugt over for de mere almindelige forseelser som f.eks. hor, åger og mened, der udgjorde hovedparten af de strafferetslige sager ved de ordinære kirkelige domstole.

De kirkelige domstole i middelalderens Vesteuropa behandlede både civilsager og straffesager. I civilsager, det vil sige interne stridigheder mellem individuelle gejstlige eller mellem kirkelige institutioner, men også i for eksempel ægteskabs-sager, anvendte man den såkaldte romano-kanoniske proces, der var en videreudvikling af Romerrettens civile akkusationsproces og således en 'lærd' udgave af den akkusatoriske proces: En retssag ført med den romano-kanoniske procedure startede med, at en anklager indleverede en anklage mod sin modpart, hvorefter de to igennem en række nøje fastlagte processtadier søgte at dokumentere deres respektive opfattelser af striden ved en bevisførelse, omfattende fremlæggelse af skriftligt bevismateriale og førelse af vidner, som dommeren til slut tog stilling til ved at fælde dom til fordel for enten anklageren eller hans modpart. I praksis førtes sagerne ofte af professionelle sagførere, prokuratorer, med akademisk træ-

⁹ Josef Wohlmuth (Hrsg.): *Dekrete der ökumenischen Konzilien*, Band 2: Konzilien des Mittelalters vom Ersten Laterankonzil (1123) bis zum Fünften Laterankonzil (1512-1517), Paderborn 2000, s. 237-239.

ning, netop fordi de krævede stor fortrolighed med den retslige procedure.¹⁰ En strafferetslig proces kunne indledes på samme akkusatoriske måde, ved at en anklager rejste en anklage, men retten kunne også selv indlede en undersøgelse af et mistænkeligt forhold på grundlag af enten oplysninger, der var blevet forelagt den, eller alment cirkulerende rygter. Her kom et inkvisitorisk element ind, for hvis en forbrydelse var notorisk eller et spørgsmål om offentligt rygte, skred domstolen ind ved at stævne den mistænkte til at møde frem og forsvare sig, også selv om der ikke optrådte nogen privat anklager. Det sædvanlige middel til at befri sig for mistanke i strafferetslige sager var det, som kaldtes *compurgatio canonica*, "kanonisk renselse", hvor en anklaget aflagde en højtidelig ed på sin uskyld og fik denne støttet ved edsaflæggelse fra en række mededsmænd. Det var, som man vil se, nøjagtig den sædvaneretslige praksis, vi også kender fra verdslige retssystemer, og som det f.eks. fremgår af en nylig udgivelse af to lokale retsprotokoller fra England, var den i brug ved lokale kirkelige domstole endnu op i 1400-tallet.¹¹

Det betyder, at man også inden for det kirkelige retsvæsen har den blanding af akkusatoriske og inkvisitoriske elementer, som Per Andersen fremhæver som karakteristisk for den danske procesret. Dermed åbner der sig mulighed for at perspektivere hans konklusion. Per Andersen ser den procesretske udvikling i Danmark fra omkring 1200 til omkring 1700 som kendetegnet af, at man i starten indførte visse inkvisitoriske elementer i den grundlæggende akkusatoriske proces, men derefter konservativt holdt fast ved den overleverede procesret frem til dennes kodificering i Danske Lov. Det er naturligvis konservativt vurderet ud fra det 'idealtypiske' udviklingsforløb, som Per Andersen synes at gå ud fra, nemlig at kirken indfører den inkvisitoriske proces med tortur og det hele allerede i begyndelsen af 1200-tallet, hvorefter mange verdslige retssystemer følger trop i løbet af senmiddelalder og reformationstid. Men spørgsmålet er uægtelig, om ikke man også i vurderingen af den procesretske udvikling såvel inden for det kirkelige retssystem som inden for de romerretsligt inspirerede retssystemer, som diverse lande går over til omkring middelalderens slutning, skal bruge Per Andersens eget princip: At det procesretske system først og fremmest må vurderes på praksis, det vil sige, hvordan der faktisk procederedes og dømtes ved domstolene? I så fald kan det meget vel vise sig, at forholdene overalt ikke blot var mere

¹⁰ I min disputats om de danske sager ved den pavelige højesteret Rotaen har jeg givet en redegørelse for processen samt talrige eksempler på dens anvendelse i praksis. Jeg gør her opmærksom på, at processen anvendtes på alle niveauer inden for det kirkelige retsvæsen: Per Ingesman: *Provisioner og processer. Den romerske Rota og dens behandling af danske sager i middelalderen*, Århus 2003, især s. 151-190.

¹¹ L.R. Poos (ed.): *Lower Ecclesiastical Jurisdiction in Late Medieval England. The courts of the Dean and Chapter of Lincoln, 1336-1349, and the Deanery of Wisbech, 1458-1484*. (Records of Social and Economic History, New Series 32). Oxford 2001. Min skildring ovenfor udnytter indledningens sammenfattende redegørelse for procesformerne og forretningsgangen ved domstolene (s. xlv-lII). Jf. i øvrigt Per Ingesman: "Lokale kirkelige domstole i europæisk middelalder", *Nyt fra Historien* LV, 2, 2006, s. 65-77.

komplekse, men også mere præget af lokale sædvaner og derfor mere konservative, end Per Andersens fremstilling lader formode. Og konservatisme kan da vel vise sig ikke at være et særligt dansk fænomen, men derimod et generelt træk ved de vesteuropæiske retssystemer i middelalderen og den tidligt moderne tid.

Per Andersen undlader efter min mening at udnytte oplagte muligheder for at indfri sin egen intention om at se paralleliteten og samspillet mellem den internationale kirkelige og den nationale verdslige retsudvikling. Dette skal dog ikke skygges for, at han faktisk har gjort et stort, grundigt og dygtigt arbejde med at klarlægge grundtrækkene i den danske procesrets udvikling over et længere tidsspænd, end det før er sket. Især imponerer det meget omfattende kildegrundlag i hans undersøgelse, hvor alt relevant trykt kildemateriale synes udnyttet. Benyttelsen af forskningslitteraturen forekommer derimod at være mindre systematisk og at have nogle huller. Især finder jeg det påfaldende, at Troels Dahlerups studier i det kirkelige retssystem i dansk middelalder, der ellers kommer ind på både processen ved de gejstlige domstole og forholdet mellem den kirkelige og den verdslige retsudøvelse, slet ikke benyttes.

Dansk procesrets udvikling er ikke noget let tilgængeligt emne, og Per Andersen har ikke gjort meget for at hjælpe den almindelige historiker uden særlige juridiske forudsætninger med at få det fulde udbytte af hans undersøgelsesresultater. Det ville ligeledes have været sagligt oplysende med en samlet redegørelse for det kirkelige retssystem og dets procesformer, og det kunne have været pædagogisk klargørende, hvis der til start havde været en grundlæggende introduktion til det danske retssystem i middelalderen som et sædvaneretsligt baseret system. I modsætning til såvel det kirke- som det romerretslige retssystem var det danske retssystem nemlig kendetegnet af en udstrakt grad af mundtlighed, en brug af det danske sprog i stedet for latin, en anvendelse af læge dommere uden særlig juridisk uddannelse og med stor vægt på sagsparternes personlige optræden uden brug af professionelle sagførere. Her er bogen i for høj grad retshistorisk indforstået, og der skrives i en stil, som måske nok er kendetegnet af juridisk præcision, men til gengæld er tør, med lange sætningskonstruktioner og kun yderst få konkretiseringer. Selv hvor der faktisk er mulighed for at sætte kød og blod på konkrete processer, ved at bringe navne på stridende parter og detaljer fra retssager, sker det ikke. Derfor vil Per Andersens ellers meget instruktive bog nok først og fremmest vil blive læst af de særligt retshistorisk interesserede. Det er afgjort en skam, eftersom kendskab til retten og dens udvikling er helt afgørende for enhver forståelse af de traditionelle samfund i det førindustrielle Europa.

PER INGESMAN

DR. PHIL, PROFESSOR

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND,

AARHUS UNIVERSITET

KORSTOG I MIDDELALDEREN

Norman Housley:

Fighting for the Cross. Crusading to the Holy Land

Yale University Press 2008

John Doran & Damian J. Smith (red.):

Pope Celestin III (1191-1198). Diplomat and Pastor

Ashgate 2008

Rebecca Rist:

The Papacy and Crusading in Europe, 1198-1245

Continuum 2009.

Studiet af middelalderens korstogsbevægelse har gennem de senere år været et centralt forskningsfelt i såvel skandinavisk som international middelalderforskning. Denne forskningsindsats har ført til mange nye og spændende forskningsprojekter og naturligvis resulteret i et væld af udgivelser, der omfatter både monografier, antologier, artikler, leksikale opslagsværker og tidsskrifter dedikeret til studiet af ethvert tænkeligt aspekt af de middelalderlige korstog.¹² Det lader sig naturligvis ikke gøre her at komme ind omkring alle de temaer, som studiet af middelalderens korstogsbevægelse har berørt. Jeg vil derfor indskrænke mig til at pege på nogle hovedtendenser i forskningen, samt gå lidt mere i dybden med om talen af nogle få af de seneste udgivelser vedrørende de middelalderlige korstog.

Noget af det, der for alvor satte gang i den nyere korstogsforskning, var diskussionerne imellem forskellige forskere om, hvad der egentligt konstituerede et korstog i en middelalderlig kontekst. De forskere som senere er blevet betegnet som *traditionalister* eller ligefrem *eksklusivister* opfattede i udgangspunktet kun de togter, der var rettet mod Det Hellige Land, som rigtige korstog. Der lå således

12 En fremragende forskningshistorisk indføring i de senere år korstogsforskning finder man i Norman Housley, *Contenting the Crusades*, Blackwell 2006. Derudover vil jeg pege på *Society for the Study of the Crusades and the Latin East* som er et højt profileret internationalt selskab, der har som mål at fremme studier i middelalderens korstogsbevægelse igennem afholdelsen af konferencer, netværksmøder og udgivelsen af tidsskriftet *Crusades*, der udkommer én gang årligt og rummer artikler og boganmeldelser der relaterer sig til studiet af middelalderens korstogsbevægelse. Selskabets hjemmeside finder man her: <http://www.sscle.org/>. For nylig udkom også opslagsværket *The Crusades – an Encyclopedia, vol. I-IV*, redigeret af Alan V. Murray og udgivet af ABC Clio i 2006. Værket er blevet redigeret af en stribe af de mest fremtrædende internationale korstogsforskere og samler den allernyeste viden om middelalderens korstogsbevægelse og tilbyder derudover bibliografiske lister til diverse opslag.

i deres opfattelse en forholdsvis snæver geografisk og for så vidt også kronologisk ramme omkring det, de opfattede som de egentlige korstog. Korstogene tog deres begyndelse med kirkemødet i Clermont 1095, hvor paven, Urban II, opfordrede de forsamlede riddere og stormænd til at tage korset og komme deres betrængte brødre i Det Hellige Land til hjælp, og strakte sig videre frem til slutningen af 1200-tallet, hvor de sidste korsfarere blev fordrevet fra Det Hellige Land i 1291, hvorved korstogene ifølge disse forskere kom til en ende igen.

En vigtig repræsentant for den traditionalistiske tilgang til studiet af middelalderens korstogsbevægelse er den tyske korstogshistoriker Hans Eberhard Meyer, hvis bog *Geschichte der Kreuzzüge* siden 1965 er kommet i adskillige oplag. Bogen fremstår stadig som et af de betydeligste bidrag til studiet af middelalderens korstog og kan den dag i dag læses med stort udbytte som en indføring i den tidlige korstogsbevægelse frem til tabet af Acre 1291. Mange andre repræsentanter for denne forskningstradition kunne og burde nævnes, men Meyer repræsenterer en klassisk fortolkning af de middelalderlige korstog, hvor befrielsen og forsvaret af Det Hellige Land står som det konstituerende for det, der i denne forskningstradition opfattes som de 'rigtige' korstog.¹³

Andre forskere tog imidlertid anledning til at udfordre denne forholdsvis snævre fortolkning af, hvad der i egentlig forstand definerede et rigtigt korstog i en middelalderlig kontekst. Dermed kom de til at give stødet til en voldsom opblomstring i studierne af middelalderens korstog ved igennem deres nye definitioner at udvide både den kronologiske og den geografiske ramme for disse studier ganske betragteligt. Disse forskere hæftede sig i overvejende grad ved samtidens egne kriterier for, hvad der konstituerede et rigtigt korstog og inddrog derfor også de militære kampagner, der var rettet imod muslimer og hedninger i fx Spanien, på Balkan og i hele det Baltiske område i deres undersøgelser. Også de militære kampagner, der var rettet imod kættere og andre interne fjender af Kirken, blev regnet for egentlige korstog i den her forskningstradition. Dertil kom, at disse forskere ikke mente, at der skete noget afgørende med korstogsbevægelsen, da de kristne blev fordrevet fra Det Hellige Land i tiden op til 1300. Tværtimod generede det en strøm af nye militære togter, der også blev opfattet som fuldgældige korstog der videre ind i den senere del af middelalderen, ja ligefrem ind i tidligmoderne tid, fx via kampene imod Osmannerne. Denne nyere forskningstradition i korstogsforskningen har man betegnet som *pluralistisk* og *inklusionistisk*. Det afgørende for disse forskere mht. hvad der rent definatorisk kan og bør opfattes som et 'rigtigt' korstog var en pavelige sanktionering af de enkelte togter, løftet om aflad og aflæggelsen af korstogsløfter af deltagerne. Det geografiske mål spiller dermed ikke nogen stor rolle i den sammenhæng, ej heller kronologien, skønt der selvfølgelig sker en udvikling i løbet af middelalderen fra de tidligste korstog i det sene 1000-

¹³ Se dog også Jean Richard: *The Crusades c. 1071-c. 1291*. Cambridge Medieval Textbooks, Cambridge 1999.

tal og ind i 1100-årene, hvor teologien og kirkeretten skulle finde sine ben i forhold til korstogene som fænomen, frem imod 1200-tallet og videre igennem den senere del af middelalderen, hvor de kirkeretslige definitioner og begreber faldt endelig på plads, samtidig med, at der sker en yderligere udvidelse af korstogsbegrebet i retning af det nogle forskere har betegnet som 'politiske korstog'.¹⁴

Nogle af de fremtrædende forskere indenfor denne retning er Jonathan Riley-Smith, Marcus Bull og Jonathan Philips som har præsenteret meget omfattende og dybdeborende studier i diverse aspekter af middelalderens korstogsbevægelse.¹⁵ Man bør i den sammenhæng også nævne en Christopher Tyerman, som i første omgang var meget kritisk overfor udvidelsen af korstogsbegrebet i bogen, der bærer den sigende og provokerende titel, *The Invention of the Crusades* fra 1998. Siden har Tyerman imidlertid skrevet en meget rost indføring i middelalderens korstogsbevægelse med titlen *God's War. A New History of the Crusades*, der udkom i 2006 og siden er blevet genoptrykt flere gange og nu må opfattes som et standardværk.¹⁶ I bogen gør Tyerman op med sit eget oprindelige kritiske syn på den nyere inklusivistiske trend i korstogsforskningen og leverer en blændende oversigt over korstogenes historie middelalderen igennem, helt i tråd med de nyeste forskningsresultater indenfor feltet. En anden betydelig repræsentant for den nye tilgang til middelalderens korstog er Norman Housley der tidligt udgav en meget vigtig analyse af senmiddelalderens korstog, *The Later Crusades from Lyons to Alcazar 1274-1580*, hvor han på afgørende vis brød med den ældre traditions snævre geografiske og kronologiske ramme.¹⁷

¹⁴ Se fx Rebecca Rist: *The Papacy and Crusading in Europe, 1198-1245*, Continuum 2009, som vi vil komme nærmere ind på i slutningen af denne anmeldelse. Vedr. forholdet mellem kanonisk ret og korstogene, se fx det nu klassiske værk af J. A. Brundage: *Medieval Canon Law and the Crusader*, University of Wisconsin Press 1969.

¹⁵ Se fx Jonathan Riley-Smith: *What were the Crusades?* (3rd ed.), Palgrave 2002; Marcus Bull: *Knightly Piety and the Lay Response to the First Crusade. The Limousin and Gascony, c. 970-c.1130*, Oxford UP 1993; Jonathan Philips: *Defenders of the Holy Land. Relations between the Latin East and the West, 1119-1187*, Oxford UP 1996. Se også det *The Oxford Illustrated History of the Crusades*, Oxford 1995 (eller senere udgaver), redigeret af Riley-Smith og med bidrag af både Bull og Philips samt en række andre fremtrædende og fremragende korstogshistorikere, der i dette værk dækker middelalderens korstogsbevægelse bredt i en perlerække af indførende artikler. Det samme gælder i øvrigt for det festskrift, som blev udgivet i anledning af Riley-Smiths 70års fødselsdag: Marcus Bull og Norman Housley (red.): *The Experience of Crusading, vol. I: Western Approaches*, Cambridge 2003 og Peter Edbury og Jonathan Philips (red.): *The Experience of Crusading, vol. II: Defining the Crusader Kingdom*, Cambridge 2003. Blandt de danske udgivelser kan man passende nævne Kurt V. Jensen: *Politikens bog om Korstogene*, der udkom i første oplag i 2005.

¹⁶ Christopher Tyerman: *The Invention of the Crusades*, Macmillan 1998; samme: *Gods War. A New History of the Crusades*, Penguin 2006.

¹⁷ Norman Housley: *The Later Crusades from Lyons to Alcazar, 1274-1580*, Oxford UP 1992. Derudover har Housley udgivet kildetekster og en lang række fremragende detailstudier i diverse artikler og monografier. På dansk grund har Janus Møller Jensen gennemført en tilsvarende undersøgelse af senmiddelalderens og reformationstidens korstog i en dansk kontekst i bogen *Denmark and the Crusades 1400-1650*, Brill 2007.

Paradigmeskiftet i den internationale korstogsforskning har også ført til stribevis af vigtige studier i forholdet mellem kirkeretten og korstogene, borg- og kirkebyggerier, kolonisering og kristningsprocesser, pavelig korstogspolitik, kætterkorstog og de militære ridderordners opkomst og udvikling som nogle af de centrale forskningsområder.¹⁸ Et særligt forskningsfelt er studiet af forholdet imellem den middelalderlige tradition for retfærdige og hellige krige og så disse teoriers betydning for opkomsten af egentlige korstog. Et gennemgående element i korstogsforskningen har således været diskussionerne om hvorvidt korstogene egentlig 'bare' var en videreførelse af en ældre pilgrimstradition med sine privilegier og løfter (ikke ulig de senere korstogsprivilegier og -løfter), eller om hovedinspirationen måske snarere er at finde i en videreudvikling af de traditioner for retfærdige og hellige krige, der kendes helt tilbage fra antikken. I denne forskningstradition er det centrale, klassiske værk naturligvis Carl Erdmann, *Die Entstehungdes Kreuzzugsgedankens* fra 1935. Dette værk har haft afgørende betydning for meget af den nyere korstogsforskning og synet på middelalderens korstog og foranledigede eksempelvis John Gilchrist til i et par fremragende artikler at reformulere Erdmanns tester og fremkomme med en ny teori om sammenhængen imellem traditionerne for hellig krig og så de middelalderlige korstog.¹⁹ Norman Housley har også her bidraget væsentlig til en afklaring af dette forskningsfelt igennem bogen *Religious Warfare in Europe 1400-1536*.²⁰

Af særlig interesse i en skandinavisk kontekst er naturligvis hele det forskningsfelt, der har udviklet sig omkring kristningen og koloniseringen af det baltiske område fra den tidlige middelalder og frem til Reformationen som en del af den samlede middelalderlige korstogsbevægelse. Flere forskningsprojekter og

¹⁸ Se fx Housley: *Contesting the Crusades* og andre af de ovenfor omtalte værker. Nævnes bør også Benjamin Kedar's banebrydende studie *Crusade and Mission. European Approaches toward the Muslims*, Princeton UP 1984, samt Ronnie Ellenblum: *Frankish Rural Settlement in the Latin Kingdoms of Jerusalem*, Cambridge 1998 og samme: *Crusader Castles and Modern Histories*, Cambridge 2007. Disse værker leverede detaljerede studier i Vesten opfattelse af og syn på deres ikke-kristne modstandere, samt på selve koloniseringsprocessen i Det Hellige Land. Se også Adrian J. Boas: *Crusader Archaeology. The material Culture of the Latin East*, Routledge 1999; samme: *Jerusalem in the Time of the Crusades*, Routledge 2001; Hugh Kennedy: *Crusader Castles*, Cambridge 1994.

¹⁹ Carl Erdmann: *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*, Stuttgart 1935 eller Darmstadt 1974 (engelsk; *The Origin of the Idea of the Crusade*, Princeton UP 1977); John Gilchrist: 'The Erdmann thesis and the canon law, 1083-1141', i: P.W. Edbury (red.): *Crusade and Settlement. Papers read at the First conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East and presented to R.C. Smail*, Cardiff 1985, s. 37-45; samme: 'The Lords war as the proving ground of faith: Pope Innocent III and the propagation of violence (1198-1216)', *Crusaders and Muslims in Twelfth-Century Syria*, ed. M. Schatzmiller, Brill 1993, s. 65-83; J. France: 'Holy War and Holy Men: Erdmann and the Lives of Saints', i: M. Bull og N. Housley (red.): *The Experience of Crusading, vol. I: Western Approaches*, Cambridge 2003, s. 193-208; J. Flori: *La Guerre sainte. La formation de l'idée de croisade dans l'Occident chrétien*, Aubier 2001.

²⁰ Norman Housley: *Religious Warfare in Europe 1400-1536*, Oxford UP 2002.

konferencer har været dedikeret til dette forskningsområde og genereret adskillige bøger, antologier og tidsskriftartikler hvor skandinaviske, baltiske, tyske, russiske og engelske korstogshistorikere har fremlagt megen ny viden omkring disse områders integrering i en vesterlandsk kristenhed som en del af den middelalderlige korstogsbevægelse.²¹

De bøger, der særligt skal præsenteres i nærværende essay, repræsenterer for så vidt to forskellige trends i den nyere korstogsforskning. Det er for det første oversigtsværket, Norman Housley's seneste bog, *Fighting for the Cross. Crusading to the Holy Land*, udgivet af Yale University Press i 2008. Housley forsøger at samle de mange indvundne erfaringer og resultater i en mere eller mindre samlet fremstilling af de korstog, der gik til Det Hellige Land, men tydeligvis præsenteret i tråd med hovedtendenserne i den pluralistiske og inklusivistiske forsknings-tradition. Dernæst drejer det sig om to andre nyere udgivelser, der ikke prætenderer at ville give en samlet fremstilling af udviklingen i en bestemt region, men derimod undersøger, hvordan korstogsbevægelsen udviklede sig under nogle udvalgte paver, herunder hvordan korstogene som fænomen forholdt sig til andre aspekter af disse pavers embedsførelse. Det drejer sig først og fremmest om Rebecca Rist, *The Papacy and Crusading in Europe, 1198-1245*, udgivet på forlaget Continuum i 2009, og så antologien *Pope Celestin III (1191-1198). Diplomat and Pastor*, redigeret af de to historikere John Doran og Damian J. Smith, udgivet af forlaget Ashgate 2008 i deres serie *Church, Faith and Culture in the Medieval West*. Man kan selvfølgelig argumentere for, at sidstnævnte ikke er et egentligt korstogsstudium for så vidt, at det er Pave Cølestin III, der er omdrejningspunktet for undersøgelsen og ikke korstogsbevægelsen i snæver forstand. Bogen hører dog efter min bedste overbevisning alligevel med i denne her omtale, idet det netop er en pointe i den nyere korstogsforskning, at korstogsbevægelsen og de enkelte korstog skal ses i nær sammenhæng med de øvrige tildragelser i tiden og således ses i den rette kontekst, fx som ét blandt flere redskaber bragt i anvendelse af paverne, herunder selvfølgelig også Cølestin III, der var pave fra 1191-1198. Antologien rummer således også flere bidrag der meget direkte forholder sig til denne paves korstogspolitik.

²¹ Se fx den klassiske undersøgelse af Eric Christiansen: *The Northern Crusades*, Penguin 1997. Af nyere værker kan nævnes John H. Lind, Carsten Selch Jensen, Kurt V. Jensen og Ane Bysted: *Danske Korstog. Krig og Mission i Østersøen*, Høst og Søn 2004/2006; Alan V. Murray (red.): *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150-1500*, Ashgate 2001; Iben Fonnesberg-Schmidt: *The Popes and the Baltic Crusades 1147-1254*, Brill 2007; Alan V. Murray (red.): *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*, Ashgate 2009, samt adskillige andre bogudgivelser og artikler. Andre 'randområder' er også dækket i den her forskning, således Spanien, Central- og Østeuropa og Balkan, se fx. Joseph F. O. Callaghan: *Reconquest and Crusade in Medieval Spain*, Pennsylvania UP 2003; Nora Berend: *At the Gate of Christendom. Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000-c. 1300*, Cambridge 2001.

Som nævnt præsenterer Norman Housley i sin bog om *Fighting for the Cross. Crusading to the Holy Land* sin læser for et forsøg på en samlende fremstilling af korstogene til Det Hellige Land fra planlægningsfasen til hjemkomsten. Bogen igennem benytter Housley flittigt alle de kilder, han kan komme om ved, og man får et indtryk af forfatterens store belæsthed og evne til at rumme et meget omfattende og komplekst stof. Små bidder af information bliver indsamlet fra diverse kilder og samlet til et større billede af et korstog til Det Hellige Land. Bogen er struktureret logisk og kronologisk i ti hovedafsnit som først beskriver korstogene til Det Hellige Land fra 1095 til 1291 i hovedtræk. Derefter strækker fremstillingen sig fra de første opfordringer til at drage på korstog fra pavelige side via aflæggelsen af korstogsløfter og korstegningen til selve rejsen østpå. Housley beskriver også krigsførelsen i Det Hellige land og dagliglivet i korsfarerhærene. Her berøres også det ikke uvæsentlige problem med de mange civile, der fulgte hærene på rejserne og endda i felten, hvor de udfyldte mange vigtige opgaver, men også var en belastning militært og logistisk. Hele den åndelige del af korstogene behandles ligeledes på baggrund af alle relevante kilder, og Housley beskriver indgående hvorledes korsfarerne og deres muslimske modstandere så på hinanden.

Housley har derudover blik for, hvorledes der over tid udviklede sig nogle fortællinger om den ædle hedning og/eller muslim, der delte værdier med den tilsvarende ædle kristne ridder – et oplagt eksempel er Saladin overfor Richard Løvehjerte. Disse mytiske beretninger (for de var næppe andet) beskriver, hvordan en pragmatisk holdning til livet i levanten nødvendigvis måtte udvikle sig over tid. Særligt interessant er kapitlet om de vesterlandske kristnes forhold til deres østerlandske medkristne, fortrinsvis de græsk-ortodokse kristne, som korsfarerne efterhånden fik et noget anstrengt forhold til, særligt efter Konstantinopels erobring i 1204. Til slut beskriver Housley nøje, hvordan de første korstog i eftertiden blev erindret i en vesterlandsk kristen tradition og blandt andet kom til at præge kommende korstog og helt generelt europæernes selv billede og forestillinger om 'de andre' i århundreder fremover.

Housley har skrevet en overordentlig interessant bog, der bestemt fortjener stor udbredelse. Man får god besked om en mængde praktisk forhold som jo hører med, eksempelvis hele planlægningen af rejserne østpå – skulle man vælge den lange og besværlige rejse til fods, eller hellere vove at sejle dertil? Det er oplysende og tilfører læseren megen nyttig viden. Problemet er for så vidt det, at oplysningerne som nævnt hentes fra alle forhåndenværende kilder og dermed giver læseren lidt af et kludetæppe hvis enkeltele altså spænder fra 1095 til 1291. Det er ganske mange år i en middelalderlig kontekst, hvor mange ting forandrede sig, ikke mindst korstogene i sig selv, der i løbet af denne periode fandt en kirkeretslig, teologisk og rent praktisk form, som de ikke havde i starten. Disse elementer (nuancer om man vil) tegner sig ikke så tydelig i den her fremstilling, der mere sigter på at give læseren en overordnet fornemmelse af processen fra de første pavelige opfordringer til at drage på korstog via selve togtet frem til korsfarernes hjemkomst,

uagtet hvorfra eksemplerne så kommer. Derfor er der nogle nuancer der fortøner sig og den læser der i forvejen kender en del til korstogene vil derfor formodentlig savne en lidt dybere behandling af de enkelte temaer, men dog finde inspiration til videre studier i de mange eksempler som Housley så flittigt øser af i sin bog.

Rebecca Rist undersøger i sin bog *The Papacy and Crusading in Europe, 1198-1245*, hvorledes korstogsbevægelsen faktisk ændrede sig afgørende i en periode fra slutningen af 1100-tallet frem til midten af 1200-tallet, ikke mindst foranlediget af pavemagtens ønske om og kamp for at cementere sin magt og indflydelse i Europa. Rist er særligt optaget af, hvorledes paverne i denne periode viede en stadig større del af deres energi til bekæmpelsen af Kirkens indre fjender frem for de ydre fjender. De ydre fjender er i den her sammenhæng fortrinsvis muslimer og hedninge, der levede langs kristenhedens ydre grænser. Heroverfor stod så de indre fjender, fx de kætterske bevægelser i Sydfrankrig, Italien og blandt den frisiske bondebefolkning kaldet stedingerne i det nordvestlige Tyskland, der ifølge Rist kom til at fylde mere og mere i den pavelige korstogspolitik i den anførte periode. Forfatteren undersøger også udviklingen frem imod det hun karakteriserer som 'politiske korstog' i slutningen af perioden, hvor paverne tilsyneladende iværksatte korstog imod interne fjender ud fra nogle rent magtpolitiske overvejelser, eksempelvis vendt imod den tyske Kejser Frederik 2. Rist gør dog opmærksom på, at man skal være forsigtig med en sådan skelnen imellem religiøst-kirkelige motiver, og så det vi i dag ville opfatte som rent politisk-verdslige motiver. Denne skelnen er overordentlig vanskelig i en middelalderlig kontekst, og forfatteren balancerer herpå en analytisk knivsæg – en balancegang, der efter min mening ikke altid lykkes lige godt i bogen.

Det er indlysende, at paverne opfattede kætterne som en meget alvorlig trussel imod Kirken, og Rist viser, hvordan korstogene imod disse mennesker for alvor tog deres begyndelse med Innocens III's pontifikat (1198-1216) og varede ved under de næste paver, indtil de blev erstattet af inkquisitionen. Samtidig mener Rist, at de såkaldte politisk motiverede korstog blev mere fremtrædende under paverne Gregor IX (1227-1241) og Innocens IV (1243-1254), hvor de nærmest helt overtog billedet i den pavelige korstogspolitik. Rist peger også på, at alle paverne efter Innocens III synes at have brugt korstogene til Det Hellige Land som en mere eller mindre eksplicit model for planlægningen og udformningen af alle andre korstog – kætterkorstogene og korstogene imod 'politiske' fjender af pavedømmet blev bedømt ud fra denne skala, og det samme gjorde sig i øvrigt også gældende for korstogene i Baltikum og Spanien.

Det kan næppe siges at være nogen ny erkendelse, og andre forskere har da også diskuteret den pavelige korstogspolitik i denne periode indgående, herunder også prioriteringen af de forskellige korstogsregioner i forhold til hinanden.²²

²² Se fx Fonnesberg-Schmidt *The Popes and the Baltic Crusades*.

Rist gør dog også opmærksom på, at paverne fra tid til anden kunne prioritere det ene korstogsmål i forhold til de andre, alt efter hvad de opfattede som den aktuelt største trussel for så igen senere at ændre prioriteringerne igen. Gennemgående ser det dog ud som om, at korstogene til Det Hellige Land altid rangerede højt i pavernes bevidsthed, skønt de ikke synes at have gjort forskel på størrelsen af den åndelige belønning, som blev tildelt i form af aflad.²³ Det er altså Rists hovedtese, at det var de 'politiske korstog', der kom til at dominere i den senere del af den undersøgte periode og i hvert fald i tiden efter 1250 og frem til ca. 1400. Det er dog spørgsmålet om den tese holder, når man holder den op imod andre af de tidligere omtalte undersøgelser af senmiddelalderens korstogsbevægelse, hvor forfatterne jo pointerede, at korstogene essentielt set vedblev at være religiøst motiveret hele middelalderen igennem.²⁴ Her er man således tilbage ved det vanskelige spørgsmål om i en middelalderlig kontekst at sondre mellem overvejende religiøse og overvejende politisk-verdslige motiver.

Sammenfattende må man sige, at bogens problemstilling er relevant og interessant, men det lykkes ikke forfatteren at argumentere helt overbevisende for sin hovedtese, ligesom hun i mangt og meget gentager allerede etablerede fortolkninger. Det kunne sikkert også have været nyttigt for Rist, om hun havde arbejdet sig lidt længere ind i den omfattende forskningslitteratur om middelalderens syn på hellig og retfærdig krig. Hun siger således et sted, at paverne formulerede de interne korstog i Europa (altså dem der var rettet imod kættene og andre modstandere af pavedømmet) som primært defensive forsvarskrige. Det er jo indlysende, al den stund, at hellige og retfærdige krige i en middelalderlig kontekst altid beskrives som forsvarskrige, selvfølgelig også den helligste af alle krige, Guds egen krig – korstogene.

Den sidste bog, der skal omtales her, er som sagt antologien *Pope Celestine III (1191-1198)*, redigeret af John Doran og Damian J. Smith. Bogen er interessant, fordi den giver et noget mere nuanceret billede af en pave, der traditionelt set har stået i skyggen af sin magtfulde og energiske efterfølger, Innocens III. Det billede bliver gjort til skamme igennem bogens mange gode og spændende artikler, der tegner billedet af en engageret og også dedikeret pave, som dog ikke nåede at få noget langt pontifikat – her ligger sandsynligvis hovedårsagen til hans noget konturløse eftermægle. I forhold til den forrige bog kunne man således med rette overveje, om ikke Rist burde have indledt sin undersøgelse med Cølestin snarere end at holde sig til de vante stier og vælge Innocens 3. som det velprøvede udgangspunkt? De forskellige forfattere til artiklerne i antologien viser således Cølestins store engagement som diplomat og kirkefyrste i forhold til de europæiske lande.

²³ Se fx Rist *The Papacy and the Crusading in Europe*, s. 225.

²⁴ Se fx Housley *The Later Crusades*; Møller Jensen *Denmark and the Crusades 1400-1600*.

I bogen hører vi også nærmere om pavens syn på jøderne, og igennem flere artikler behandles Cølestins forhold til korstogsbevægelsen, både den til Det Hellige Land og korstogene til Baltikum, der behandles kyndigt af korstogsspecialisterne Peter W. Edbury og Barbara Bombi. Særligt sidstnævnte er interessant i en skandinavisk sammenhæng og bør læses sammen med den tidligere omtalte analyse af pavernes syn på de baltiske korstog 1145-1254, som Fonnesberg-Schmidt har gennemført. Ligeledes hører Torben K. Nielsens fine artikel om pavens forhold til de nordiske lande også med i et detaljeret billede af en engageret pave, der på ingen måde fortjener at blive ladet ude af betragtning, når talen er om middelalderens korstog. Gennemgående for analysen af Cølestins pontifikat i relation til korstogene er naturligvis det skæbnesvangre nederlag ved Hattin i 1187 og tabet af Jerusalem samme år.

Disse to begivenheder kom til at sætte rammen for Cølestins engagement i korstogsbevægelsen, men lader ham også ifølge Bombi ofre tid og opmærksomhed på kristningen af de baltiske lande som får vind i sejlene i løbet af denne paves pontifikat. Bombi gentager i øvrigt den antagelse, at kristningen af de baltiske lande først startede som en fredelig mission for siden, under Cølestins pontifikat, at ændre karakter og lægge hovedvægten på korstog og tvangsmission. Jeg har andet sted sat spørgsmålstejn ved den tese, men det er under alle omstændigheder en stor gevinst for studiet af de baltiske korstog, at de enkelte pavers indsats så nøje undersøges, hvorved forskningsdiskussionerne fortsætter.²⁵

Alle de tre omtalte bøger føjer sig ind i rækken af korstogsstudier, der igennem de seneste årtier har tilført megen ny viden til vores forståelse af middelalderen, hvorledes Europa udviklede sig og indadtil og i mødet med muslimer, hedninger, kættere og andre reelle og indbildte fjender af kristenheden. Studiet af middelalderens korstogsbevægelser har således vist sig som et af de mest dynamiske og frugtbare forskningsområder i den nyere internationale middelalderforskning, hvor der givetvis vil komme mange nye spændende publikationer i de kommende år.²⁶

CARSTEN SELCH JENSEN

LEKTOR, PH.D.

AFDELING FOR KIRKEHISTORIE

KØBENHAVNS UNIVERSITET

²⁵ Carsten Selch Jensen: "The Nature of the Early Missionary Activities and Crusades in Livonia 1185-1201", i: Lars Bisgaard, Carsten Selch Jensen, Kurt Villads Jensen og John Lind (red.): *Medieval Spirituality in Scandinavia and Europe. A Collection of Essays in Honour of Tore Nyberg*, Odense UP 2001, s. 121-37.

²⁶ Den 3. juni forsvarede Kurt Villads Jensen således sin doktordisputats med titlen *Korstog ved Verdens Yderste rand. Danmark og Portugal ca. 1000 til 1250*.

KOMMUNALPOLITIK

Niels Clemmensen:

Konflikt og konsensus i kommunen

Museum Tusculanums Forlag 2011, 321 s.

Niels Clemmensen har skrevet en vigtig, givende og til tider ligefrem spændende afhandling. Foruden at præsentere læseren for et væld af forklarende, spændende, men også underholdende anekdoter har han formået at bringe læseren til en forståelse af de indre forhold i landkommunerne i det 19. århundrede og drager derfra paralleller frem til i dag og formår således at forklare, hvorfra dansk kommunalpolitik har den i forhold til landspolitik uafhængige form. Hverken titlen eller bogens med sognekort og farvede rektangler udsmykkede for- og bagside kan således siges at yde denne disputats retfærdighed. Den almindelige dom på baggrund af såvel titel som omslag må være, at disputatsen i almindelighed er mindre interessant, hvilket så langt fra er tilfældet.

De danske landkommuner er ikke uopdyrket land. Mest centralt står Harry Christensen, som i *Bonden, kommunen og demokratiet* fra 1997 har behandlet det kommunale selvstyre, og hvordan det påvirkede lokalsamfundene i de første år efter landkommunernes oprettelse i 1841. Derudover kan nævnes Kim Furdals *Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner* fra 1999, hvor forfatteren har givet de sønderjyske kommuners selvstyre en særlig indgående behandling. Begge disse tager Niels Clemmensen også udgangspunkt i, da konklusionen i begge værker netop er, at politikken i de nationale parlamenter kun spillede en begrænset rolle i kommunalpolitikken. Det særlige ved Niels Clemmensens disputats er imidlertid, at han indgående analyserer mikroniveauet og forsøger at skildre, hvordan dette kommunale system virkede lokalt. Det grundlæggende spørgsmål i Clemmensens disputats er således, hvilket forhold der var mellem politik på nationalt og lokalt niveau i det 19. århundredes Danmark. Derfor indeholder bogen efter de obligatoriske betragtninger omkring metode og teori, også en fremstilling af de omstændigheder, der fulgte med kommunalreformerne 1842, 1855 og 1867 samt en samtidig præsentation af de to amter – Præstø og Randers. Begrundelsen for valget af disse to amter er godssystemets forskellige grad af udbredelse. I Præstø Amt dominerede fæstevæsenet fortsat i perioden, mens selvejergårde var mere almindelige i Randers Amt. Desuden var der med godsernes begrænsede størrelse i Randers Amt samt færre husmænd og bedre beskæftigelsesmuligheder en større grad af social lighed i Randers Amt end i Præstø.

Som eksempel på landspolitikkens manglende indflydelse på kommunalpolitikken bruger Clemmensen en fremstilling af husmandssagen i 1840'erne samt

1848-bevægelsens betydning for bondestanden. Han fremfører den tese, at landspolitikken ikke har nogen indvirkning på kommunalpolitikken. Selv om konfliktpotentialer mellem de forskellige sociale grupper i kommunen som sådan synes at have været betragteligt mht. de to sager, så var disse generelt ikke at spore på sogneforstanderskabsmøderne. Sagerne blev kun taget op på opfordring ovenfra. I de efterfølgende undersøgelser af valgene af formand internt i sogneforstanderskaberne bekræftes dette yderligere, idet valgene ikke gøres til genstand for politisk kamp i landkommunernes første 20-30 år. Formandsposten bliver snarere en katebald mellem medlemmer, der gerne vil undgå hvervet. Den drastiske nedgang, der kan spores i præsternes andel af formandsposter efter kommunalreformen af 1855, forklares således med, at sognepræsten, der med reformen opbørte med at være født medlem af sogneforstanderskabet, benyttede chancen til at slippe for formandshvervet. Desuden konkluderer Clemmensen, at gårdmændene først var en reel mulighed som formænd, når både præst, godsejer og skolelærer havde sagt nej. Således var sogneforstanderskaberne altså fortsat præget af en patriarkalsk tankegang snarere end en politisk kamp mellem sociale klasser.

Denne pointe understreges yderligere i Clemmensens brug af klagerne over skatteligningen som et materiale, der kan demonstrere eventuelle klassekonflikter. Clemmensens konkluderer i denne forbindelse, at konfliktniveauet var højere i Præstø end i Randers. Dette forbindes med den højere fattigskat i Præstø pga. den større ulighed samt en højere grad af beskatning efter det mere vilkårlige kriterium 'formue og lejlighed' end efter mængden af hartkorn, hvilket finder sin forklaring i områdets mange husmænd og de større godsejere, som havde råd til at lægge mere. Et modsætningsforhold mellem godsejer og gårdmænd fandtes imidlertid i meget begrænset grad. Snarere gik skellet mellem fæste- og selvejerbønder, som nærede stor mistillid til hinanden.

Clemmensen behandler desuden i afhandlingen to udvalgte sognekommuner i hvert af de to amter – hhv. Bårse-Beldringe i Præstø samt Kousted-Råsted i Randers. Clemmensen understreger, at valget af netop disse kommuner ikke er sket på baggrund af repræsentativitet, men ud fra de forskellige grader af godssystemets indflydelse – hhv. meget markant og næsten ikke-eksisterende. Disse afsnit krydres af en række historier på absolut mikroniveau – altså konkrete sager, som opstod, og som kommunen måtte tage stilling til. Konklusionen bliver, at der er mere, der forener, end der adskiller de to kommuner. Generelt blander man i meget lille grad storpolitik med kommunalpolitik, og interessant er det også, at inkluderingen af husmændene i vælgerkorpset med reformen i 1855 ikke synes at have nogen særlig kommunalpolitisk indflydelse. Denne konklusion står desto stærkere, efter at Clemmensen netop har vurderet det samme tidligere i afhandlingen på baggrund af en kvantitativ analyse af amternes formandsvalg i 1854 og 1856.

Sidst men ikke mindst vurderer Clemmensen, hvorvidt forfatningskampen – mere specifikt de provisoriske love – havde en indflydelse på politiseringen i sog-

nekommunerne. De tidligere undersøgelser har som antydnet omhandlet perioden fra den første kommunalreform af 1841 til følgevirkningerne af reformen af 1867. I denne sidste del trækker Clemmensen linjerne op til 1880'erne. Vurderingen bliver, at Højre senere end Venstre forstod det storpolitiske potentiale, der lå i kommunalvalgene, men at Højre desuden ønskede at bevare kommunerne upolitiske. Reglen forblev imidlertid, at konflikter trak på de traditionelle modsætningsforhold, men samtidig at konflikt var undtagelsen og pragmatisk konsensus reglen. Den mest markante betydning, forfatningskampen fik for kommunalpolitikken, var, ifølge Clemmensen, at Estrups demonstrationspolitik kostede godsejerne deres prestige, hvorfor de langsomt røg ud af sognerådene.

Samlet set bliver Clemmensen konklusion, at det landkommunale styre i Danmark i 19. århundrede var præget af en høj grad af konsensus – en konsensus, der kan føres tilbage til enevælden, hvor bønderne samlet henvendte sig til kongen, når man oplevede uretfærdigheder, men også en konsensus, som kan føres frem til vor tids danske kommunalpolitik, hvor der tages udgangspunkt i de lokale forhold og ikke de landspolitiske, når man laver politiske konstellationer og grupperinger.

Niels Clemmensen har i denne afhandling kastet sig ud i en omfattende undersøgelse af et emne, som det er meget svært at lave en samlet oversigt over pga. de mange amter og sognekommuner. Dette må nødvendigvis ende i et forsøg på igennem en selektiv proces at lave mindst muligt med det størst mulige afkast. Det er denne anmelders opfattelse, at dette er lykkedes Niels Clemmensen til fulde. Materialet er velvalgt. De udvalgte amter og sognekommuner er udvalgt, så man med brug af færrest sager får et bredest muligt billede. Dette er gjort godt. Med disse valg er de i høj grad atypiske nordatlantiske dele af kongeriget samt de yderste vestjyske amter, hvor fæstevæsenet var stærkt begrænset og større gårde en sjældenhed, de eneste, der kan siges at være udelukket. Dette kun til dels, da selvejerkommunen Kousted-Råsted dog må have haft visse ligheder med den almindelige og af selvejere dominerede vestjyske sognekommune.

Man kunne let frygte, at dette væld af grafer, tabeller og kvantitative analyser ville få menneskene og historierne på mikroniveau til at forsvinde. Dette er så langt fra tilfældet hos Niels Clemmensen. Man bliver som læser præsenteret for mange af de mere eller mindre besynderlige episoder i landkommunens historie. Således antydes det, at St. St. Blichers kapellan og datters forlovede kan være blevet et af kommunalpolitikens ofre, idet han tog sit liv, tilsyneladende fordi han i længere tid havde været udsat for chikane i sognerådet. Man præsenteres ligeledes for det irriterende fattiglem Maria Brændbjerg, som vedvarende klagede til sognerådet, og hvis mødding stank så meget, at sognerådet ser sig nødsaget til at sælge den henover hovedet på hende – antageligvis ikke uden sammenhæng med de mange klager. Desuden møder læseren sognerådsformanden lærer Jensen, som forsøger at udelukke sognerådet fra at deltage i arbejdet med udarbejdelsen af valglisten, hvilket fører til, at et sognerådsmedlem må minde Jensen om,

at læreren nok har overlegne åndelige evner, men sognerådets medlemmer har fysisk styrke. Langt fra at være en roman af Gustav Wied, opfordrer denne disputats til tider til, at læseren bruger sin indlevelsessevne til at sætte sig ind i de mange forskellige eksistenser i datidens små landsbysamfund, og dette ses ikke tit i en analyse af en samfundsinstitution.

Værkets mere usikre elementer er få og spredte.

For det første forklarer Clemmensen den samlede fremgang i det samlede landbrugs formandsposter i Præstø Amt i 1860'erne med, at forliget om fæstereformen i 1861 dæmpede gemytterne og skabte et samarbejde mellem godsejere og gårdmænd. Dette er ikke i sig selv problematisk, da godsejerne og gårdmændene netop i de år nærmede sig hinanden, hvilket kulminerede i grundlovsændringen i 1866, men Clemmensen glemmer efterfølgende eksplicit at forklare, hvordan det kan være, at der i 1871 faktisk var 22 sognerådsformænd fra det store hartkorn mod 20 i 1868 på trods af, at det store brud mellem godsejere og bønder skete i 1870. Netop dette kan naturligvis skyldes den manglende overensstemmelse mellem lands- og kommunalpolitik, men i så fald står man fortsat tilbage med en manglende forklaring på den stigende andel godsejere som formænd.

En anden indvending må være, at Clemmensen til understregning af, at en polarisering af det store hartkorns ankesager i Præstø Amtsråd ikke var forbeholdt provisorieårene (det konkrete eksempel er 1888), bruger et eksempel fra 1883. Det må naturligvis her erindres, at den stærkt anspændte og polariserede politiske situation snarere manifesterede sig i årene for den såkaldte visnepolitik, 1881-85, end i provisorieårene 1885-94. Således er det svært for læseren herefter at acceptere Clemmensens kontinuitetstese på dette område.

Sådanne småting til trods har Niels Clemmensen samlet set formået at levere et sagligt stykke videnskabeligt arbejde, der ikke bare leverer stærkt kvalificerede svar på, hvordan det landkommunale styre fungerede, hvornår og i hvilken grad det blev politiseret, samt hvilken indflydelse det har haft på vore dages kommunalpolitik. Clemmensen giver også læseren indblik i, hvordan dette styre fungerede på mikroniveau – hvordan kommunalreformernes teori blev overført til praksis på lokalsamfundets skæve skæbner og eksistenser. Denne anmelder har således haft stor glæde ved at læse denne disputats.

JENS WENDEL-HANSEN

PH.D.-STIPENDIAT

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND

AARHUS UNIVERSITET

NORGESVELDET

Steinar Imsen, (red.):

The Norwegian Domination and the Norse World c. 1100- c. 1400,

(Trondheim Studies in History). Trondheim: Tapir Academic Press 2010, 295 s.

Dette er det første publicerede ud af fire planerede bind i en serie om *Norgesveldet*. Projektet er ledet af professor Steinar Imsen, Trondheim, der også har redigeret det foreliggende bind med 12 artikler. Hovedformålet er her at afdække de politiske, økonomiske og kulturelle træk i den norske middelalderlige kongemagts etablering af et styre over dele af det nordlige Atlanterhavs øer. Omkring 1300 skal dette norske vælde, som det anføres af Jon Vidar Sigurdsson, have omfattet omkring 500.000 personer, nemlig 50.000 på Island, 20-30.000 på Grønland, Færøerne, Shetland og Orkneyøerne samt de 450.000 i selve Norge. Tidligere havde norsk indflydelse endda strakt sig til Irland, Hebriderne og Man. Når den norske konge i midten af 1200-tallet af udenlandske iagttagere blev kaldt for "øernes konge" var det altså en ret præcis betegnelse. Skibstrafik var essentiel i en sådan statskonstruktion, og et bidrag ved Helgi Thorlákson handler meget sigende om nordmændenes pligt til at sørge for, at der årligt kom seks skibe til Island.

Det atlantiske felt er hovedsagen i publikationen, og der er rigtig spændende bidrag herom som Barbara Crawfords redegørelse for de fælles jarledømmer Orkneyøerne og Caithness og deres svære politiske balancegang mellem Norge og Skotland. Mens Grønland og Færøerne beklageligvis ikke er genstand for særlige artikler, glemmes forholdene i det norske indland ikke. I en velskrevet artikel skildrer Olaf Holm således Härjedalens integration i det middelalderlige norske kongerige. Meget interessant er påvisningen af, at denne provins beboere kun havde en ganske svag norsk identitet. Faktisk regnede de sig selv som boende uden for Norge. Endnu mere perifere i forhold til rigsdannelse var samerne i Nordnorge, der beskrives af Lars Ivar Hansen. Som han anfører, var samerne jo en befolkningsgruppe, der befandt sig både inden for og uden for den norske konges rige.

De forskellige syn, der har været på graden af integration i Norgesveldet, behandles både af Imsen i hans grundige indledning og af Randi Wærdahl. Wærdahl understreger, at norske historikere langt op i 1900-tallet havde stærke ønsker om at konstruere billedet af en stærk norsk middelalderstat med imperiale træk. Selve ordet *Norgesveldet* er skabt af historikere i 1800-tallet, og ideen om den "kejserslige fortid", der ligger i begrebet, stod bag de norske krav på Grønland i 1931. Omvendt kan det anføres, at islandske historikere naturligvis anså etableringen af norsk overherredømme over deres ø i 1262 for et udtryk for forfald. Nationale traditioner har klart spærret for et integreret samarbejde om den fælles mid-

delalderfortid. Interesserne i den nationale sag er nu mindre, og man kan roligt tilføje, at optagetheden af imperiekonstruktioner er større. Det har banet vejen for det transnationale – og med nødvendighed engelsksprogede - projekt, som i dette bind er repræsenteret med specialister på norsk, svensk, dansk, skotsk og islandsk historie.

Antologien kan kun siges at repræsentere brikker til en mere samlet fremstilling af *Norgesveldet*, men det er da også netop meningen, at et sådant værk skal genereres af projektet. Bogen kan og skal ikke bedømmes som enkeltstående element. Men den rejser bestemt interessante komparative spørgsmål, der kan føres meget videre end det sker i bidragene om den tidlige middelalders og højmiddelalderens rigsintegration og -ekspansion i Sverige og Danmark ved Thomas Lindkvist og Jens E. Olesen. Der er store og signifikante forskelle mellem henholdsvis det danske Østersøimperium først i 1200-tallet, den senere dansk-norsk-slesvig-holstenske konglomeratstat og så det norske middelaldervælde. Lad os håbe, at det sammenlignende får god plads i slutpublikationen.

BJØRN POULSEN

PROFESSOR, DR. PHIL.

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND

AARHUS UNIVERSITET